

ADAM WEYDE

REGULAMIN WOJSKOWY
Z 1698 ROKU

ADAM WEYDE

REGULAMIN WOJSKOWY Z 1698 ROKU

opracowali i przygotowali do druku
Karol Łopatecki i Paweł Krokosz
tłumaczył
Paweł Krokosz

Institut
Badań
nad
Dziedzictwem
Kulturowym
Europy

Białystok 2022

DISSERTATIONES, t. 55

Redaktor serii: Wojciech Walczak

Seria: Corpus Iuris Militaris, pod red. Karola Łopateckiego, tom II

Recenzenci naukowci: dr hab. Maciej Trąbski, prof. UJD,

dr hab. Marek Hałaburda, dr Władimir Artamonow

Redakcja językowa: Zofia Smyk/e-DYTOR

Korekta: Lucyna Jachym, Klaudia Drózdź/e-DYTOR

Indeksy: Zofia Smyk/e-DYTOR

Opracowanie typograficzne: Bogdan Suprun/e-DYTOR

Projekt okładki: Bogdan Suprun/e-DYTOR

Na okładce ilustracja z rękopisu: *Воинский устав, сочиненный генералом Адамом Вейде и посвященный Петру I* (1698 r.), БАН, ф. Библиотека Петра I, П. I Б № 5 (Петр. гал. № 3)

Na wklejce: Moscovia, Parte Occidentale e Parte Orientale dedicata all'Illustrissimo Signore Bartolomeo Sardi, Nobile Luchese, Accademico degli Argonauti, Segretario della M. del Re di Polonia, Generale delle Poste del med. Regno; dal P. Cosmografo Coronelli, [Venetia 1690]

© Copyright by Instytut Badań nad Dziedzictwem
Kulturowym Europy & authors, Białystok 2022

Książka powstała w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki OPUS-16, pt. „Społeczne i gospodarcze znaczenie obozów i garnizonów wojskowych w państwie polsko-litewskim (XVI–XVIII wiek)” (nr UMO-2018/31/B/HS3/00846).

Program Doskonała Nauka –
„Wsparcie monografii naukowych”

Nazwa zadania

Adam Weyde. Regulamin wojskowy z 1698 roku

Kwota dofinansowania: 16 477 zł

Koszt całkowity zadania: 19 857 zł

Podmiot realizujący

Dofinansowano ze środków Ministra Edukacji i Nauki z programu Doskonała Nauka– „Wsparcie monografii naukowych”

Wydawca

www.instytutbadan.eu

Polskie Towarzystwo
Historyczne

ISBN 978-83-64103-62-9

ISBN 978-83-67609-02-9

SPIS TREŚCI

WSTĘP

1. <i>Non omnis moriar</i>	9
2. Okoliczności powstania i źródła inspiracji.....	20
3. Układ wewnętrzny regulaminu	26
4. Zastosowanie regulaminu w praktyce	35
5. Działalność Adama Weyde na polu kodyfikacji praw wojskowych	42
6. Istniejące egzemplarze regulaminu	49
7. Zasady tłumaczenia i opracowania	71

Regulamin wojskowy, zestawiony i poświęcony w 1698 roku Piotrowi Wielkiemu przez generała Weyde	79
--	----

[DEDYKACJA]	81
-------------------	----

[CZĘŚĆ I]

[O STOPNIACH WOJSKOWYCH I ORGANIZACJI WOJSKA].....	89
--	----

Czym mianowicie jest żołnierz	89
-------------------------------------	----

0 rocie piechoty	90
------------------------	----

W rocie piechoty są następujące szarże	91
--	----

Kapitan	92
---------------	----

Porucznik	93
-----------------	----

Chorąży	93
---------------	----

Sierżant	94
----------------	----

Podchorąży	95
------------------	----

Kaptenarmus.....	96
Pisarz rotny.....	96
Lekarz rotny	97
Kapral.....	97
Gefrajter.....	97
Leib-Schütz lub strzelec ochraniający.....	98
Dobosz.....	98
O batalionie.....	99
O pułku piechoty.....	99
W pułku są następujące osoby dowodzące.....	100
Pułkownik.....	100
Podpułkownik	101
Major.....	102
Kwaternistrz pułkowy.....	103
Adiutant pułkowy	103
Oboźny pułkowy.....	104
[Major artylerii].....	104
Profos pułkowy	105
Brygada	106
[Brygadier].....	106
Czym mianowicie jest armia.....	108
Generalissimus lub pełny wojewoda	109
Poniżej, w tym miejscu zostaną po raz kolejny wymienione szarże....	110
Generał piechoty	110
Generał feldcechmajster.....	111
Generał komisarz.....	113
Generał kwaternistrz.....	115
Generał adiutant.....	116
Generał audytor.....	118
Generał inżynier.....	119

[CZĘŚĆ II]	
O ZWYKŁYCH ĆWICZENIACH Z KRÓTKIMI KOMENTARZAMI I UWAGAMI, NA CO NALEŻY ZWRACAĆ UWAGĘ I TROSKĘ.....	121
Muszkieteryzy słuchajcie i zapamiętujcie.....	125
Komendy dotyczące nabijania broni, które wydaje dowódca.....	184
O ręcznych chwytach grenadierskich.....	219
 [CZĘŚĆ III]	
[O ZWROTACH].....	241
 [CZĘŚĆ IV]	
[SPOSÓB PROWADZENIA OGNIA CIĄGŁEGO].....	255
 [CZĘŚĆ V]	
[O WARTACH, JAK NA NIE CHODZIĆ I JAK Z NICH NALEŻY SCHODZIĆ].....	261
 SPIS TREŚCI, CO SIĘ W TEJ KSIĘDZE ZNAJDUJE.....	267
 ANEKS	270
Krótkie zwyczajne nauczanie z dokładniejszym mocniejszym i lepszym wyjaśnieniem (dotyczącym musztry pułków piechoty), jak przy tym postępować i co kapitan, inni dowódcy i podoficerowie mają mieć na baczniu	270
 BIBLIOGRAFIA	286
 WYKAZ SKRÓTÓW	301
 SPIS ILUSTRACJI, RYCIŃ, TABEL I FIGUR	304

INDEKS NAZWISK	308
INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH	315
ADAM WEYDE, <i>1698 MILITARY CHARTER</i> . SUMMARY.....	317
АДАМ ВЕЙДЕ, <i>ВОИНСКИЙ УСТАВ 1698 ГОДА</i> . РЕЗЮМЕ	321

1. NON OMNIS MORIAR

N*on omnis moriar* – słowa pochodzące z *Pieśni* starożytnego rzymskiego poety Horacego można odnieść do osoby żyjącego na przełomie XVII i XVIII w. generała armii rosyjskiej Adama Adamowicza Weyde. Bohater naszych rozważań urodził się w 1667 r.* w Moskwie w rodzinie protestanckiej mającej swoje korzenie w Niderlandach. Posiadał dwie żony (Justynę z domu Grubier i Justynę z domu Gregorii), a z tych związków narodziły się dwie córki, które jednak zmarły jeszcze za jego życia. Podobny los spotkał młodszego brata – Franca (zm. 1710 r.), również realizującego się w karierze wojskowej. Ostatecznie generał, umierając 26 czerwca (7 lipca) 1720 r., nie stworzył podwalin pod świetność swego domu. Jedyną żyjącą krewną była wówczas sześciolatnia Justyna Elżbieta Katarzyna Lefort, ale decyzją cara niemal cały majątek oraz nieruchomości zostały przejęte przez skarb państwa.

W konsekwencji, mimo że należał on do grona najwybitniejszych organizatorów armii i struktur państwowych w Europie doby nowożytnej, to jego dokonania zostały zapomniane. Sam nigdy nie przejawiał też

* W pracy stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r. W przypadku zastosowania datacji podwójnej w nawiasie podano datę według obowiązującego obecnie kalendarza gregoriańskiego.

chęci do autoprezentacji i podejmowania działań propagandowych, po śmierci zabrakło zaś osób, które krzewiłyby pamięć o senatorze i generale rosyjskim. Krótką informację o pierwszych latach służby Adama Weyde, okolicznościach przygotowania przez niego *Regulaminu* oraz skrótowym streszczeniu jego zawartości sporządził rosyjski generał piechoty, historyk wojskowości i wykładowca akademicki Nikołaj Obruczew w wydanej w 1854 r. pracy, omawiającej rękopisy i druki związane z rozwojem rosyjskiej wojskowości do końca 1 ćw. XVIII w.¹ Niemniej jednak, pamięć o nim przywrócił w 1887 r. inny rosyjski uczyony – wybitny prawnik i historyk, generał piechoty Paweł Bobrowski. Ta krótka biografia (licząca 31 stron) ma obecnie już 135 lat i mimo swej wartości nie pozostaje w pełni aktualna². W późniejszym okresie nie powstała żadna biografia, znane są jedynie krótkie noty biograficzne i hasła encyklopedyczne poświęcone jego osobie³. Istniejącą w tym zakresie lukę pozwoliliśmy sobie zapełnić, publikując w 2021 r. monografię poświęconą zawodowemu i osobistemu życiu generała pod tytułem *Adam Weyde a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku*⁴.

Historycy coraz dogłębniej analizujący fenomen procesu modernizacji państwa rosyjskiego za panowania Piotra I zaczynają dostrzegać

¹ Н.Н. Обручев, *Обзор рукописных и печатных памятников, относящихся до военного искусства в России, по 1725 год*, СПб. 1854, с. 92–100.

² П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович. Один из главных сотрудников Петра Великого и его военный устав 1698 года. (Историко-юридическое исследование)*, Казань 1887.

³ Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей русской земли*, ч. 1, Москва 1836, с. 253–257; С.А. Венгеров, *Критико-биографический словарь писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)*, т. V, СПб. 1897, с. 260–265; *Столетие военного министерства 1802–1902*, т. III, отд. IV: *Военные министры и главноуправляющие военною частью в России с 1701 по 1910 год*, ред. Д.А. Скалон, Н.М. Затворницкий, СПб. 1911, с. 43–44; ВЭЛ, т. III, СПб. 1853, с. 168–169; ВЭ, т. III, СПб. 1911, с. 274–275; ЭВМН, т. II, СПб. 1885, с. 57.

⁴ P. Krokosz, K. Łopatecki, *Adam Weyde a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku*, Białystok 2021.

rolę Adama Weyde⁵. Jednym z najważniejszych jego osiągnięć było stworzenie nowożytnego rosyjskiego prawodawstwa wojskowego, a punkt zwrotny stanowiła przedstawiona w 1698 r. carowi regulacja nosząca nazwę *Regulamin wojskowy, zestawiony i poświęcony w 1698 roku Piotrowi Wielkiemu przez Generała Weyde* (dalej używamy nazwy: *Regulamin wojskowy Adama Weyde z 1698 roku* lub w skrócie *Regulamin* pisany wielką literą)⁶. Nie należy zapominać, że Adam Weyde był także pomysłodawcą i głównym wykonawcą prac związanych z generalną kodyfikacją rosyjskiego prawa wojskowego, której owocem była przyjęta w 1716 r. nowoczesna regulacja, zwana powszechnie *Kodeksem wojskowym Piotra I*⁷.

To również jemu w dużym stopniu zawdzięcza Rosja wprowadzenie, a później ugruntowanie systemu rekruckiego, powołanie nowych organów centralnej administracji państwowej – kolegiów, które zastąpiły przestarzałe przykazy. W końcu to on jako drugi (vice) prezydent Kolegium Wojskowego, którego mechanizmy funkcjonowania w zasadzie sam opracował, zorganizował sprawne sądownictwo wojskowe. Jednocześnie Weyde dał się poznać jako spostrzegawczy strateg i taktyk podczas poszczególnych kampanii wojennych ze Szwecją i z Turcją prowadzonych w 2. dziesięciolecie XVIII w. Odznaczył się jako dowódca w bitwach –

⁵ Przykładowo: O.V. Rusakovskiy, *Der „Ustav voinskij“ von Adam Weide (1699): ein Deutsch-Lutherisches militärrecht im petrinischen Russland?*, [in:] *Aus Sibirien – 2017*, Тюмень 2017, s. 164–165.

⁶ Rolę tego dokumentu w pracach anglojęzycznych eksponuje Brian Davies, m.in. w pracy: *Empire and military revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish wars in the eighteenth century*, London–New York 2011, tytułując nawet jeden z jej rozdziałów – *Ordinances of Weyde*.

⁷ W 2016 r. ukazało się przygotowane przez nas pierwsze krytyczne wydanie w tłumaczeniu na język polski tego fundamentalnego wojskowego aktu prawnego: *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, opracowali, tłumaczyli i przygotowali do druku P. Krokosz, K. Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016 (w dalszej części pracy w przypisach stosujemy skrót – KWPI). Szerzej o regulacji zob. P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia rosyjskich Artykułów wojskowych z krótkimi komentarzami*, [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020, s. 367–398.

lądowej pod Narwą (1700)⁸ i morskiej u przylądka Hangö udd (1714). Nie bez znaczenia był również sporządzony przez generała hiperkrytyczny raport o stanie armii duńskiej w 1716 r., co powstrzymało Piotra I przed sojuszniczym lądowaniem na wybrzeżu Skanii i przeniesieniu toczącej się wojny ze Szwecją na Półwysep Skandynawski⁹. Niewątpliwie katalog jego dokonań byłby znacznie dłuższy, gdyby nie ponad 10-letni pobyt w niewoli szwedzkiej (1700–1711).

Sam *Regulamin wojskowy Adama Weyde z 1698 roku* jest istotny nie tylko z punktu widzenia wojskowości rosyjskiej. Było to bowiem dzieło, które prezentowało najnowsze, wprowadzane pod koniec XVII stulecia w Europie rozwiązania szkoleniowe, organizacyjne i taktyczne. Całkiem śmiało można pokusić się o konstatację, że gdyby regulamin Weydego został wydany drukiem i przetłumaczony na język niemiecki lub francuski, miałyby szanse stać się kluczowym traktatem dla rozwoju powszechnej myśli wojskowej XVIII w. Tak się jednak nie stało z wielu powodów, a główną tego przyczyną było dostanie się jego autora do niewoli szwedzkiej po bitwie pod Narwą w 1700 r. Obecnie dzieło carskiego generała stanowi niezwykle cenne źródło, pozwalające prześledzić

⁸ Zdaniem oficera armii carskiej, pułkownika Aleksandra Gordona, Adam Weyde nie miał żadnego doświadczenia dowódczego (nie uczestniczył wcześniej w otwartym boju z wrogiem), a stopień generalski uzyskał dzięki przyjaźni i protekcji Piotra I. Gordon zarzuca wręcz Weydemu, iż ten, mając przewagę liczebną, nie zdecydował się na powtórny atak na znacznie słabszego przeciwnika, tylko się poddał na upokarzających warunkach kapitulacji, zob. A. Gordon, *The History of Peter the Great, Emperor of Russia. To which is Prefixed, a Short General History of the Country, from the Rise of that Monarchy: And an Account of the Author's Life*, vol. 1, Aberdeen–London–Edinburgh–Glasgow 1755, p. 153. Historyk rosyjski Władimir Wielikanow uznał zachowanie Weydego, który oddał wszystkie sztandary, broń i amunicję Szwedom, za tchórzliwe i nieudolne, zob. В.С. Великанов, *Русодивский поход и сражение под Нарвой 19(30) ноября 1700 г.*, Москва, 2020, s. 135, 141, 160–161. Całkowicie odmienne zdanie o postawie generała Weydego podczas bitwy pod Narwą, poparte wnikliwą analizą materiałów źródłowych i oglądem całościowej sytuacji na polu bitwy, wyrazili autorzy niniejszej publikacji, zob. P. Krokosz, K. Łopatecki, *Adam Weyde...*, s. 125–145.

⁹ Szerzej zob. P. Krokosz, K. Łopatecki, *Adam Weyde...*, passim; H. Bagger, *En begivenhed der ikke fandt sted. Den dansk-russiske landgang i Skåne 1716*, „Historisk Tidsskrift” 103 (2003), h. 1, s. 118–160.

WAPENHANDELINGHE
VAN ROERS MUSQVETTEN
ENDE SPIESSEN.

ACHTERVOLGENDE DE ORDE VAN
Sijn Excellentie Maurits Prince van
Orangie Graue van Nassau &c. Gouverneur
ende Capiteyn Generael. ouer
Gelderlant Hollant Zeclant
Vtrecht Overijssel &c.

FIGVIRLYCK VUTGEBEEFT, DOOR
Jacob de Gheijn.

Met schriftelycke onderreedinghe
Tea licentie van alle Capiteyns ende beuelsheren, en hier
te den Orde sijn ontrenten sijn sijn de vroesonen lande
sijn verlosse wagenen te beter antwoyzen &c.

Gedruckt int S. Grauen Hage. met Privilegie vande
L: Ma: den Koninck van Vrancrijk. en de
E: M: Heeren de Staten Generael der
vereenichde nederlanden.

Excellentissimis, Potentissimisque-Federati Belgii Ordi-
nibus, summis reipublicæ moderatoribus, eorundemque
prudentissimo Status Consilio, nobilissimis, amplissimisque
viris, belli artes ipsorum Sub imperiis feliciter exerci-
tas hoc dono representabat Iacobus Genius.

i zrozumieć przemiany zachodzące w wojskowości rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII stulecia. Zaadaptowane przez niego zachodnioeuropejskie wzorce zostały odpowiednio dostosowane do rozwiązań własnych, stając się tym samym bazą budowy całkowicie nowej armii przez Piotra I.

Według naszej hipotezy XVII-wieczne traktaty wojskowe można zamknąć między dwiema cezurami czasowymi. Z jednej strony jest to rok 1607, kiedy ukazała się nowatorska publikacja Jacoba de Gheyna zatytułowana *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende Spiessen...* (il. 1). Dzieło to możemy uznać za najważniejszą pracę wczesnonowożytną na temat sztuki wojennej piechoty¹⁰. Natomiast kres zapoczątkowanych na początku XVII w. koncepcji przypada na drugą połowę lat 90 tego stulecia. Najpierw w 1696 r. wydano francuski regulamin wojskowy *Lart Militaire Française, pour l'infanterie* autorstwa Pierre'a Giffarta (il. 2)¹¹. Był on w znacznych partiach tekstu tradycyjny, ale uwzględniał już pewne nowe rozwiązania taktyczne. Dwa lata później Adama Weyde zaprezentował Piotrowi I efekt swojej pracy, przedkładając autorski regulamin, który już wkrótce zaczął być wykorzystywany jako podręcznik nauki żołnierskiej w nowo formowanych pułkach piechoty. Tym sposobem jeszcze w ostatnich latach XVII w. armia rosyjska posiadała nowy, a co ważne własny regulamin wojskowy zrywający z przyjętymi dotychczas schematami jej szkolenia i całościowego funkcjonowania¹².

¹⁰ J. de Gheyn, *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende Spiessen...*, Hage 1607.

¹¹ P. Giffart, *Lart Militaire Française, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniement des Armes, tant des Officiers que des Soldats, représenté par des Figures en taille-douce dessinées d'après Nature...*, Paris 1696; wznowienie: idem, *Lart Militaire Française, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniement des Armes, tant des Officiers que des Soldats, représenté par des Figures en taille-douce dessinées d'après Nature...*, Augsburg 1697. Dzieło to zostało przetłumaczone na język niemiecki i zamieszczone w kodeksie wojskowym zestawionym i wydanym w 1697 r. w Augsburgu przez ówczesnego teoretyka wojskowości majora Johanna Sebastiana Grubera, zob. J.S. Gruber, *Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drei besondern Theilen gehandelt wird...*, Augsburg 1697.

¹² Warto zwrócić uwagę na badania Geoffreya Parkera, który zajmując się problematyką prowadzenia ognia ciągłego przez żołnierzy piechoty, wskazał, że na przemiany wojskowe miał wpływ nie

L' ART
MILITAIRE
FRANCOIS.

A PARIS,
Chez P. Giffart Graveur du Roy Rue St Jacques Alimage
Ste Therese avec Privilege du Roy.

Ilustracja 3. Połączenie starych koncepcji z nowymi – czynności związane z użyciem granatów i muszkietów z zamkiem lontowym z bagnetem oraz musztra pikinierów. F. Giffart, *L'art Militaire Française, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniement des Armes, tant des Officiers que des Soldats*, Paris 1696, p. 133, 107, 165.

Wspomniany regulamin francuski z 1696 r. był swoistym zwiastunem zmian – prezentował czynności wykonywane przez grenadierów oraz musztrę żołnierzy wyposażonych w muszkiety (jeszcze z zamkiem lontowym) z bagnetem, ale jednocześnie posiadał fragmenty dotyczące pikinierów (il. 3). Jest to zjawisko właściwe nowoczesnej i modernizującej się armii, która musi przejść proces zastąpienia jedynych rozwiązań drugimi.

Inaczej było w przypadku zapisów omawianej przez nas regulacji. Car i jego współpracownik zakładali całkowitą modernizację piechoty poprzez zaadaptowanie najnowszych rozwiązań już funkcjonujących w wojskach zachodnioeuropejskich. Pod tym względem opóźnienia rosyjskie mogły stanowić atut, gdyż pozwalały na zreformowanie armii bez form pośrednich¹³. Zatem *Regulamin* Adama Weyde nie jest jedynie opisem (i katalizatorem) przemian wojskowych zachodzących w Rosji, lecz stanowi odzwierciedlenie zmian zachodzących w zakresie wojskowości na Starym Kontynencie. Na podstawie analizy jego zawartości śmiało można wskazać, że jest to pierwszy europejski traktat (regulamin) wojskowy, który w pełni prezentuje rozwiązania opisane i stosowane w XVIII stuleciu. Stanowi on udaną kompilację dorobku dotychczasowych

tylko rozwój technologiczny, ale również idee i koncepcje taktyczne oraz strategiczne, zob. G. Parker, *From the House of Orange to the House of Bush: 400 years of military revolutions, or how to prepare for the next Gulf War*, „Military Spectator” 172 (2003), No 4, p. 177–193; wersja rozszerzona: idem, *Od domu oranżijskiego do domu Bushów: czterysta lat „rewolucji militarnej”*, tłum. M. Koczyński, „Przegląd Historyczny” 96 (2005), z. 2, s. 217–243. Por. idem, *The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy*, „Journal of Military History” 71 (2007), No 2, p. 331–372.

¹³ Zjawisko takie określa się mianem „renty opóźnienia” lub „rentą położenia”. Daje ono relatywną przewagę terenom zapóźnionym w procesach modernizacyjnych, gdyż pozwala na ominięcie pewnych stadiów rozwoju. Umożliwia wykorzystanie doświadczeń innych bez konieczności ich powtarzania. Pojęcie to wykorzystane w ekonomii, socjologii i zarządzaniu może być również stosowane w historii wojskowej, w szczególności w procesach modernizacyjnych armii. Zob. A. Rosner, M. Stanny, *Przyjęta struktura procesu badawczego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego*, [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, red. A. Rosner, Warszawa 2007, s. 27–28; K. Szczerski, *Porządki biurokratyczne*, Kraków 2004, s. 12.

teoretyków wojskowości i praw wojskowych oraz bezpośrednich obserwacji Adama Weyde, uczestnika działań wojennych toczonych przeciwko wojskom sułtana tureckiego – w latach 1695–1696 przez armię rosyjską pod Azowem i armię cesarską na Węgrzech w 1697 r., gdzie książę Eugeniusz Sabaudzki w bitwie pod Zentą rozbił silniejszego przeciwnika¹⁴.

Regulamin Adama Weyde zastąpił obowiązujący dotychczas w oddziałach pieszych „nowej organizacji wojskowej” („pułkach cudzoziemskiego autoramentu”) traktat wydany w języku rosyjskim w 1647 r., będący tłumaczeniem słynnej pracy teoretycznej napisanej w 1615 r. przez Johanna Jakuba von Wallhausena pt. *Sztuka wojenna piechoty* (niem. *Kriegskunst zu Fuß*). W 1649 r. rosyjski przekład uzupełniono o ryciny sprowadzone z Holandii i zaczęto je rozpowszechniać pt. *Szkolenie i sposoby sprawiania wojskowych szyków ludzi pieszych*. Praca ta po swoim wydaniu nabrała cech oficjalnego regulaminu rosyjskiego stosowanego niemal do końca XVII w.¹⁵ Historyk rosyjski Oleg Rusakovskij, dostrzegając znaczącą rolę kulturalną i ideową tego dzieła, podkreślił, że zaprezentowany tam sposób musztry nie przyjął się w Rosji, gdyż był zbyt

¹⁴ Adam Weyde podkreśla kunszt wojskowy wielkiego wodza księcia Eugeniusza Sabaudzkiego, który pomimo znaczących sukcesów wojennych nie stworzył własnej szkoły wojskowej. Nie pozostawił także po sobie żadnych regulaminów wojskowych. *Regulamin wojskowy Adama Weyde z 1698 roku* w dużym uproszczeniu odzwierciedla koncepcje księcia w odniesieniu do organizacji i funkcjonowania armii, jednakże forma przekazu wyrażona przez carskiego dowódcę jest eklektyczna, gdyż uwzględni osiągnięcia cesarskie, saskie, francuskie czy angielskie, zob. D. McKay, *Prince Eugene of Savoy*, New York 1977, p. 228–247.

¹⁵ И.Я. Вальхаузен, *1647 год. Учение и хитрость ратного строения пехотных людей*, ред. А.З. Мышлаевский, И.В. Парийский, СПб. 1904; П.И. Прудовский, *Переводчики царского языка Посольского приказа за работой*, [в:] *Переводчики и переводы в России конца XVI – начала XVIII столетия: материалы междунаrod. науч. конф.*, ред. колл. А.В. Беляков, А.Г. Гуськов, Д.В. Лисейцев, С.М. Шамин, Москва 2019, с. 115–118; И. Майер, *Как московские переводчики XVII в. исправлялись с фразеологизмами иностранных источников? (На материале переводов с немецкого и нидерландского языков)*, [in:] *Swedish Contributions to the Fourteenth Congress of Slavists (Ohrid, 10 – 16 September, 2008)*, av P. Ambrosiani, Umeå 2009, с. 47–65; Е.А. Немировский, *Мир книги. С древнейших времен до начала XX века*, Москва 1986, с. 128–129.

obszerny i już anachroniczny¹⁶. Tym samym opracowanie Adama Weyde było pierwszym oryginalnym regulaminem dla żołnierzy piechoty, który dodatkowo był w pełni stosowany w procesie szkolenia żołnierzy¹⁷.

¹⁶ O. [V.] Rusakovskiy, *The Russian Edition of Johann Jacobi von Wallhausen's »Kriegskunst zu Fuß« (1649): The History of a Failure?*, „Militär-geschichtliche Zeitschrift” 1 (2020), S. 1–25.

¹⁷ Szerzej zob. P. Krokosz, K. Łopatecki, *Adam Weyde...*, passim.

2. OKOLICZNOŚCI POWSTANIA I ŹRÓDŁA INSPIRACJI

Niestety bliższe okoliczności dotyczące przygotowania tego dzieła nie są znane. Wiemy jedynie, że zostało napisane w Moskwie przed końcem 1698 r., a z zamieszczonego w nim wstępu wynika, że decyzję o przygotowaniu regulaminu podjął sam Adam Weyde¹⁸. Miało być to podziękowanie za dotychczas okazywaną łaskę carską, ale znalazła się tam również wyraźna nadzieja na dalszą promocję. Chronologia wydarzeń wymusza przyjęcie założenia, że Weyde musiał rozpocząć prace bezpośrednio po powrocie do stolicz Węgier, co nastąpiło 25 sierpnia 1698 r. *De facto* na napisanie dzieła miał zaledwie dwa miesiące – wrzesień i październik¹⁹.

¹⁸ „Odważyłem się pracę tę napisać i przedstawić Waszemu Carskiemu Wielicestwu, aby w ten sposób po części podziękować za wielokrotnie okazywaną mi miłość. Po części mam też nadzieję, że Wasze Carskie Wielicestwo spojrzy z miłościwą przychylnością na zawartość tej książki, chociaż jest to praca niewielka i niepozbawiona wad”, zob. А. Вейде, (О военном обучении и обязанностях воинских чинов). Воинский устав, сочиненный генералом Адамом Вейде и посвященный Петру I (1698 г.), БАН, ф. Библиотека Петра I, П. I Б № 5 (Петр. гал. № 3), лл. 18об.–19.

¹⁹ 16 października 1698 r. Adam Weyde i jego żona wzięli udział w wielkiej uczcie wyprawionej przez cara w Moskwie, na którą zaproszono wszystkich najważniejszych współpracowników cara oraz cudzoziemskich dyplomatów przebywających wówczas w rosyjskiej stolicy (zarówno goszczących tam czasowo, jak i przebywających dłużej), zob. И.Г. Корб, *Дневник путешествия*

Już bowiem 23 października wraz z carem, a także z nowo zaciągniętym w Holandii wiceadmirałem Korneliuszem Cruysem udał się do Woroneża (dotarł tam 31 października), a następnie wyruszył do Azowa, gdzie władca nadzorował budowę rosyjskich okrętów wojennych²⁰. To z kolei w naturalny sposób wiąże się z zakończeniem prac i przedstawieniem Piotrowi I przygotowanego przez siebie regulaminu. Jest mało prawdopodobne, aby to nastąpiło później, gdyż władca powrócił z wyprawy na południe kraju dopiero 20 grudnia. Nawet gdyby obaj znaleźli się pod koniec roku w stolicy, to dzieło to nie mogłoby powstać w ostatnich dniach grudnia, gdyż konsekwencją opublikowania regulaminu było założenie jeszcze w tym samym roku tzw. Szkoły Piechoty – wojskowej placówki edukacyjnej, funkcjonującej w ramach prikazu Cudzoziemskiego (odpowiednika współczesnego ministerstwa spraw zagranicznych)²¹. Podsumowując, uważamy, że Weyde pisał *Regulamin* we wrześniu, a pracę zakończył w październiku 1698 r.

W tym miejscu należy wspomnieć, iż zakres prac carskiego współpracownika nie ograniczał się jedynie do przygotowania zapisów dotyczących organizacji armii i szkolenia żołnierzy (klasycznego regulaminu wojskowego), albowiem jeszcze w lipcu 1699 r. podjął się on zadania polegającego na opracowaniu kar przewidzianych dla żołnierzy za złamanie obowiązującego regulaminu. Nie ulega zatem żadnej wątpliwości, że finalnym zamierzeniem Adama Weyde było przygotowanie całościowego

в Московское государство Игнатия Христофора Гварента, посла императора Леопольда I к царю и великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом, [в:] *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, с. 99.

²⁰ Н.Г. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, т. IV, ч. 1, СПб. 1863, с. 248, приложения № 49: I, с. 443–444; И.Г. Корб, *op. cit.*, с. 101, 104; Д.Н. Бантыш-Каменский, *op. cit.*, с. 254.

²¹ Д. Струков, *Московская Пушкинская школа. (Из истории первого военного училища России времен Петра Великого)*, «Военный сборник» 1 (1892), с. 142.

kodeksu wojskowego, uwzględniającego musztrę i organizację wojska (to już w zasadzie wykonał), uzupełnionego o artykuły wojskowe, czyli kodeks karny. Działaniom tym towarzyszyła również próba określenia etatów całej armii – zestawienia finansowego przeznaczonego na jej utrzymanie (określenie stawek żołdu dla wszystkich żołnierzy służących w wojsku)²². Do chwili obecnej nieznany jest efekt wysiłków podjętych wówczas przez generała w tym zakresie.

Szczegółową charakterystykę dzieła (*Regulaminu*) prezentujemy w przywołanej powyżej publikacji poświęconej życiu i aktywności Adam Weyde na polu modernizacji sił zbrojnych i reform państwowych w Rosji na przełomie XVII i XVIII w.²³ W tym miejscu jedynie w sposób syntetyczny podsumujemy poczynione tam ustalenia. Obliczając bezpośrednio odwołania do rozwiązań istniejących w poszczególnych krajach, aż 21-krotnie Weyde czyni odniesienia do armii cesarskiej, 4-krotnie do francuskiej, 3-krotnie do saskiej oraz zaledwie jeden raz do holenderskiej. Gdy uwzględnimy, że 6-krotne odwołanie się do armii tureckiej dotyczyło najczęściej kontekstu kampanii 1697 r. zakończonej bitwą pod Zentą, okaże się, że ponad 70 procent wszystkich wpisów dotyczyło pośrednio lub bezpośrednio armii cesarskiej. Niewielka liczba wzmianek o armii rosyjskiej wskazuje, że nie starał się on dokonywać ewolucyjnych przemian i nie uwzględniał co do zasady zwyczaju stosowanego w wojsku carskim.

Podczas „Wielkiego poselstwa” – rosyjskiej misji dyplomatycznej, której członkowie w latach 1697–1698 gościli w wielu państwach Europy Zachodniej i Środkowej – carski współpracownik miał możliwość zapoznać się z najważniejszymi traktatami i regulaminami wojskowymi, a nawet odpowiedzialny był za zakup książek (przede wszystkim

²² Н.А. Воскресенский, *Законодательные акты Петра I. Редакции и проекты законов, заметки, доклады, доношения, челобитья и иностранные источники*, т. I, Москва–Ленинград 1945, № 1, с. 29.

²³ P. Krokosz, K. Łopatecki, *Adam Weyde...*, s. 83–103.

o tematyce wojskowej) na potrzeby Piotra I²⁴. Wiadomo, że w lipcu 1699 r. Weyde zaangażowany był w odbiór w Archangielsku przesyłki wysłanej z Holandii, liczącej aż 600 różnych książek, map itp., częściowo tłumaczonych na język rosyjski i wydanych w amsterdamskiej drukarni Jana Thessinga²⁵.

Analiza porównawcza *Regulaminu* z innymi współczesnymi traktatami europejskimi wskazuje, że jego autor w znacznym stopniu odwołuje się do rozwiązań stosowanych w armii francuskiej (mimo stosunkowo skromnej liczby bezpośrednich wskazań). W związku z powyższym nasuwa się konstatacja, iż główną inspiracją dla Weydego był przywołany już regulamin Pierre'a Giffarta²⁶. Nie tylko treść obu dzieł jest zbieżna, ale również część rosyjskich rysunków przedstawiających żołnierzy była wzorowana na ilustracjach francuskiego pierwowzoru (il. 3). Powyższa ocena pozostawia jednak pewne wątpliwości, gdyż autor podczas „Wielkiego poselstwa” nie był oddelegowany do Francji, ale przebywał przede wszystkim na terenie Rzeszy, Republiki Zjednoczonych Prowincji (Holandii) i Anglii.

Okazuje się jednak, że książka Giffarta była bardzo rozpowszechniona w Rzeszy dzięki augsburskiemu wydawnictwu prowadzonemu przez Lorenza Kronigera²⁷. Przedsiębiorca wydał dzieło w 1697 r., zaopatrując je dodatkowo w niemieckie nazwy poszczególnych chwytów

²⁴ Д. Гузевич, И. Гузевич, *Великое посольство. Рубеж эпох, или Начало пути 1697–1698*, СПб. 2008, с. 278.

²⁵ Piotr I poznał wydawcę w trakcie swojej bytności w Republice Zjednoczonych Prowincji w 1698 r. podczas pobytu tam „Wielkiego poselstwa”, którego był członkiem (nieoficjalnym – jako Piotr Michajłow i jednocześnie oficjalnym – jako car rosyjski), zob. П. Пекарский, *Наука и литература в России при Петре Великом*, т. I, СПб. 1862, с. 12.

²⁶ P. Giffart, op. cit., Paris 1696, passim.

²⁷ W wersjach francuskojęzycznych dzieł tego wydawnictwa odnotowywano: Laurent Kroniger & Heritiers Goebel, Marchand Libraires, a w niemieckojęzycznych: Lorentz Kroniger und Gottlieb Göbels Seel. Erben.

wykonywanych bronią przez żołnierzy²⁸. Oprócz tego wydawca opublikował w tym samym czasie monumentalny traktat wojskowy Johanna Sebastiana Grubera *Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drei besondern Theilen gehandelt wird*, składający się (wbrew tytułowi) z czterech części. Pierwsze trzy były dziełem Grubera, natomiast czwarta stanowiła tłumaczenie na język niemiecki wydanej rok wcześniej pracy Giffarta wraz z modyfikacją 85 rycin przedstawiających chwytów bronią²⁹. *Die heutige Kriegs-Disciplin...* to kolejna próba ujęcia całościowego sztuki wojennej pieszej, czego wpływ dostrzegalny jest w *Regulaminie*.

Najprawdopodobniej nasz bohater pisał swój regulamin na bazie opublikowanego w Augsburgu kompendium Grubera-Giffarta, co szczegółowo odnotowujemy w przypisach do edycji źródłowej pracy³⁰. W Moskwie mógł korzystać także z dwóch innych dostępnych traktatów wojskowych – wspomnianego już dzieła Wallhausena oraz *Teorii taktyki* Aeliana Taktyka (II w. n.e.)³¹. Obie prace co najwyżej inspirowały autora, przy czym ewidentnych wpływów bezpośrednich nie zauważyliśmy.

Podsumowując, naśladownictwo wyżej wskazanych traktatów w pracy Adama Weyde jest ograniczone. Dowódca rosyjski znacznie więcej wniósł do swego dzieła z obserwacji funkcjonowania armii cesarskiej (przede wszystkim z kampanii na Węgrzech, zakończonej bitwą pod

²⁸ P. Giffart, op. cit., Augsburg 1697.

²⁹ Ostatnia część ma oddzielną paginację i zatytułowana jest *Die heutige Französische Kriegskunst von dem Fuß – Volck*.

³⁰ Przemawia za tym fakt, iż Adam Weyde doskonale znał publikacje Grubera, a nawet w 1712 r. rekomendował ją Piotrowi I, jako najlepsze pozycje z dziedziny wojskowości, zob. П. и Б., т. XII, вып. 1, под ред. Л.Г. Бескровного, Б.Б. Кафенгауза, Л.А. Никифорова, Москва 1975, с. 373.

³¹ Dzieło to jako pierwsze nowożytne wydanie tego greckiego tekstu (Wenecja 1552) było własnością patriarchy Konstantynopola Mateusza II. Następnie trafiło do Moskwy w połowie XVII w. i przechowywano go w założonej w 1653 r. szkole grecko-łacińskiej lub w bibliotece Drukarni Moskiewskiej, zob. *Библиотека Петра Великого. Указатель-справочник*, сост. Е.И. Боброва, Ленинград 1978, с. 159; *Библиотека Петра Великого: Западноевропейские печатные книги. В 2-х т., 3-х кн.*, сост. И.В. Хмелевских, А.Е. Карначев, т. I, кн. 1, СПб. 2016, с. 52–54.

Zentą, w której brał bezpośredni udział³²) oraz własnych doświadczeń (wyprawy azowskie 1695–1696). Jest to widoczne w opisie musztry i zasad walki najnowocześniejszym uzbrojeniem – karabinami wyposażonymi w zamki skałkowe i bagnety oraz granaty, przy jednoczesnej świadomej rezygnacji z charakterystyki zanikających formacji pikinierskich. Autor w umiejętny sposób dokonał stosownych uproszczeń zapisów pochodzących z zachodnioeuropejskich traktatów (szczególnie w odniesieniu do dzieła von Wallhausena)³³, nadając im jednocześnie nowy i bardziej klarowny przekaz.

Dokument ten był nie tylko podręcznikiem praktycznej nauki sztuki wojskowej, ale dzięki zamieszczonym ilustracjom stawał się swoistą Biblią pauperum dla niepiśmiennych żołnierzy. Rysunki w znaczny sposób doprecyzowały wykonywanie poszczególnych czynności, dzięki czemu służyły pomocą oficerom w szkoleniu podwładnych. Tym sposobem *Regulamin wojskowy Adama Weyde z 1698 roku* wraz z zaproponowanymi przez jego autora uzupełnieniami, a także z późniejszymi modyfikacjami niektórych zapisów dokonanych przez innych dowódców carskich (najprawdopodobniej przez generała Awtamona Gołowina oraz samego Piotra I)³⁴ obowiązywał, wraz z innymi rozporządzeniami wprowadzanymi z biegiem lat, aż do chwili wejścia w życie *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku* (szerzej opisano to w dalszej części *Wstępu*)³⁵.

³² Ł. Pabich, *Zenta 11 IX 1697*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012.

³³ А.Н. Гребенкин, *Подготовка русского офицерского корпуса в строевых частях во второй половине XVII – первой половине XVIII века*, „Вестник Волгоградского государственного университета” Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения, 20 (2017), № 4, с. 122.

³⁴ *Военные уставы Петра Великого*, под ред. Н.А. Рубинштейна, вступ. ст. и коммент. П.П. Епифанова, Москва 1946, с. 23–24.

³⁵ Szerzej zob. P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia...*, s. 367–398. Zdaniem rosyjskiego generała i historyka wojskowości Nikołaja Oburczewa *Regulamin* obowiązywał żołnierzy rosyjskich przez okres całej wojny północnej, czyli aż do 1721 r., zob. Н.Н. Обручев, *op.cit.*, с. 94.

3. UKŁAD WEWNĘTRZNY REGULAMINU

Układ pracy nie został wewnętrznie podzielony. Analiza tekstu pozwoliła jednak na wyodrębnienie pod względem merytorycznym kilku spójnych wewnętrznie fragmentów, którym w celu lepszej klarowności przekazu zdecydowaliśmy się nadać tytuły oraz numerację. Podział ten został naniesiony w nawiasach kwadratowych, tak aby czytelnik mógł łatwiej odnaleźć interesujące partie tekstu.

Regulamin otwiera *Dedykacja* skierowana do Piotra I, której początek stanowi rozbudowana intytulacja carska. Następnie autor przedstawia uzasadnienie przygotowanego przez siebie dzieła.

Po *Dedykacji* następuje część pierwsza, którą zatytułowaliśmy *O stopniach wojskowych i organizacji wojska*. Zostały w niej scharakteryzowane rangi i stopnie, wprowadzono jednolity podział na typy oddziałów. Szczególnie istotna rola przypadała rotom (na wzór kompanii w Europie) i znajdującym się w nich oficerom (kapitan, porucznik i chorąży), podoficerom (sierżant, podchorąży, kaptenarmus, pisarz rotny, kapral) oraz sygnalistom. Autor nie definiuje jednak autorytarnie jej wielkości, wskazując, że powinna liczyć od 60 do 120 osób. W obrębie roty proponuje stosowanie mniejszych jednostek – kapralstw, przy czym widoczna jest jeszcze pewna

jego niekonsekwencja, gdyż raz rotę dzieli na 2–4, a kolejnym razem na 3–5 kapralstw.

Większą jednostką organizacyjną był batalion, składający się z 3–5 rot, który sam stanowił połowę lub trzecią część pułku (około 8–12 rot). Ostatnim ze wskazanych oddziałów dowodzili pułkownicy, podpułkownicy i majorzy, przy pomocy kwatermistrzów, adiutantów, oboźnych i profosów. Projektodawca ostrożnie formułuje pogląd o konieczności tworzenia większych związków taktycznych składających się z 2–5 pułków, które nazywa brygadą. Kilka brygad o łącznej sile co najmniej od 15 000 do 20 000 żołnierzy określa terminem armia. Jest przy tym przeciwnikiem zbyt dużych wojsk, które według niego przysparzają kłopotów w zaopatrzeniu i porządku, sugerując, że idealną siłą jest zgrupowanie liczące około 40 000 żołnierzy.

Zgodnie z przedstawionymi wytycznymi pieczę nad armią miał sprawować generalissimus lub wojewoda czyli głównodowodzący (naczelny dowódca)³⁶, który ma pod sobą generałów – piechoty, kawalerii i feldcechmajstra (naczelnika całej artylerii). W wojsku winni znajdować się także generałowie – komisarz, kwatermistrz, adiutant, audytor i inżynier. Każda z tych funkcji została pokrótce scharakteryzowana nie tylko pod względem obowiązków i uprawnień, ale również doboru osobowego. Odnosi się jednak wrażenie, że obowiązki osób je pełniących nie zostały doprecyzowane, co mogło stanowić podstawę do dalszych prac szczegółowych nad organizacją armii.

³⁶ Adam Weyde określa w swojej regulacji generalissimusa (naczelnego dowódcę) terminem „pełny wojewoda” (ros. полной воевода). Oprócz tego w dziele pojawia się bardzo podobne wyrażenie charakteryzujące wyższego dowodzącego armii – „wojewoda pułkowy” (ros. полковой воевода). W źródle pojawia się jeszcze trzeci, zbliżony do dwóch wcześniejszych termin – „wojewoda polowy” (ros. полевой воевода), oznaczający wyższego dowódcę wojska biorącego udział w kampanii wojennej. Kwestia użycia tych trzech bliskich sobie wyrażen w *Regulaminie* powoduje pewną dezorientację, którą jednakże można wytłumaczyć tym, iż dzieło to miało zostać jeszcze rozszerzone i dopracowane. W tym jednak kontekście uznajemy, że termin „pełny wojewoda” odnosi się do osoby głównodowodzącego, natomiast termin „wojewoda pułkowy” i „wojewoda polowy” są przynależne jednemu z dowódców wyższego szczebla, ale podporządkowanych temu pierwszemu.

Druga część *Regulaminu* poświęcona została mistrze. Ma ona własny tytuł *O regularnych ćwiczeniach z krótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę*. W naszym odczuciu jest to najbardziej inspirujący fragment regulacji. Znajduje się tu bowiem instrukcja prowadzenia szkolenia przeznaczona dla nowo formowanego wojska rosyjskiego. Nie ma zatem tu już dywagacji, tylko wskazanie konkretnych zasad, do których należy się dostosować. Szczególnie innowacyjne wydaje się nazwanie wszystkich komend w języku rosyjskim, co czyniło je zrozumiałymi dla rekrutów wywodzących się z różnych warstw społeczeństwa rosyjskiego³⁷.

Adam Weyde dłużej zatrzymuje się przy jednej kwestii – mianowicie, czy lepiej szykować żołnierzy w płytsze cztery szeregi, czy też w bardziej głębokie, ale o krótszym froncie oddziały składające się z sześciu szeregów. Według niego należało stosować bardziej tradycyjne rozwiązanie, które lepiej się wówczas sprawdzało. Wynikało to z tego, że zamiast klasycznego kontrmarszu stosowano inny sposób strzelania, dzięki czemu unikało się zamieszania w szeregach wojska. Takie ustawienie umożliwiała częstsze strzelanie salwami i zapewniało silniejszą flankę szyku³⁸.

Co do musztry, to miał ją przeprowadzać pułkownik, a podczas jego nieobecności podpułkownik lub major. Powinni oni siedzieć na koniach i przy pomocy sygnalistów wzywać do wykonania kolejnych czynności. Żołnierze natomiast nie powinni rozmawiać, aby nie było hałasu. Bardzo ważne wydają się rozważania dotyczące wszystkich czynności wykonywanych na „trzy tempa”. Kluczową kwestią było prawidłowe

³⁷ Proces unarodowienia oddziałów pieszych widoczny jest w innych krajach słowiańskich. Analogiczne zjawisko polegające na dostosowaniu komend w regulaminie do języka używanego przez szeregowych żołnierzy występowało w Rzeczypospolitej, zob. B. Lipowski, *Piechotne ćwiczenie, Albo woienność piesza...*, Kraków 1660; edycja źródłowa: J. Wimmer, *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 20 (1976), s. 345–357.

³⁸ Do 1702 r. piechota rosyjska uszykowana była w sześć szeregów, następnie w kolejnych instrukcjach przewidywano formację składającą się z czterech szeregów, zob. B. Davies, op. cit., p. 68.

zespoleń chwytów bronią i czynności oraz przeprowadzenie ich w identycznym czasie. Autor wyodrębnia po trzy czynności w jednej sekwencji działań. Siedem opisanych sekwencji dawało łącznie 21 chwytów bronią, jakimi musieli wykazać się szeregowcy.

Kiedy żołnierze nauczyli się wykonywać podstawowe zasady musztry, należało nauczyć ich połączonego ciągu ośmiu czynności: muszkiet na ramię – prezentuj broń – muszkiet do nogi – połóż muszkiet na ziemię – podnieś muszkiet – prezentuj broń – odwróć muszkiet – przełóż przez ramię – prezentuj broń. Do tego autor dołączył dwie specjalne postawy związane z pogrzebami i deszczową pogodą.

Najważniejsze okazują się działania związane z trzecią fazą szkolenia, które dotyczą przygotowania żołnierzy do strzelania. W związku z faktem, że Weyde jako wzorcowy przywołuje karabin skałkowy – bez lontu i forkietu, wszelkie opisane czynności związane z ładowaniem, celowaniem i strzelaniem są bardzo proste. Inicjator wymienia tu ich zaledwie 16, gdzie pierwszą powinnością jest otworzenie panewki, a ostatnią strzelanie.

Podsumowując tę część, warto skonfrontować ją z zapisami traktatu von Wallhausena *Sztuka wojenna piechoty*, przetłumaczonego w 1647 r. na język rosyjski. W odniesieniu do ręcznej broni palnej liczba chwytów wynosiła aż 143, przy 47 zaproponowanych w regulaminie Weydego³⁹. Nie powiodło się natomiast carskiemu współpracownikowi rozszerzenie ćwiczeń na „trzy tempa” w obrębie wszystkich czynności, co kwituje koniecznością zwrócenia uwagi żołnierzy, aby strzelali w tym samym czasie. We fragmencie opisowym tłumaczy zresztą, że z tego powodu umieścił aż 16 komend. Postuluje skrócenie postępowania jedynie do dwóch z nich: ładujcie muszkiety i bądźcie gotowi (oraz oczywiście w domyśle dwie

³⁹ J.J. von Wallhausen, op. cit., Leuwarden 1630, S. 37–38; por. O. [V.] Rusakovskiy, *The Russian Edition...*, S. 1–25.

kolejne: celujcie i strzelajcie). Wskazuje jednak na konieczność wyszkolenia żołnierzy według jednego schematu (regulaminu). Bez niego: „jeden słabiej, drugi lepiej będzie to wykonywał, a dodatkowo każdy z nich swoje własne działania będzie stosował, z czego zaistnieje taki nieporządek, który każdy może sobie bez problemu wyobrazić”⁴⁰. Docelowo jednak 14 chwytów może być skrótowo określane przez jedną komendę „ładujcie broń i bądźcie gotowi”.

W regulaminie wprowadzono trzy komendy właściwe grenadierom oraz polecenia adresowane do żołnierzy przy wkładaniu bagnetu szpuntowego do lufy karabinu (19 komend)⁴¹. Autor nie zaleca zbytniego komplikowania całego procesu rzucania granatami czy też używania bagnetu. Natomiast sugeruje, aby grenadierzy byli kierowani do specjalnych, w domyśle najcięższych zadań, jak noszenie kozłów hiszpańskich itp. Fragment dotyczący używania bagnetu jest najbardziej lakoniczny w całej pracy. Jedenaście chwytów wykonywanych karabinem z bagnetem wzorowane jest na dawnych chwytach pikinierów, niestety zaakcentowano jedynie ich defensywny charakter⁴².

Trzecia część, dotycząca manewrów całych oddziałów, nosi tytuł *O zmianach*. Również ten fragment jest bardzo przydatny, stanowi bowiem instrukcję przeprowadzenia ćwiczeń przez nowo sformowane roty i pułki. W przeciwieństwie jednak do części drugiej, gdzie możemy mówić o nowatorstwie rozwiązań, bowiem ten fragment regulaminu

⁴⁰ А. Вейде, (О военном обучении и обязанностях воинских чинов)..., л. 80.

⁴¹ Wprowadzenie bagnetów nie miało zastąpić formacji pikinierów i przede wszystkim było adresowane do oddziałów, w których nie występowały piki – czyli u grenadierów i dragonów. Być może jest to klucz do zrozumienia propozycji Weydego, który mógł te chwytów adresować tylko do grenadierów. J.J. Sowa, *One more time about tactics and weaponry*, „Петербургские славянские и балканские исследования” 30 (2021), 2, s. 170–174; M. W. Shearwood, *The Perfection of military discipline. The plug bayonet and the English army 1660–1705*, Warwick 2020, passim.

⁴² B. Davies, op. cit., p. 68.

nawiązuje bezpośrednio do dzieła Johanna Sebastiana Grubera⁴³. Mamy zatem proces podwajania rzędów i szeregów oraz obracania się oddziałów. O ile ryciny chwytów żołnierskich odwołują się do dzieła Giffarta, o tyle w tej części sprawa ilustracji jest bardziej skomplikowana. Zwracamy uwagę, że w tej części pojawiają się odwołania do siedmiu konkretnych ilustracji, których brakuje zarówno w podstawowej, a zarazem właściwej, rękopiśmiennej wersji *Regulaminu*, stanowiącej dla nas podstawowe odniesienie, jak i w trzech innych jej rękopiśmiennych wersjach (kwestie te wyjaśniono dokładnie w dalszej części *Wstępu*). Sprawa wyjaśnia się, kiedy konfrontujemy przedstawione przez niego opisy z książką Grubera. Wówczas zauważymy, że znajdującym się w niemieckim traktacie konkretnym opisom towarzyszą schematy, których zabrakło przy analogicznych treściach zaprezentowanych przez Adama Weyde⁴⁴. Dzięki analizie i konfrontacji obydwu dzieł udało nam się rozwiązać zagadkę braku ilustracji i jednocześnie ustalić wzorzec (źródło inspiracji), jaki posłużył carskiemu przyjacielowi podczas pisania swojej pracy.

W *Regulaminie* szczegółowo opisany został „Bataillon de Quarre” (właściwie Bataillon carré)⁴⁵. Był to szyk stworzony na potrzeby starcia piechoty z jazdą, która mogła z zaskoczenia zaatakować przeciwnika.

⁴³J.S. Gruber, op. cit., Th. III, S. 140–163.

⁴⁴Z pewnością Weyde wykonał analogiczne do pracy Grubera ilustracje. Niemniej jednak różniły się one pod względem liczby branych pod uwagę żołnierzy wykonujących manewry. Carski generał przyjął układ liczący 24 ludzi uszykowanych w 4 szeregi i 6 rzędów, kiedy u Grubera były to 4 szeregi i 8 rzędów (32 żołnierzy). Tym sposobem przy podwojeniu rzędów u Grubera stawało w każdej z dwóch linii po 16, a u Weydego po 12 strzelców.

⁴⁵W połowie XVIII stulecia ten typ formacji zdefiniował Denis Diderot, wyróżniając jej dwa rodzaje: klasyczny, w którym kwadratowy plac w całości jest wypełniony żołnierzami (fr. *bataillon carré à centre plein*) oraz „pusty w środku” (fr. *bataillon carré à centre vuide*). Według autora pierwszy rodzaj był wówczas już całkowitym przeżytkiem – całość pozostawała narażona na ostrzał armatni, a żołnierze ulokowani w centrum szyku w zasadzie nie byli w stanie strzelać. Tym sposobem podane przez Adama Weyde rozwiązanie okazywało się znacznie łatwiejsze i skuteczniejsze do zastosowania, zob. D. Diderot, *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 2, Paris 1751, p. 136.

W domyśle rozwiązanie to w szczególności było skuteczne przeciwko wojskom tatarskim, tureckim i polsko-litewskim. Z perspektywy wojskowości rosyjskiej był to szyk niezwykle wartościowy, gdyż zastosowano go m.in. podczas ostatniej wojny państw Ligi Świętej z Portą Otomańską (1683–1699)⁴⁶. Weyde proponuje stworzenie szyku z batalionów za pomocą mniejszych jednostek – to znaczy rot, które składają się z trzech kapralstw liczących po cztery rzędy. Przyjmując sześć rot na batalion, otrzymujemy w ten sposób 72 rzędy ($6 \times 3 \times 4$). Z nich $\frac{2}{3}$ tworzą cztery boki, a $\frac{1}{3}$ dzieli się na cztery części, które wzmacniają narożniki. Narożnik będzie miał sześć rzędów i sześć szeregów, a zatem doda do długości boku (12) po sześć rzędów z każdej strony. Ostatecznie otrzymamy kwadrat o boku liczącym 24 żołnierzy i głębokości sześciu szeregów, składający się łącznie z 432 żołnierzy. Należy uznać tę propozycję za projekt, który wymagał dopracowania. Co prawda autor z wyliczeń wyeliminował już pikinierów, ale nie dodał lokacji grenadierów i artylerii polowej. Szyk ten był również opisany u Grubera, jednakże Weyde u siebie uprościł i skrócił opis (kosztem czytelności), przyjmując przede wszystkim inne założenia, opierające się nie na liczbie żołnierzy, tylko na rotach i kapralstwach wchodzących w skład batalionu⁴⁷.

Czwarta część *Regulaminu* poświęcona jest prowadzeniu ognia. Autor nie wydzielił tego fragmentu, łącząc go z funkcjonowaniem „Bataillon de Quarre” (Bataillon carré), ale należy traktować ten opis w sposób generalny. Dlatego część tę wydzielamy i tytułujemy – *Sposób prowadzenia ognia ciągłego*. Weyde zaproponował odejście od stosowania kontrmarszu, czyli występowania pierwszego szeregu, oddania salwy

⁴⁶ O potencjale wykorzystania tej formacji w wojskach rosyjskich zob. L.R. Lewitter, *Jean-Nicole Moreau de Brasey's Letter on the Moldavian Campaign of Peter I (1711): The Text that Puškin Did not Translate: British Library MS 37358ff. 479-485v.*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 4 (1992), S. 525.

⁴⁷ J.S. Gruber, op. cit., Th. III, S. 209–218.

i odchodzenia żołnierzy na tył oddziału, aby tam naładować broń ponownie. W to miejsce autor proponuje alternatywne zastosowanie dwóch rodzajów strzelania. Pierwszy polegał na oddawaniu salw poprzez tzw. padanie szeregów, zwane również *niderfallen* (niem. *niederfallen*). Idea prowadzenia takiego ognia była następująca – żołnierze stawali w kilku szeregach, przy czym w pozycji stojącej strzelał ostatni szereg, a pozostałe klęcząc przed nim, oczekiwały na swoją kolej. Kolejność strzelania odbywała się od ostatniego szeregu. Minusem tego rozwiązania była konieczność przeładowania w przykłonieniu, co było niezgodne ze szkoleniem dotyczącym chwytów bronią. W celu lepszej przejrzystości ten rodzaj strzelania został przez nas dokładniej scharakteryzowany w stosownym odnośniku bezpośrednio w miejscu, gdzie został on przedstawiony w *Regulaminie*. Drugi sposób to strzelanie plutonami. Wówczas jednocześnie strzelały wszystkie szeregi. Aby jednak było to możliwe, należy spłycić formację do trzech szeregów (a zatem podwoić liczbę rzędów). Odpowiednia liczba rzędów wyznacza pluton; Weyde opisuje to w *Regulaminie* w sposób obszerny, wskazuje, że powinny być cztery plutony na front. Rozwiązanie takie miało być popularne w całej Europie i szczególnie rozpowszechnione we Francji. Te dwa rodzaje ognia ciągłego udowodniły swoją wyższość podczas ostatniej kampanii księcia Sabaudzkiego w 1697 r. na ziemi węgierskiej⁴⁸.

Ostatni fragment *Regulaminu* został zatytułowany *O wartach, jak na nie chodzić i jak z nich należy schodzić* i ukazuje sposób odprawiania i rodzaje wart. Jest to klasyczny opis niewnoszący nowych rozwiązań⁴⁹. Zdefiniowano tam m.in. liczbę wartowników mających znajdować się

⁴⁸ Por. B. Davies, op. cit., p. 68.

⁴⁹ Paweł Bobrowski twierdził, że jej zapisy nie wniosły wiele w odniesieniu do zapisów przywoływanego już kodeksu obowiązującego dotychczas armię rosyjską, którym było *Szkolenie i sposoby sprawiania wojskowych szyków ludzi pieszych*, zob. П.О. Бобровский, op. cit., c. 21; por. И.Я. Вальхаузен, op. cit., c. 264–272.

przy oficerach, liczbę i rodzaj wart oraz obchodów, okoliczności ogłaszania hasła (parolu) oraz głównych sygnałów dźwiękowych informujących o porze nocnej i dziennej (capstrzyk i bicie pobudki)⁵⁰.

Całą pracę zamyka spis treści, który umożliwił użytkownikowi szybkie dotarcie do wybranej przez siebie kwestii.

Podsumowując, pod koniec 1698 r. armia rosyjska otrzymała gotowy materiał szkoleniowy dotyczący zasad stosowania musztry, ćwiczeń z prowadzenia ognia ciągłego oraz podstawowych komend dotyczących obrotów całych oddziałów. Do tego należy uwzględnić nowatorską na gruncie rosyjskim propozycję formowania szyku „Bataillon de Quarre” (Battaillon carré). Gotowe rozwiązania dotyczyły również systemu wart i wprowadzenia specjalnego, zaostrzonego, nocnego reżimu ochrony miejsca stacjonowania. Natomiast formą propozycji nie w pełni usystematyzowaną był rodzaj stopni wojskowych i przede wszystkim typologia oddziałów i ich struktury. Ta pierwsza część pracy wydaje się podstawą do podjęcia dalszych szczegółowych regulacji.

⁵⁰ Por. K. Łopatecki, *Instytucja wytębowania hasła w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Teki Historyczne” 3 (2005), s. 75–100; idem, *Cykl dobowy wojska w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 116–129.

4. ZASTOSOWANIE REGULAMINU W PRAKTYCE

Regulamin z pewnością był podstawą przygotowań armii rosyjskiej do bitwy stoczonyj ze Szwedami pod Narwą 19 (30) listopada 1700 r.⁵¹ Niemniej jednak swoistym zwieńczeniem niezwykle dynamicznego procesu przemian wojskowych w Rosji było zakończenie prac nad całościowym kodeksem wojskowym w 1716 r. Tym samym znaczne partie tekstu *Regulaminu* zestawionego przez generała w 1698 r. zostały powtórzone w Piotrowej regulacji, co też szczegółowo odnotowujemy w opracowaniu krytycznym publikowanego dzieła. Faktem godnym podkreślenia jest to, iż po 18 latach od chwili redakcji zostały one w większości pozytywnie zweryfikowane.

W monografii poświęconej działalności Adama Weyde szczegółowo wyjaśniamy stopień oddziaływania *Regulaminu* na armię rosyjską⁵². W tym miejscu chcemy zaakcentować dwie kluczowe informacje. Całościowa analiza rękopiśmiennych wersji *Regulaminu* opracowanego w 1698 r., a także innych materiałów źródłowych (m.in. korespondencji

⁵¹ B. Davies, op. cit., p. 63–65.

⁵² P. Krokosz, K. Łopatecki, *Adam Weyde...*, s. 83–103.

Adama Weyde z Piotrem I z lat 1699–1700) potwierdza, że nie był to akt ostateczny i podlegał ewolucji. Jego autor, pomimo zakończenia zasadniczego etapu swych prac, nadal nieustannie poszukiwał najlepszych rozwiązań w kwestiach szkolenia żołnierzy. W tym czasie czynili to również inni carscy współpracownicy, m.in. generał Awtamon Gołowin, a także współpracujący z nim sam Piotr I, czego ostatecznym efektem było wprowadzenie w życie w 1700 r. bardzo istotnej regulacji zatytułowanej *Krótkie zwyczajne nauczanie z dokładniejszym mocniejszym i lepszym wyjaśnieniem (dotyczącym musztry pułków piechoty), jak przy tym postępować i co kapitan, inni dowódcy i podoficerowie mają mieć na baczeniu* (K_{3ZN}), której tekst stanowił fragment jednej z rękopiśmiennych wersji *Regulaminu* (K₃)⁵³. Okoliczności powstania oryginału (O, D) i rękopiśmiennych wersji (K₁₋₃) *Regulaminu* oraz ich charakterystykę przedstawiono szerzej w dalszej części *Wstępu*.

Syntetycznie oceniając *Regulamin* Adama Weyde, należy zaakcentować przywiązywanie jego autora dużej wagi do wykorzystania bagnatów przez żołnierzy, co w naturalny sposób przekładało się na eliminację pikinierów z szeregów armii. Tym samym radykalnemu wzmocnieniu uległa siła ognia zarówno pojedynczych rot (kompanii), jak i całych batalionów, pułków lub regimentów. Niepotrzebne stały się dotychczasowe porady zawarte w regulaminach i podręcznikach wojskowych, gdzie główny nacisk kładziono na współdziałanie muszkieterów i pikinierów. Dlatego na nowo należało opracować najskuteczniejszy sposób prowadzenia ognia. Dotyczy to w szczególności stosowanego już pod koniec XVI w. przez Holendrów, a także Hiszpanów, kontrmarszu, który w nowych

⁵³ Wersje omawianej przez nas w aneksie regulacji, z pewnymi wyjątkami, zostały opublikowane drukiem w 2010 r. przez rosyjskiego historyka Kirięła Tatarnikowa, zob. *Строевые уставы, инструкции и наставления русской армии века. Сборник материалов в 2-томах*, т. 1, составление, вступительная статья, комментарии, оформление К.В. Татарникова, Москва 2010, с. 33-51.

Ilustracja 4. Jedna z rękopiśmiennych wersji *Regulaminu* Adama Weyde (wersja K₃), w której odnotowano informację, że jego fragment (części 2–4) został trzykrotnie wydany drukiem w Moskwie. [Адам Вейде, Изъяснение воинских чинов, должностей, порядка службы и учения солдатского, начинающееся посвящением Петру Великому], РГБ, ОР, ф. 256 Собрание рукописных книг Н.П. Румянцева, № 366, л. 91.

okolicznościach stawał się rozwiązaniem przestarzałym⁵⁴. W nowej rzeczywistości ogień ciągły można było zapewnić, strzelając plutonami lub przez tzw. upadanie szeregów, co scharakteryzował autor, sam będąc przy tym zwolennikiem drugiej formy strzelania. Warto zauważyć, że Adam Weyde za podstawę uzbrojenia żołnierzy przyjął nie wychodzące już z użycia muszkiety z zamkiem lontowym, tylko broń z zamkiem skałkowym, która w sposób bezprecedensowy upraszczała sposób strzelania. A zatem znaczna część chwytów bronią wskazanych niegdyś przez de Gheyna i von Wallhausena, a następnie przez kolejne pokolenia ich naśladowców, stawała się w zasadzie bezwartościowa. Nowa broń strzelecka jako znacznie lżejsza nie wymagała już forkietów, dzięki czemu zniknęły one z wyposażenia żołnierskiego oraz przestały być charakteryzowane i opisywane przez Weydego. Znamienna była również charakterystyka nowego rodzaju wojsk pieszych – grenadierów, którzy rzucali granatami. Ich wykorzystanie na polach bitew musiało być również opisane, podobnie jak czynności wykonywane przez żołnierzy muszkietami z bagnietami⁵⁵.

Jak zaznaczyliśmy, przedstawiony carowi w 1698 r. *Regulamin* pod wieloma względami był nowatorski, jednakże wydarzenia rozgrywające się w kolejnych latach na frontach wojny prowadzonej ze Szwecją sprawiły, iż w pewnych kwestiach propozycja Weydego okazywała się rozwiązaniem wizjonerskim. A zatem siłą, ale zarazem słabością był proponowany przez Weydego radykalizm technologiczny, który okazał się

⁵⁴ T. Andrade, *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*, Princeton 2017, p. 147–148; idem, *The Arquebus Volley Technique in China, c. 1560: Evidence from the Writings of Qi Jiguang*, „Journal of Chinese Military History” 4 (2015), p. 119.

⁵⁵ Obaj autorzy pracują bowiem nad syntetycznymi opracowaniami sztuki wojennej pieszej. Karol Łopatecki przygotowuje zagadnienie dotyczące „produkcji żołnierzy” przez pryzmat traktatów i regulaminów wojskowych, natomiast Paweł Krokosz prowadzi zaawansowane badania nad rozwojem reform wojsk pieszych w armii rosyjskiej do końca XVIII stulecia.

możliwy do osiągnięcia przez armię rosyjską dopiero w następnych dziesięcioleciach⁵⁶. Przykładem tego była całkowita rezygnacja z pik jako podstawowego uzbrojenia żołnierzy. Reforma ta weszła na początku wojny ze Szwecją. W starszych opracowaniach przyjmowano, że żołnierze rosyjscy aż do końca wojny ze Szwecją nie używali broni drzewcowej i stosowali bagnety⁵⁷. Przeczą jednak temu ustalenia Kiryła Tatarnikowa, który odnotowuje dokładną liczbę pik będących na stanie uzbrojenia wybranych jednostek armii rosyjskiej w poszczególnych latach wojny. Co więcej, historyk ten wskazuje, że w 1707 r. piki zostały przywrócone w całej piechocie rosyjskiej – zgodnie z poleceniem carskim pikinierzy mieli stanowić 1/8 składu każdego pułku. Przekładało się to na 144 żołnierzy, jakim „odebrano broń i ładownice, dając w zamian «kopie pikinierskie» lub tak zwane «piki żołnierskie», składające się z drzewca o długości około czterech metrów, żelaznej nasadki i właściwego żelaznego ostrza”. Nie oznaczało to, że żołnierz był całkowicie uzależniony od posiadanej przez siebie broni drzewcowej, w miejsce bowiem karabinu przysługiwał mu pistolet i potrzebne doń oporządzenie⁵⁸. Historyk amerykański Brian Davies zwraca uwagę, że tendencja ta występowała w latach 1706–1708, a pikinierzy na dobre zaczęli zanikać, kiedy pojawiły się bagnety tulejowe (nie wkładano ich, tak jak szpuntowe, do wnętrza lufy), które nakładano na

⁵⁶ Autor był znacznie bardziej zachowawczy w kwestiach organizacyjnych i przede wszystkim w formowaniu szeregów i stosowaniu ognia ciągłego. Wiedząc, że żołnierze rosyjscy będą (są) gorzej wyszkoleni, postulował utrzymanie formacji w sześciu rzędach i nie był zwolennikiem strzelania plutonami.

⁵⁷ А.З. Мышлаевский, *Северная Война на Ингерманландском и Финляндском театрах в 1708–1714 гг. (Документы Государственного Архива)*, [в:] *Сборник военно-исторических материалов*, предисл. А.З. Мышлаевский, т. V, СПб. 1893, с. XXVI.

⁵⁸ К.В. Татарников, *Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение*, Москва 2008, с. 108–109. Warto zauważyć, że broń ta mogła być wykorzystywana również w inny sposób, przede wszystkim do celów obronnych, m.in. do przygotowywania kozłów hiszpańskich czy umacniania dzieł ziemnych.

krótsze fuzje⁵⁹. Połączenie to umożliwiło strzelanie z nałożonym bagnetem. Fuzje były znacznie lżejsze niż muszkiety i ważyły zaledwie 5–6 kg, ale ich efektywny zasięg był o połowę mniejszy i wynosił 300 kroków (przy realnej skuteczności 100 kroków). Natomiast ich zaletą była szybkostrzelność, dwa razy większa niż muszkietu, i łatwość w posługiwaniu się nimi z zatkniętym bagnetem⁶⁰.

Na przykładzie zastosowania pik można zobaczyć, że niektóre propozycje Adama Weyde w kwestii radykalnych zmian w uzbrojeniu żołnierzy były trudne do zrealizowania. Jednakże większość z przedstawionych przez niego propozycji okazała się trafna i znalazła odzwierciedlenie w zapisach *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*. Rozwiązania te stanowiły wzór dla państw Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, pozostających na uboczu dynamicznych przemian w zakresie wojskowości, które noszą nazwę rewolucji militarnej⁶¹.

Nie ulega wątpliwości, że opracowany przez Adama Weyde *Regulamin* wprowadził w ruch cały rosyjski mechanizm kodyfikacyjny. Stał się niejako inspiracją do podejmowania kolejnych działań w zakresie poszukiwania jak najlepszych rozwiązań pomocnych do szkolenia żołnierzy. Jednymi z pierwszych w tym zakresie byli generał Awtamon Gołowin i car Piotr I, o czym już nadmieniliśmy i co też zostanie jeszcze rozwinięte w dalszej części naszej pracy. W kolejnych latach wojny ze Szwecją władze rosyjskie starały się wprowadzać na potrzeby armii kolejne instrukcje i regulaminy (m.in. *Instrukcję walki* przyjętą podczas słynnej narady wojennej w Bieszenkowiczach w 1708 r., czy też pochodzące

⁵⁹ Zob. M.W. Shearwood, op. cit.

⁶⁰ B. Davies, op. cit., p. 67–68.

⁶¹ Można w tym przypadku przywołać Portę Otomańską, zob. G. Ágoston, *Military transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 12 (2011), nr 2, p. 281–319. Przemiany wojskowe były również szeroko komentowane w Rzeczypospolitej, co widoczne jest chociażby w tłumaczeniach rosyjskich artykułów wojskowych na język polski lub francuski, zob. KWPI, s. 74–78.

z tego samego roku *Reguły prowadzenia bitwy*) organizujące jej funkcjonowanie oraz akty prawne ujmujące kary za przewinienia popełnione przez żołnierzy (m.in. tzw. *Regulamin Szeremietiewa*, *Regulamin minionych lat*, czy *Krótki Artykuł* zwany *Artykułem Mienszykowa*)⁶².

Zakończenie prac nad regułami dotyczącymi ćwiczeń żołnierzy, musztry i sposobu prowadzenia ognia nastąpiło dopiero po powrocie Adama Weyde z niewoli szwedzkiej w 1711 r. Ostateczny kształt temu zagadnieniu nadano w III księdze *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*, która jako oddzielna regulacja została opublikowana i wprowadzona w życie jeszcze w 1715 r.⁶³

⁶² Szerzej zob. P. Krokosz, *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe...*, s. 406–412.

⁶³ KWPI, s. 315–345.

5. DZIAŁALNOŚĆ ADAMA WEYDE NA POLU KODYFIKACJI PRAW WOJSKOWYCH

Opracowanie regulaminu ujmującego organizację armii carskiej oraz musztrę obowiązującą jej żołnierzy stanowiło niezwykle istotny i zasadniczy zakres działalności Adama Weyde na polu teoretycznej myśli wojskowej. Nie mniej ważne były rozpoczęte przez niego prace związane z przygotowaniem wojskowego kodeksu karnego, stanowiącego integralne, a zarazem naturalne uzupełnienie opracowanych już zapisów o charakterze organizacyjno-ćwiczebnym, co w naturalny sposób przekładałoby się na powstanie jednego, całościowego kodeksu wojskowego. Tego jednakże z uwagi na wybuch wojny ze Szwecją i wieloletnią niewolę Adamowi Weyde nie udało się osiągnąć. Do chwili obecnej znane są jedynie marginalne przykłady działań carskiego współpracownika w tym zakresie. Jako pierwszy i jak dotąd jedyny spośród historyków, zwrócił uwagę na te kwestie Paweł Bobrowski, który już 1887 r. opublikował fragmenty projektów artykułów wojskowych znajdujące się w jednej z rękopiśmiennych wersji (K_1) *Regulaminu*, przechowywanej w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki

Narodowej (RBN) w Sankt Petersburgu (dawnej Imperatorskiej Bibliotece Publicznej)⁶⁴. Zaprezentowany przez niego materiał pochodzi z fragmentu zatytułowanego *Zbieranie szeregów*, poświęconego obowiązkowi spoczywającym na żołnierzach niższych szarż. Dotyczył on stania żołnierzy w szyku bojowym, zachowania się przez nich na kwaterach oraz na warcie, z zaznaczeniem kar, jakich mogli spodziewać się za naruszenie regulaminu⁶⁵. Niemal te same treści, z drobnymi różnicami w szyku wyrazów w poszczególnych zdaniach, zamianą miejsca w ramach poszczególnych części, czy też opuszczeniami bądź uzupełnieniami niezmiennymi w sposób zasadniczy ogólnego przekazu, przy rozbiciu nie na cztery, ale na siedem części, znalazły się w innej – znanej, ale świadomie nieprzywołanej przez Pawła Bobrowskiego – rękopiśmiennej wersji K_3 *Regulaminu*, przechowywanej obecnie w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie (RBP). Istotną różnicą był natomiast tytuł nadany temu fragmentowi w K_3 – *Artykuły wojskowe jak należy żołnierzowi się prowadzić i jak w szyku oraz nauce się zachowywać*⁶⁶.

Przygotowane przez Adama Weyde propozycje mające składać się na wojskowy kodeks karny, które ostatecznie nie weszły w życie, w opracowaniu Pawła Bobrowskiego (K_1) zostały przetłumaczone poniżej, przy czym w ich treści oznaczono miejsca, gdzie równocześnie zaczynały się części wyodrębnione w wersji K_3 *Regulaminu* (w celu większej czytelności wszystkie części oznaczono podwójnie: literami polskimi i tak jak zostało to uczynione w ich obydwu wersjach – rosyjskimi):

⁶⁴ П.О. Бобровский, *op. cit.*, s. 9–11, 18–19, na podstawie: [Устав А.А. Вейде], РНБ, Ф. IX. 36, лл. 17об.–20об. Por. С.А. Венгеров, *op. cit.*, s. 263.

⁶⁵ П.О. Бобровский, *op. cit.*, s. 19.

⁶⁶ [Адам Вейде, Изъяснение воинских чинов, должностей, порядка службы и учения солдатского, начинающееся посвящением Петру Великому], РГБ, ОР, ф. 256, Собрание рукописных книг Н.П. Румянцева, № 366, лл. 94–96.

- „A [A]. Na stawanie w szyku i na exercycję, kiedy zostanie ona wyznaczona, należy aby zbierali się bez zwłoki. A jeśli ktoś w tym czasie nie przyjdzie, to takich przestępców karać należy następująco: stawiać na warcie na całą dobę i nakazać im trzymać na ramieniu przez dwie godziny po trzy muszkiety, a przez następne trzy godziny odpoczywać. A jeśli on po raz drugi tak uczyni, to wówczas ukarać go karą bicia batogami. A jeśli uczyni to po raz trzeci, to ukarać go za to przewinienie w sposób następujący: jeżeli będzie starego poboru, zostanie przypisany do nowego poboru, a jeśli będzie nowego poboru, to takich za trzecie przewinienie też należy bić batogami. A jeśli uczyni to po raz czwarty, należy ukarać go biciem szpicruty i z pułku wyłączyć.
- B [B]. Podczas exercycji i w szyku należy być spokojnym i nie odstawiać od broni. Należy zapamiętywać, co będzie rozkazywane, i zgodnie z tym wykonywać czynności. Powinien mieć duży zapal do nauki i dbałość o broń, aby była czysta i sprawna. I podczas exercycji rozmów i hałasu bynajmniej nie czynić. A jeśli ktoś, tak postąpi, to takiemu przestępcy, jeśli będzie starego poboru, to za pierwsze przewinienie: batogi, za drugie zapisanie do żołnierzy z nowego poboru, za trzecie – bicie szpicrutą oraz wykluczenie z pułku. A żołnierzom nowego poboru: za pierwsze przewinienie nakazać wziąć wartę na całą dobę i trzymać po sześć muszkietów po dwie godziny, a następnie zapewnić dwie godziny odpoczynku. Za drugie przewinienie bić batogami i z pułku wydalić.
- C [B]. Wystrzegać się należy pijaństwa, gier hazardowych oraz hulank. Także tam, gdzie będą kwaterowali, aby żyli spokojnie i gospodarzom burd i krzywdy nie czynili. A jeśli sami doznają od gospodarzy jakiejś krzywdy, to mają ci żołnierze powiedzieć o tym swoim kapralom, a kaprale poinformować sierżantów, a sierżant ma powiedzieć o tym kapitanowi, a kapitan o tym donosi pułkownikowi.

A jeśli ktoś uczyni krzywdę gospodarzom, to ci ludzie zostaną surowo ukarani według swej winy. A za pijaństwo i za hazard lub hulanki będzie surowa kara i z pułku zostanie wydalony.

D [Γ]. Żołnierze mają stać na warcie i stojąc, mają nie wypuszczać muszkietów z rąk, i nie kłaść na ziemię, i do rąk innemu swemu towarzyszowi nie oddawać i innym postronnym ludziom, chociaż generał, pułkownik lub jego dowódca, albo podoficer poprosi, to jemu nie wolno jej oddawać. A powinien wykonać przed nimi komendę prezentuj broń, tylko nie podoficerowi. A zajdzie jakaś potrzeba [tj. będzie zmuszony zejść z warty], to powinien o tym powiedzieć swojemu kapralowi lub gefrajtrowi, a bez zmiany bynajmniej nie schodzić. A jeśli się zdarzy, że ktoś zejdzie z warty bez poinformowania lub na warcie się nie pojawi, to takim uczyniona zostanie surowa kara i zostanie odłączony od żołnierzy⁶⁷.

[E; €]⁶⁸.

[F; S] A kto na wartę w tym czasie nie przyjdzie, kiedy będzie miał rozkazane, to takich wtrącać do aresztu na całą dobę i dawać do noszenia po sześć muszkietów⁶⁹, i trzymać je po dwie godziny, i po dwie godziny odpoczywać. A ten, który był na warcie i oddał broń swoją komuś innemu lub położył, to takich karać biciem batogami bez zmiłowania.

⁶⁷ W wersji *K₃ Regulaminu* nie wspomniano o odłączeniu żołnierza od oddziału.

⁶⁸ Litery E, F i G stanowią uzupełnienia z rękopisu *K₃*. Pod literą E różnice w stosunku do litery D są niewielkie. Podajemy jedynie fragment z najdalej posuniętymi zmianami: „Nie mogą oni z warty bez zmiany schodzić. A jeśli zajdzie jakaś potrzeba, to będą zmuszeni powiedzieć to swojemu kapralowi lub gefrajtrowi, a bez zmiany przez nich zarządzanej w żaden sposób z warty nie schodzić. I ma nie oczekiwać zwolnienia do domu, i nie ma być ściągany. A zdarzy się, że kto z warty bez wiadomości zejdzie lub bez potrzeby, bądź na wartę nie przyjdzie, to taki podlega surowej karze i od pułku zostanie odłączony”.

⁶⁹ W wersji *K₃ Regulaminu* doprecyzowano, że muszkiety mają być noszone na ramieniu (ramionach), nie wskazując jednak dokładnego wymiaru czasowego odpoczynku podczas odbywania tej kary.

[G; 3] A jeśli podczas służby lub postoju czy też podczas marszu uczyni to, że na wartę nie przyjdzie lub z warty zejdzie bez poinformowania o tym, to taki człowiek zostanie skazany na śmierć. Także ten kto był na warcie, broń swoją położy lub komuś innemu do rąk odda, to takich spotka surowa kara. A w innych przypadkach nieprzyjaciela bez żadnego rozsądzenia śmierć⁷⁰.

Dodatkiem do powyższych zapisów jest również tzw. *Instrukcja dla kapitana*, mówiąca o tym, „jak być kapitanowi odpowiednim nadzorcą swojej roty”. Zgodnie z tym powinien⁷¹:

- a) Powstrzymywać (żołnierzy niższych stopniem) od gier hazardowych, kart, pijaństwa i złodziejstwa.
- b) Doglądać porządku, kiedy podwładni obejmują warty; tu też opisano przepisy dotyczące oddawania honorów na warcie.
- c) Uczyc żołnierzy, że podczas warty nie mogą oni oddawać swej broni, nawet swemu władcy. Wartownik ma obowiązek zapytywać przechodzących obok niego ludzi, a nie otrzymawszy odpowiedzi po trzecim zapytaniu, on jest zobowiązany „strzelać, czy to przyjaciel, czy to nieprzyjaciel”.
- d) Jeśli kapitan lub jego zastępca „od roty swojej odejdzie lub broń swoją ściągnie, to takich kapitanów, i zastępców według praw wojskowych należy pozbawić stopni; a w innych przypadkach ukarać śmiercią⁷²”.

W myśl powyższych zapisów kapitan był swego rodzaju nadzorcą, a zarazem opiekunem żołnierzy wchodzących w skład jego roty. Oprócz nałożonych na niego powinności kontrolnych powinien zadbać o dobre

⁷⁰ [Устав А.А. Вейде], лл. 18–20. Warto zauważyć, że w wersji K₃ *Regulaminu* w ostatnim zdaniu, kończącym owe punkty, zapisano, iż wszyscy żołnierze muszą znać je na pamięć.

⁷¹ Takiej regulacji nie ma w wersji K₃.

⁷² [Устав А.А. Вейде], лл. 24–25об.

prowadzenie się swych podkomendnych. Paweł Bobrowski zwraca również uwagę na bardzo surowy zapis dotyczący kwestii oddania broni przez żołnierzy stojących na warcie osobom obcym, w tym swym przełożonym i samemu władcy, za co groziła kara śmierci. Jak zauważa historyk, podczas pokoju żołnierzom za takie „przestępstwo” groziły surowe kary cielesne, w wypadku kapitana – degradacja⁷³.

Tabela 1

Rodzaje przewinień i zasądanych za nie kar według rękopiśmiennej edycji *Regulaminu wojskowego Adama Weyde z 1698 roku* przechowywanej w RBN

Rodzaj przestępstwa	Przewidywana sankcja
Zła koordynacja ruchów i chwyków w szyku	Areszt na dobę połączony z trzymaniem trzech muszkietów na ramieniu przez dwie godziny, z trzygodzinnym odpoczynkiem
Naruszanie ciszy i porządku w szyku	Areszt na dobę z trzymaniem sześciu muszkietów na ramieniu przez dwie godziny i z odpoczynkiem po dwie godziny
Niewypełnianie rozkazów	Kara bicia batogami
Utrzymywanie niesprawnej broni	Przypisanie żołdu szeregowego żołnierza
Złe zachowanie (pijaństwo, hazard, gra w karty, hulanki)	Surowa kara według popełnionej winy
Wyrządzenie szkody gospodarzom	Surowa kara z wydaleniem ze służby (wydalenie z pułku)
Samowolne zejście z warty	Kara bicia szpicrutą połączona z wydaleniem ze służby

⁷³ [Устав А.А. Вейде], лл. 18–25об.

Źródło: П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович. Один из главных сотрудников Петра Великого и его военный устав 1698 года. (Историко-юридическое исследование)*, Казань 1887, с. 20; [Устав А.А. Вейде], РНБ, Ф. IX. 36, лл. 18–25об. Za kolejne popełnienie tego samego przewinienia zwiększały się kary w wymiarze trzy- lub czterokrotnym.

Na podstawie powyższych zapisów można zauważyć, że Adam Weyde nie chciał zbyt mocno karać żołnierzy i patrzył na ich przewinienia znacznie łagodniej, niż było to zapisane w innych ówczesnych europejskich kodeksach wojskowych, przede wszystkim szwedzkiego króla Gustawa II Adolfa⁷⁴.

⁷⁴ С.А. Венгеров, *op. cit.*, с. 263.

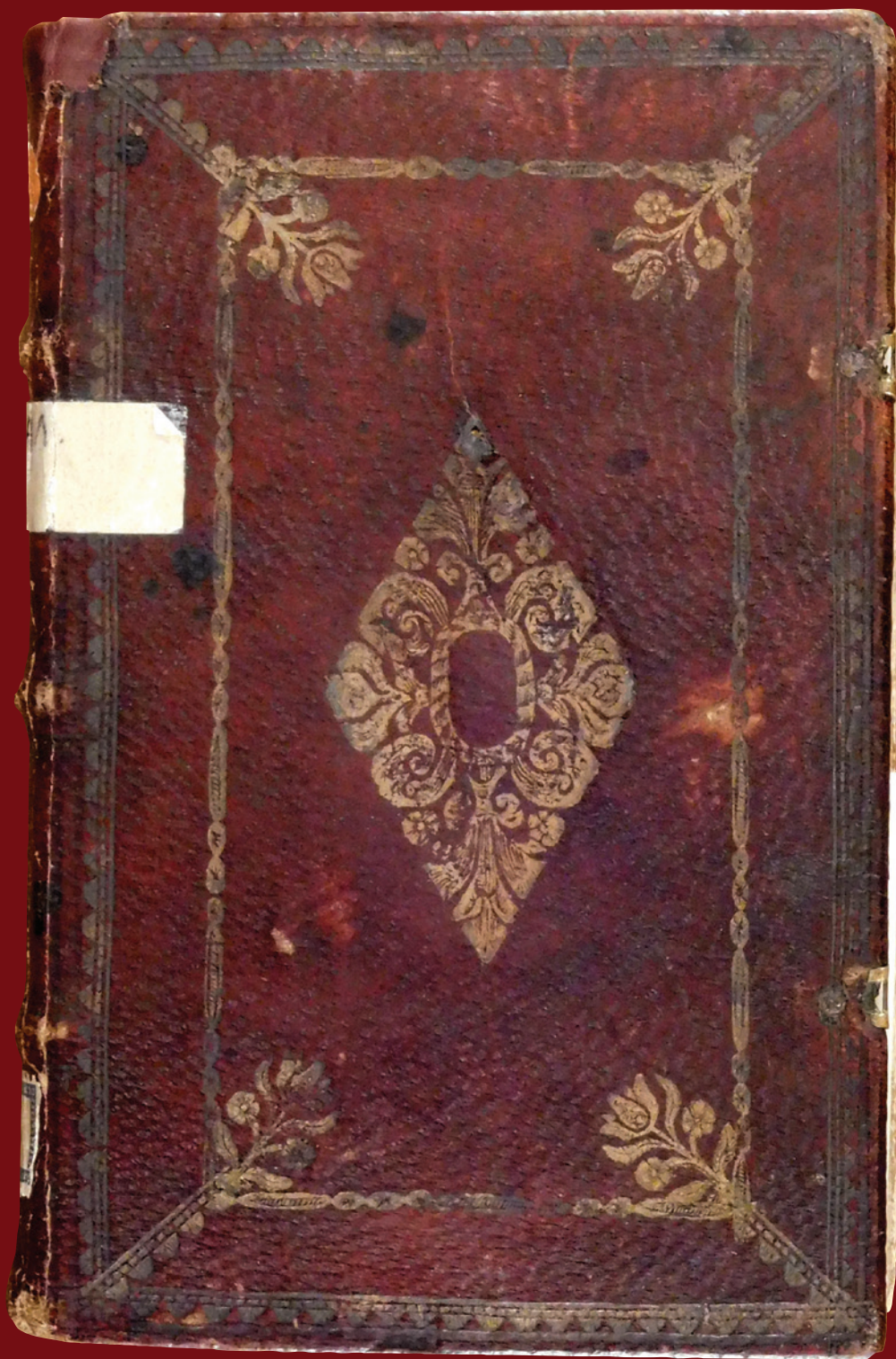
6. ISTNIEJĄCE EGZEMPLARZE REGULAMINU

Obecnie dysponujemy czterema rękopisami *Regulaminu wojskowego Adama Weyde z 1698 roku*, spośród których tylko jeden jest oficjalny – oryginał (O), a pozostałe trzy są znacznie różniącymi się od pierwowzoru kopiami (K₁₋₃). Uwzględniamy również jedyną drukowaną wersję całego regulaminu z 1841 r. (D), która została opublikowana na podstawie oryginału O⁷⁵. Przedstawiona poniżej konfrontacja trzech wariantów regulacji (K₁–K₃) z oryginałem O (D) nie stanowiła dotychczas przedmiotu szerzej zakrojonych studiów. Najbardziej zaawansowaną analizę kodyfikacyjnej działalności Adama Weyde przeprowadził Paweł Bobrowski, przy czym

⁷⁵ W 1901 r. petersburski mecenas, bibliofil, wydawca i kolekcjoner Aleksander Burciew opublikował fragmenty *Regulaminu* w pierwszym tomie swego monumentalnego dzieła (łącznie 7 tomów) zawierającego zestawienie i charakterystykę wszelkich rzadkich i ważnych publikacji książkowych, ikonograficznych lub rękopiśmiennych. А.Е. Бурцев, *Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг, брошюр, художественных изданий, старых и новых рукописей, гравюр, грамот, портретов, лубочных картинок, указов и разных летучих листов, с пояснительными замечаниями и полными перепечатками более редких книг и др. библиографических материалов*, т. I, СПб. 1901, № 186, с. 129-139. Wydawca poinformował jednocześnie, że *Regulamin* opublikowano drukiem w 1841 r. w liczbie 100 sztuk, a zakupiony przez niego egzemplarz dzieła kosztował 50 rubli.

Ilustracja 5. Zachowany rękopis *Regulaminu* (O), przechowywany w Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu (BAN). Format (kieszonkowy) i wykonanie świadczą o jego użytkowym charakterze.

w swoich badaniach w żaden sposób nie odniósł się do będącego podstawą analizy oryginału O, poprzestając jedynie na jego drukowanej wersji D⁷⁶.

O jest rękopisem sporządzonym w prikazie Poselskim w 1698 r. Obecnie jest to jedyny znany egzemplarz *Regulaminu* przechowywany w BAN, gdzie trafił w 1932 r. z Muzeum Antropologii i Etnografii Akademii Nauk⁷⁷ (il. 6). Rękopis O *Regulaminu* najprawdopodobniej widział Nikołaj Obruczew, który w 1854 r. dokonał niewielkiego streszczenia jego treści. W swojej pracy odnotował on również dokładną lokalizację dwóch kopii rękopisu, które były przechowywane w Muzeum im. Nikołaja Rumiancewa w Sankt Petersburgu. Co więcej poinformował również o wersji D. Niestety historyk nie wskazał miejsca lokalizacji O⁷⁸. Z dwóch prac Pawła Bobrowskiego z 1887 r. wynika, że rosyjski uczoney wiedział o istnieniu rękopisu O, przy czym nie był zorientowany, czy ten się zachował, i jeśli tak było, to gdzie ewentualnie może się znajdować. Tym sposobem podstawowym źródłem, zastępującym w naturalny sposób rękopis O, stała się dla historyka wydana drukiem w 1841 r. wersja D. Potwierdzeniem tego są jego własne słowa, że istnieją tylko trzy odpisy *Regulaminu* (K₁–K₃), ze wskazaniem przy tym ich dokładnej lokalizacji⁷⁹.

Tym sposobem wersja O w połączeniu z wersją D stały się podstawą niniejszego tłumaczenia dzieła. Jego szczegółowa charakterystyka zawarta jest w przypisach dołączonych do wydania. Rękopis O

⁷⁶ П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях. Историко-юридическое исследование. С приложением снимков подлинной рукописи Артикула воинского*, СПб. 1887, с. 16–17.

⁷⁷ А. Вейде, (О военном обучении и обязанностях воинских чинов)..., лл. 1–109. Opis rękopisu: И.Н. Лебедева, *Библиотека Петра I. Описание рукописных книг*, СПб. 2003, с. 132. Por. П.О. Бобровский, *Петр Великий как военный законодатель*, СПб. 1887, с. 26.

⁷⁸ Н.Н. Обручев, *op.cit.*, с. 92.

⁷⁹ П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович...*, с. 8–9; idem, *Военные законы Петра Великого...*, с. 16.

ma niewielki kieszonkowy format (8°; wym. 15,2 × 10,0 cm; 109 kart) i w odróżnieniu od wszystkich swych trzech odpisów (K_1 – K_3) zawiera ilustracje chwytów broni i sposoby rzucania granatów, które obowiązywały żołnierzy (56 ilustracji umieszczonych na kartach recto: 34–78 i 81–90)⁸⁰. Nie posiada natomiast schematów charakteryzujących sposoby musztry żołnierskiej, do których odwołał się w tekście swej regulacji Adam Weyde (tego brakuje również we wszystkich trzech odpisach)⁸¹.

Podjmując się pracy nad *Regulaminem* Adama Weyde, postanowiliśmy również zaprezentować na kartach niniejszej pracy wspomnianą przez nas regulację K_{3ZN} , przedstawioną i wprowadzoną w życie w 1700 r. przez generała Awtamona Gołowina z poprawkami naniesionymi przez Piotra I, która to w dosyć zaskakujący sposób stała się fragmentem większej całości rękopisu K_3 . Jak można zauważyć, zasygnalizowane przez Adama Weyde rozwiązania dotyczące musztry wojskowej zamieszczonej w O (D) okazały się podstawą do stworzenia odrębnego regulaminu w zakresie musztry. Był on kilkakrotnie w latach 1699–1704 wydany drukiem (il. 9, 11, 12). Tym sposobem zapisy znajdujące się na kartach 82–91 wersji K_3 stały się niejako osobnym „bytem” i jako K_{3ZN} zostały przez nas poniżej szerzej opisane oraz przetłumaczone na język polski i prezentowane jako *Aneks*. Jednocześnie w tym miejscu pragniemy zasygnalizować najbardziej czytelne podobieństwa oraz różnice w zapisach O (D) i K_{3ZN} . Generał Awtamon Gołowin (przy aprobacie Piotra I) postanowił zachować niemal bez zmian podstawowe komendy obowiązujące żołnierzy podczas musztry, zamieniając w większości z nich jedynie trzecią osobę liczby pojedynczej na pierwszą, przez co wprowadził bezpośrednią, znacznie mocniejszą w ostatecznym

⁸⁰ И.Н. Лебедева, op. cit., c. 132. Na kartach widoczne niewielkie fragmenty filigranu przedstawiającego herb Amsterdamu.

⁸¹ W edycji źródłowej odtworzyliśmy te ilustracje, korzystając z wzorców zaprezentowanych w pracy Johanna Sebastiana Grubera.

нать . и него не пренебрегать . но все , что по
иному изготовленіи прибитоно будетъ въ
дату , дабы заранѣе блгое изготовленіе
противъ непріятеля бѣгнеть ; ибо поль мно
иранно вслѣдѣ великіе и преславныя дѣла
и кѣнны , победы ползены , и непріятеля
слово изложено сѣть , то однако ниотда
притомъ въ добромъ изготовленіи , вразумомъ
порядке . истроисать недостаивъ небыло . Но то все
да изъясню сразумомъ . и савтомъ прешеставило :
Доброй содѣлать содѣлывается Охотно содѣ
сталидымъ исполненіемъ : доброе и вѣрное на
сталиненіе , Приятьное Обзненіе . Это все
на вѣрны быти хоцешъ , и бѣснѣныя труды хна
домъ дѣла еже на вѣрны исполнати . Потре
бны сѣть волеяныхъ трудыхъ . тако по пее
ніе , и разумное надзираніе . Пердо на ономъ и во
иному дѣлу пребываетъ . Еже али гасы грезъ
добное сложеніе , и страшно дѣленіе поле
и цепи , содѣлать приналежати и томъ . Прило
рядомъ бѣге содѣлывается . Аще влоитъ
всемъ блгое повѣденіе и мѣть , то на вѣрны
на вѣрны , и всемъ воинамъ на вѣрны смиръ постъ
паче . Ханъ глава хоцетъ , тако на вѣрны
тѣмъ и дамъ подизати , дабы бѣстроиса
не произошло , и дѣлѣ бы дѣлѣ помешательства
не дѣланы , или и оное отъ него не поби блн , и того
ради на вѣрны и вѣрны взнайти гасы раны
хданъ , доброе повѣденіе , и наказаніе держати ;
и на вѣрны и вѣрны воинное повѣденіе зд
разумѣти . Оно по оному бѣненіе . иныя простыя

2
18

Воинские Осмотрения . некоторые в частн^с раны
людей и садамъ во Осмотрении имѣти подобаетъ,
которые по частн^с истарой рядовой садамъ лѣе
знаетъ . не жели самъ ес^то насамои ланѣ . емъ же
своихъ поданныхъ в томъ деить надлежитъ , но
подобаетъ потъми словами раздѣлѣть , и иные
всѣ воинские индѣста , которые приходахъ
и олодѣ война , или пристоянии оною . осадахъ
и оборонахъ , мѣстѣ , и Торадахъ знати по прѣ-
бно и дабы насамо , и на въ исполненіи , таиъ
и раздѣльныхъ сошѣтѣхъ послѣдую похасало ,
исползую въ употреблѣнии возможно было , и по то
ради надлежитъ таиъ же насамо вгнѣ ес^то
и дѣльномъ дѣлѣтѣхъ , и прилежанію приходитъ .
дабы единъ поединомъ въспралятися и по стѣ
таиъ деился , донде же въ доброе согласіе придетъ
и придедено будетъ . Но егда той стѣмо , дрѣтн
опамъ обращаітся хошѣтъ , таиъ неможетъ
ни что иное прамѣ неоглаіа , имѣдо въ обѣа
иранолааъ паслѣдыати , ишо то ради на сады
которые владѣтелства имѣетъ , не престано
на то дасмотритъ , дабы ес^то поданные сады
в добромъ обвѣеніи и строю не престанно де
раны были , отомъ подобаетъ емъ мысли
и радѣніе гинитъ , ишо ес^то вгемъ а по се
время оходила , і вгемъ прийтѣ жаніе гинитъ
аимянно дабы отврнѣю сѣрѣвъ , вгемъ цршомъ
великестѣхъ въ поданности послѣшно показыва ;

wymiarze, formę zwrócenia się do podkomendnego mającego wykonać dany rozkaz (czasem zmiana była czysto kosmetyczna i dotyczyła jednego wyrazu). Rzeczony komendy w K_{3ZN} brzmiały: Muszkiet na ramię; Obróć muszkiet; Otwórz panewkę; Syp proch na panewkę (w O, D – Proch na panewkę); Chwyć za lufę (w O, D – [Chwyć] prawą ręką za lufę); Zamknij panewkę; Prezentuj muszkiet; Muszkiet przed siebie; Muszkiet do nogi; Wystąp prawą nogą do przodu; Połóż muszkiet; Bierz muszkiet; Chwyć [muszkiet] lewą ręką poniżej prawej; Opuść rękę po muszkiecie i Opuść prawą rękę po muszkiecie (w O, D – Opuść prawą rękę w dół). Natomiast czytelne różnice pomiędzy zapisami znajdującymi się w obydwu dokumentach dotyczyły komend z użyciem przybijaka, bagnetu, stosowania zwrotów (w tym przypadku w O, D znalazł się opis bardziej teoretyczny, a w K_{3ZN} umieszczono czytelne rozkazy, co należy wykonywać), podwajania (w O, D znalazł się precyzyjnie przedstawiony, wzmocniony schematami opis musztry żołnierskiej) i prowadzenia ognia (w K_{3ZN} znacznemu skróceniu uległ niezwykle precyzyjny opis zaproponowany przez Adama Weyde). Z kolei swoiste twórcze rozwinięcie w K_{3ZN} znalazły bardzo skrótowo zaproponowane przez Adama Weyde komendy dotyczące ochrony broni przed deszczem i trzymania jej podczas pogrzebu oraz rzucania granatów przez grenadierów.

Poniżej przedstawiamy krótką charakterystykę różniących się od siebie trzech wersji K, konfrontując ją z O i D.

K_1 – ta kopia regulaminu przechowywana jest w RBN⁸², została już drobiazgowo omówiona w odniesieniu do wydania źródłowego D przez Pawła Bobrowskiego⁸³. Rękopis został napisany jednym, bardzo czytelnym rodzajem pisma. Na początku, tak samo jak w O, znalazł się

⁸² [Устав А.А. Вейде], лл. 1–27об.; П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович...*, с. 9–11, 17; С.А. Венгеров, *op. cit.*, с. 263.

⁸³ П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович...*, с. 8–21.

wstęp autorstwa Adama Weyde dedykowany carowi. W tym przypadku w ogólnie przyjętej formie pisarz pozostawił jedynie słowo „rab”, opuszczając termin „chołop”, jaki figuruje w O⁸⁴. Następnie za porządkiem zostały wymienione i opisane stopnie wojskowe, poczynając od generała, na lekarzu rotnym kończąc⁸⁵, po czym znalazł się nowy fragment *Zbieranie szeregów* (z charakterystyką niższych stopni w rocie, powinności i kar żołnierskich)⁸⁶, cztery punkty dotyczące ustawienia szyku⁸⁷, a dalej opisana powyżej *Instrukcja dla kapitana*⁸⁸. Elementy te w tłumaczeniu na język polski i z krótką charakterystyką znajdują się w piątym rozdziale *Wstępu*. Rękopis kończą zapisy dotyczące „słowa” (parolu), capstrzyku oraz obchodów wart⁸⁹. K₁ w znaczący sposób różni się od O – w innym porządku opisane zostały stopnie wojskowe, zabrakło zasadniczych fragmentów poświęconych musztrze, pojawiły się natomiast tam zapisy o charakterze prawnym (zob. tabelę nr 1). W K₁, podobnie jak w K₂ i K₃, nie zamieszczono ilustracji (co już zostało nadmienione), stanowiących niezwykle ważną część O.

K₂ i K₃ – dwie inne wersje regulaminu wspomniane przez Pawła Bobrowskiego, niestety niespójne i zawierające poważne błędy powstałe w procesie przepisywania. Obydwie znajdowały się niegdyś w zbiorach rękopisów wchodzących w skład Muzeum im. Nikołaja Rumiancewa w Sankt Petersburgu: *Zbiór Iwana Kożewnikowa* (ros. Артикулы воинские и другие статьи, составляющие ручную книгу офицера в царствование Петра Великого. Писано в 1714 году – K₂) i tzw. *Zbiór Fiodora Pietrowa* (ros. Сборник, или записная книга военного

⁸⁴ [Устав А.А. Вейде], лл. 1–4об.

⁸⁵ [Устав А.А. Вейде], лл. 5–20об.

⁸⁶ [Устав А.А. Вейде], лл. 20об.–21.

⁸⁷ [Устав А.А. Вейде], лл. 22–23об.

⁸⁸ [Устав А.А. Вейде], лл. 24–25об.

⁸⁹ [Устав А.А. Вейде], лл. 25об.–27об.

Александровъ Ладъ полко Рубе Флиге прѣдѣлѣ
сносѣ мѣсто и мѣсто в мѣста Флиге
Флиге вѣдѣнѣ на Александровъ Ладъ, дѣло ездѣ.
Флиге вѣдѣнѣ Александровъ Ладъ, и мѣсто Фли-
ге вѣдѣнѣ Ладъ полко вѣдѣнѣ и мѣсто вѣдѣнѣ
спѣдѣнѣ, дѣло ездѣ и мѣсто вѣдѣнѣ полко вѣдѣнѣ
Флиге и мѣсто вѣдѣнѣ, вѣдѣнѣ полко вѣдѣнѣ, вѣдѣнѣ
вѣдѣнѣ Флиге вѣдѣнѣ полко вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ
Книжка вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ, то мѣсто
Ладъ то мѣсто вѣдѣнѣ. и мѣсто вѣдѣнѣ
тѣмъ Флиге вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ, то мѣсто вѣдѣнѣ
Флиге вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ, мѣсто
+ во Флиге вѣдѣнѣ. вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ, вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ
вѣдѣнѣ. и мѣсто вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ мѣсто вѣдѣнѣ
сѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ. 10: да 1200-
и мѣсто вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ.
вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ.

человека от 1709 до 1720 гг. – K₃). W 1861 r. placówkę przeniesiono do Moskwy. Tym sposobem trafiły tam również K₂ i K₃. Obecnie przechowywane są w zbiorach RBP⁹⁰.

K₂ – regulamin rozpoczyna poszyt, na który składają się różnorodne regulacje wojskowe doby panowania Piotra I, opatrzone datą 1714⁹¹. Jest to skoropis pisany jednym, czytelnym charakterem pisma. Na kartach 1–5 verso znalazł się dedykowany carowi wstęp z podpisem odpowiadającym formie z O, przy czym postawiona przez pisarza data cyframi arabskimi (prawidłowa 1698: w O zapisana literami-cyframi alfabetu cerkiewnosłowiańskiego; w D arabskimi) – 1691 może być nieco myląca (zob. il. 7)⁹². Następnie w odróżnieniu od K₁, gdzie po wstępie znalazła się charakterystyka stopnia generalskiego, rękopis trzyma się zapisów O i jako pierwszy prezentuje fragment poświęcony żołnierzowi⁹³. Jednakże na kolejnych kartach rękopisu znajdują się opuszczenia poszczególnych wyrazów lub zmiana kolejności słów w stosunku do zapisów O. Przykładowo w opisach rodzajów żołnierzy wchodzących w skład roty pominięto podchorążego⁹⁴; na k. 12 opuszczono słowo „następujący”⁹⁵; kolejność słów zmieniono na k. 17 verso, gdzie znajduje się opis armii⁹⁶. Po omówieniu stopni wojskowych następuje, zgodnie z O (tuż przed ilustracjami i dodanymi do nich komendami), opisanie uczenia żołnierskiego przez dowódców⁹⁷. Podobnie jak w K₁ opuszczone zostały chwytły broń i cała exercycja, a pisarz przeszedł do opisywania ostatnich kwestii O

⁹⁰ П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович...*, с. 9; *Описание русских и словенских рукописей Румянцовского Музеума*, сост. А. Востоков, СПб. 1842, с. 15, 533–534.

⁹¹ Адам Вейде. Изъяснение порядка военной службы, чинов и должностей. 1698, РГБ, ОР, ф. 256 Собрание рукописных книг Н.П. Румянцева, № 13, лл. 1–31.

⁹² Адам Вейде. Изъяснение порядка военной службы..., лл. 1–5об.

⁹³ Адам Вейде. Изъяснение порядка военной службы..., лл. 5об.–6об.

⁹⁴ Адам Вейде. Изъяснение порядка военной службы..., л. 7.

⁹⁵ Адам Вейде. Изъяснение порядка военной службы..., л. 12.

⁹⁶ Адам Вейде. Изъяснение порядка военной службы..., л. 17об.

⁹⁷ Адам Вейде. Изъяснение порядка военной службы..., лл. 24об.–26об.

w całkowicie dowolnej kolejności – o wartach (tu materiał został rozdzielony), o capstrzyku lub biciu pobudki, o słowie (parolu)⁹⁸.

K₃ – podobnie jak w przypadku K₂ jest to skoropis pisany jednolitym, czytelnym charakterem pisma, wchodzący w skład poszytu datowanego na XVIII w., zawierającego różnorodne dokumenty natury wojskowej do 1720 r.⁹⁹ To właśnie w tej wersji *Regulaminu* znalazła się wspomniana regulacja K_{3ZN}.

Tradycyjnie, także i tę wersję *Regulaminu* otwiera wstęp, z tą różnicą, iż w K₂ na jego końcu dopisana była data cyframi arabskimi, tu zaś zgodnie z O jedynie literami-cyframi alfabetu cerkiewnosłowiańskiego¹⁰⁰. W dalszej kolejności, aż do karty 80, następują zapisy zgodne z O, charakteryzujące stopnie wojskowe i poszczególne jednostki wojska i samo wojsko, przy czym w niektórych miejscach pisarz zmienia kolejność wyrazów, skraca opisy i popełnia drobne błędy literowe – przykładowo na karcie 74 verso: jest – „Czym jest brygada”, powinno być „Brygada” (O, D)¹⁰¹, czy na karcie 76: jest – „Generalissimus lub pułkowy wojewoda”, powinno być „Generalissimus lub pełny wojewoda” (O, D)¹⁰². Na kartach 80–81 znalazł się fragment rozpoczynający uczenie żołnierskie (w zasadzie zgodny z O, choć z wyraźnymi różnicami w przypadku zapisu i kolejności wyrazów w szyku poszczególnych zdań), po czym pisarz z nieustalonych przyczyn pozostawił niezapisaną kartę 81 verso, aby prawdopodobnie tym sposobem wydzielić kluczowe dla nas, a zarazem

⁹⁸ Адам Вейде, Изъяснение порядка военной службы..., лл. 26об.–31об.

⁹⁹ [Адам Вейде], Изъяснение воинских чинов..., лл. 64–96.

¹⁰⁰ [Адам Вейде], Изъяснение воинских чинов..., лл. 64–66об.

¹⁰¹ [Адам Вейде], Изъяснение воинских чинов..., л. 74об.

¹⁰² [Адам Вейде], Изъяснение воинских чинов..., л. 76. Jak już wyżej nadmieniono, Adam Weyde w spisie treści swego dzieła użył terminu „wojewoda pułkowy”, chociaż na kartach regulacji znalazła się charakterystyka powinności „pełnego wojewody” – generalissimusa. Takie działanie wskazuje, że najprawdopodobniej autor *Regulaminu* miał zamiar rozwinąć kolejne wątki, w tym dotyczące naczelnego dowództwa.

3 Мѣшице К'зарандъ :

1 Эпирой Полинъ :

2 Сынъ Поро Наполи :

3 Заирой Полинъ :

1 Присви мѣсца Аѣдѣ (Сторонъ):

2 Вынимай Патронъ ѿ К'занди:

3 Сиди, и К'ланди въ Дѣло :

[Агда мѣшице перенесешъ к'зарандъ.
Тогда прикля поставь на землю, I
Агда выимешъ патронъ ѿказавъ его
началномъ кладѣи въ Дѣло по словъ :

1 Вынимай шонко рѣдъ :

2 Дрѣвн

3 Третий Опазъ Оураива въ Рѣдѣ:

1 Кладѣи шонко въ Дѣло рѣдъ :

2 Дрѣвн

- 3 Третій Прибитъ Зарада :
 1 Кынина Шонполь разда :
 2 Дрѣвнѣ :
 3 Третій Оуаза Оурагити в рѣди :
 1 Кладн Шонполь влождо разда :
 2 Дрѣвнѣ
 3 Третій Покынай Домбеса :

Акогода кышениланныа оухвагы гораздо
 знатъ стандтъ ітогда мочно крачѣе при
 казыкватъ каісѣ послѣдѣтѣ ;

- Кынина Шонпо Додуррѣзо, втретій Оурагити
 Оурагити в рѣди :
 Кладн Шонполь влождо влѣтѣ разда. втретій При
 бити Зарада :
 Кынина Шонпо влѣтѣ разда, втретій Оурага
 Оурагити в рѣди :
 Кладн влождо Додуррѣзо :
 1 Мдшиа Пера Седѣ ;

i dla całego procesu rozwoju rosyjskiej teoretycznej myśli wojskowej treści spisane na kartach 82–91 (zob. il. 4)¹⁰³. Zamieszczono tam bowiem już nadmienione zapisy K_{3ZN'} przeznaczone dla dowódców (kapitanów oraz innych osób sprawujących komendę) do prowadzenia exercycji swoich żołnierzy. Zdaniem rosyjskiego historyka Piotra Jepifanowa jest to całkowicie odrębny dokument przypisywany aktywności ustawodawczej generała Awtamona Gołowina i Piotra I bez wspomnienia, że powstał on w zasadzie na podstawie pierwotnych ustaleń Adama Weyde¹⁰⁴. Swoje twierdzenie uczony oparł na fakcie szkolenia „do sztuki żołnierskiej” przez Awtamona Gołowina wiosną 1699 r. w siole Preobrażenskoje powołanych wówczas do służby wojskowej 250 przedstawicieli szlachty. Podstawą owej nauki miał być sporządzony przez niego jeszcze w 1699 lub w 1700 r. dokument, noszący nazwę *Regulamin wojskowy 1699 roku* lub *Artykuły wojskowe*¹⁰⁵, do którego poprawki wniósł Piotr I, o czym już też wspominaliśmy. Rozwiązania, jakie się tam znalazły, w bardzo czytelny sposób, choć z istotnymi mankamentami, nawiązywały do zapisów pierwowzoru *Regulaminu* przedstawionego przez Adama Weyde (O, D) oraz do późniejszych, bazujących na nim, propozycji zamieszczonych właśnie w K_{3ZN} (ostateczna redakcja regulacji Gołowina i Piotra I). W zestawieniu treści *Regulaminu wojskowego 1699 roku (Artykułów wojskowych)* z K_{3ZN} w pierwszym dostrzegalne są zasadnicze różnice m.in. w kolejności i liczbie komend dla żołnierzy (chwyty bronią z bagnietami są rozbite innymi poleceniami), a przede wszystkim w braku chwytów bronią na warcie,

¹⁰³ W oryginale *Regulaminu* po tym opisie znajdują się komendy dla żołnierzy i przynależne im rysunki.

¹⁰⁴ *Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, и прочим начальным и урядником*, примеч. П.П. Епифанова, [в:] *Военные уставы Петра Великого...*, с. 23–24, 45–52.

¹⁰⁵ *Строевое положение 1699 года [Артикул учебный солдатский, конца XVII в.]*, РГАДА, ф. 9 Кабинет Петра I и его продолжение, отд. II, оп. 3–4, кн. 53, лл. 1139–1143; П. и Б., т. I, под ред. А.Ф. Бычкова, СПб. 1887, с. 347–353.

podczas deszczu i pogrzebu oraz komend dla grenadierów czy sposobów sprawowania wart. Niemniej jednak zapisy sposobów prowadzenia ognia przez żołnierzy będące tożsame z K_{3ZN} w połączeniu ze wskazanymi powyżej propozycjami komend, choć zupełnie odmiennymi niż w K_{3ZN} czy tym bardziej O (D), wskazują czytelnie, że owa regulacja przygotowana przez Awtamona Gołowina i Piotra I w latach 1699–1700 stanowiła materiał czysto roboczy, dla którego bez najmniejszych wątpliwości podstawą był *Regulamin* (O, D) Adama Weyde, jedyny opracowany wówczas nowy akt prawny dla armii rosyjskiej.

Rekapitulując, na podstawie *Regulaminu wojskowego 1699 roku* (*Artykułów wojskowych*) w 1700 r. opracowano ostateczny tekst „bojowego regulaminu piechoty” K_{3ZN} (redakcji generała Gołowina z uwagami władcy). Jednocześnie, jak zauważył sam Piotr Jepifanow, oryginalny dokument tej regulacji nie zachował się i znany jest jedynie na podstawie fragmentu K_{3ZN} znajdującego się w wersji K_3 . Co więcej, miał on nawet kilkakrotnie ukazać się drukiem jeszcze w XVII i na początku XVIII stulecia co też potwierdzili w swoich opracowaniach rosyjscy historycy – Nikołaj Obruczew i Piotr Jepifanow¹⁰⁶. Podstawą takiego twierdzenia stał się zapis na karcie 91 wykonany przez pisarza „polskimi literami” z informacją o tym, że tekst ten ukazał się drukiem dwukrotnie w 1700 r. – 28 października i 27 listopada oraz 3 marca 1704 r., co także już wcześniej dostrzegł Paweł Bobrowski, lecz w czytelny sposób nie potwierdził, iż jest to część K_3 . Ostatni z historyków poinformował jednak sumiennie, że K_{3ZN} ukazało się drukiem w 1702 (zob. il. 9) i 1704 r. (zob. il. 12) i posłużyło jako podstawa do *Exercycji* opublikowanych drukiem w 1715 r., które (znacznie zmodyfikowane) znalazły się ostatecznie w III księdze *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*¹⁰⁷. W związku z powyższym

¹⁰⁶ Н.Н. Обручев, op.cit., c. 124-127; *Военные уставы Петра Великого...*, c. 24.

¹⁰⁷ Zob. KWPI, s. 315-337.

Paweł Bobrowski przedstawił tezę, że *Regulamin* Weydego z 1698 r. został zmieniony i znacznie uzupełniony przez samego Piotra I w 1702 r.¹⁰⁸

Należałyby przedstawione w powyższym akapicie informacje uporządkować i zweryfikować. Dzięki podjętym przez nas pracom porównawczym, udało się ustalić, że K_{3ZN} był drukowany trzykrotnie w moskiewskiej drukarni w latach: 1699, 1702 i 1704 w niewielkiej – kieszonkowej formie (mieszczącej się swobodnie w kieszeni kaftana oficerskiego)¹⁰⁹. Nie można też wykluczyć, że istniały dwa wydania z 1700 r. Odnalezione egzemplarze (zob. il. 9, 11 i 12) wskazują, że wersja z roku 1699 znacznie różniła się zarówno pod względem graficznym, jak i treściowym od kolejnych wydań. Wersje z 1702 i 1704 r. tylko w nieznacznym stopniu się różnią (jedynie w formie graficznej i interpunkcyjnej). Późniejsze wydania zawierają zaprojektowaną pod względem ilustracyjnym i treściowym kartę tytułową. W jej górnej części znalazło się godło rosyjskie – dwugłowy orzeł ukoronowany trzema koronami, trzymający w szponach prawej nogi miecz (przy nim słowo: *wrogom*) i jabłko (przy nim słowo: *nie-wolnikom*), pod którym umieszczono panoplia, czyli stos różnego rodzaju broni białej oraz luf armatnich. Równie wymowny i ściśle korespondujący z grafiką był przekaz tekstowy zamieszczony na karcie tytułowej, odwołujący się do fragmentów jednego z panegirycznych tekstów pióra wybitnego XVII-wiecznego nadwornego poety i działacza cerkiewnego oraz wychowawcy dzieci cara Aleksego Romanowa (w tym samego Piotra I) Symeona Połockiego, w którym autor wychwalał rosyjskiego władcę, określając go mianem „cara-orła”. Nad godłem rosyjskim umieszczono skrócone

¹⁰⁸ П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович...*, с. 10.

¹⁰⁹ *Краткое обыкновенное учение...*, [Москва] 1699, лл. 1–7об.; *Краткое обыкновенное учение...*, [Москва] 1702, лл. 1–9об.; *Краткое обыкновенное учение...*, [Москва] 1704, лл. 1–9об. Wymiary poszczególnych druków były następujące: wydanie 1699 r. – 8°; 13,8 × 9,5 cm; wydanie 1702 r. – 8°; wym. 16,4 × 11 cm; wydanie 1704 r. – 8°; wym. 17,5 × 10,7 cm. W tym miejscu warto zauważyć, że podobne, kieszonkowe, wymiary posiada także oryginał *Regulaminu* rękopis O – 8°; wym. 15,2 × 10 cm.

zdanie brzmiące: *Orle zastoń gniazdo swoje i piskłeta swe spodziewane*¹¹⁰. Poniżej stosu broni, w trzech kolumnach, zamieszczono fragment utworu opisujący (najprawdopodobniej także odwołujący się do twórczości Połockiego) przymioty orła-cara, nad którym znalazły się słowa: *Potrójnie ukoronowanemu orłowi potrójny rym* (il. 9 i 12)¹¹¹.

Karty tytułowe druków z lat 1702, 1704 bezpośrednio odwoływały się do orła-cara, czyli samego Piotra I – ówczesnego władcy i najwyższego dowódcy wojsk rosyjskich w toczącej się wojnie ze Szwecją. Wszystko wskazuje, że taki przekaz treściowo-ikonograficzny związany jest z kaznodziejską działalnością biskupa Stefana Jaworskiego, który na początku stycznia 1702 r. w soborze Uspieńskim Kremla Moskiewskiego wygłosił podniosłe kazanie na cześć pierwszego większego sukcesu militarnego odniesionego przez feldmarszałka Borysa Szeremietiewa nad Szwedami pod Erestfer 29 grudnia 1701 r. W swojej uroczystej mowie duchowny hierarcha odwoływał się bezpośrednio do tak chętnie używanego przez Symeona Połockiego, a także innych barokowych poetów (arcybiskup Łazarz Baranowicz, Sylwester Miedwidiew, Karion Istomin) panegirycznego terminu „car-orzeł”, łącząc go ściśle z herbem rosyjskim¹¹².

Przychylając się do zdania Pawła Bobrowskiego, iż pierwotne dzieło Weyde zostało zmienione i uzupełnione na początku

¹¹⁰ Zob. М.С. Киселева, *Священная и гражданская история в контексте книжной барочной проповеди: к вопросу об историческом знании в России*, „Vox. Философский журнал” 17 (2014), s. 10–17, [электронный журнал], <https://vox-journal.org/content/vox17/Vox17-KiselevaMS.pdf> (dostęp: 13.08.2022).

¹¹¹ *Краткое обыкновенное учение...*, [Москва] 1702, л. 1; *Краткое обыкновенное учение...*, [Москва] 1704, л. 1.

¹¹² О.А. Крашенинникова, *Неизвестная проповедь Стефана Яворского о российском гербе (1702)*, „Культурное наследие России” 2 (2015), s. 29–38. Por. W. Kroll, *Poeta laureatus Stefan Jaworski i emblematyka*, „Terminus” 20 (2018), s. 211–212. W związku z wieloma pozostającymi do wyjaśnienia złożonymi kwestiami natury merytorycznej problematyka dotycząca publikacji drukowanych K_{ZN} stanowi obecnie nasz osobny przedmiot badań, a efekty poczynionych ustaleń zostaną ogłoszone w postaci osobnego artykułu naukowego.

Орелъ покры гнѣздо кою. и на птенны твоѣ бождяте.

Трѣхънечномъ Орелъ
трекрестрбучный РІДМЗ

Ѡкноблѣи Орле	Жизнь твою	Илетя
Пгенцаи зрѣть к гнѣдѣ	Нзучаи	Рдѣль жѣта
Ежегладжити	Вх воинствѣ	Раздмнш
Твоихъ врагъ ншры	Измити	Аки гомно
Ршги ажеслокцевъ	Неправдѣ	Гордыню
Ешѣ ни злаган	Аспѣдѣ	Нлвѣхъ выю
Царствѣ рѣзчи табѣ	Вкнцѣ	Рѣсктлѣтѣ
Атрѣдѣ твоѣ онѣ гдѣ	Бсн	Ѡравлѣтѣ
Рѣжѣсе и мать	Крѡвь врагѡ	Багрѣтн
Юже самѣ изнѣхъ	Нмашн	Изнѣтн .

КРАТКОЕ ОБЫКНОВЕННОЕ УЧЕНИЕ,
ОЗ КРЕПЧАЙШИМЪ И ЛУЧШИМЪ
РАСТОЛКОВАНІЕМЪ, [В СТРОЕНІИ
ПЕШИХЪ ПОЛКОВЪ,] КАКЪ
ПРИ ТОМЪ ПОСТУПАТИ, И ВО
ОСМОТРЕНІИ ИМѢТИ НАДЛЕЖИ
ГОСПОДАМЪ КАПИТАНЪ, И ПРОЧЫ
НАЧАЛНЫМЪ, И ОУРЯДНИКОМЪ.

ПРІЕМЫ, ВЪ ТРИ РАЗЫ,
ИЛИ ТЕМПА.

А: ВЛАДИ НА МУШКЕТЪ РЪКЪ.

Б: ПОДВЫСЬ МУШКЕТЪ.

Г: МУШКЕТЪ НА КАРАДАЪ.

2

1702. года.

Иллюстрация 9. Краткое обычное обучение с более подробным и лучшим объяснением (допускающим муштры полков пехоты), как при этом поступать и что капитан, иные командиры и подполковники имеют на бачении (K_{32N}) – карта титуловая и страница первая издания друкованого з 1702 г.

Źródło: Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, и прочим начальным и урядником, [Москва] 1702.

XVIII w., a także do ustaleń Piotra Jepifanowa, uznaliśmy za stosowne, aby wraz z *Regulaminem* (O, D) zaprezentować w *Aneksie* także twórcze rozwinięcie myśli zaproponowanej przez Adama Weyde – K_{3ZN}. Taki zabieg pozwoli czytelnikowi prześledzić, w jakim stopniu inspirowano się i wykorzystywano propozycje autora *Regulaminu* podczas opracowywania kolejnych teoretycznych regulacji wojskowych, co z kolei przekładało się na ostateczną formę regulacji organizacyjnych i prawnych obowiązujących w armii Piotra I.

W odniesieniu do D (drukowanego oryginału *Regulaminu*) z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że jego publikację w 1841 r. przygotował filozof, poeta i tłumacz rosyjski Aleksander Wostokow. We wstępie do wydania (bez autorstwa) podkreślono, iż został on przygotowany bez zmian i nie zawiera skrótów względem oryginału¹¹³. Treść prezentowano równoległe w języku cerkiewnosłowiańskim i rosyjskim¹¹⁴, do których było dołączonych 55 litografii ilustrujących chwyt karabinowe (w zdecydowanej większości) oraz sposoby rzutu granatem (zob. il. 9). Ryciny wykonano na podstawie rękopiśmiennych wzorców, przy czym nie były one identyczne. Co charakterystyczne, wydawca pomija – nie wiadomo, z jakiego powodu – podstawę źródłową materiału archiwalnego. Zarówno Nikołaj Obruczew, Paweł Bobrowski, jak i późniejsi autorzy nie próbowali zweryfikować edycji źródłowej i nie wskazali oryginału stanowiącego podstawę wydania. Dopiero przeprowadzona przez nas kwerenda archiwalna udowodniła, że wzorcowym był tekst O, który w pełni pokrywa się z XIX-wieczną edycją D. Nie można jednak wykluczyć, że prikaz Poselski wykonał znacznie większą liczbę identycznych egzemplarzy O.

¹¹³ А.А. Вейде, *Воинский устав, составленный и посвященный Петру Великому Генералом Вейде, в 1698 году*, СПб. 1841.

¹¹⁴ Podczas przekładu z języka cerkiewnosłowiańskiego na rosyjski tłumacz popełnił drobne błędy zarówno rzeczowe, jak i gramatyczne, które zostały przez nas wskazane w stosownych miejscach *Regulaminu*.

7. ZASADY TŁUMACZENIA I OPRACOWANIA

W niniejszej pracy publikujemy tłumaczenie na język polski i wydanie krytyczne dwóch ściśle powiązanych ze sobą fundamentalnych dokumentów regulujących funkcjonowanie armii rosyjskiej u progu jej reorganizacji podjętej przez Piotra I na przełomie XVII i XVIII stulecia – *Regulaminu wojskowego Adama Weyde z 1698 roku* (O, D) i *Krótkiego zwyczajnego nauczania z dokładniejszym mocniejszym i lepszym wyjaśnieniem (dotyczącym musztry pułków piechoty), jak przy tym postępować i co kapitan, inni dowódcy i podoficerowie mają mieć na baczeniu* (K_{3ZN}). Należy podkreślić, iż w przypadku *Regulaminu* jest to jego pierwsze tłumaczenie z języka rosyjskiego na język obcy oraz pierwsze opracowanie tego dzieła z wykorzystaniem aparatu naukowego. Jak już zauważyliśmy, dotychczas regulacja ta w swojej pierwotnej formie – w języku cerkiewnosłowiańskim z litografiami wykonanymi na podstawie oryginalnych rysunków – ukazała się drukiem jedynie raz i miało to miejsce blisko dwa stulecia temu – w 1841 r. Jedynym usprawnieniem dla czytelnika było zamieszczenie obok oryginalnego cerkiewnosłowiańskiego tekstu równoległego tłumaczenia w języku rosyjskim. Ponadto publikacja ta, oprócz wydawcy

пѣніе , потѣмъ Свѣтѣлаіоне Сполкѣ Бригѣде , и бойске
ѣчиненѣ , кѣкѣ посаѣдетѣ.

ОРОТѢ ПЕХОТНОЙ.

Пехѣотю мѣчно рѣзно сѣджитѣ , ѣ ѣманно ѣко мѣшке-
тѣрѣ , Гранадѣрѣ , тѣкожде и пикенирѣ , ѣже ѣнѣшнее
врѣма ѣдѣа нессѣ ѣостѣбаено , и втѣ мѣсто ѣдѣзен сѣаге-
нѣтами ѣпотреблѣютѣ , рѣди тогѣ , давы бѣаши огнѣ
имѣти рѣта пехѣотнаѣ ѣсть чѣсть людѣи во рѣ. до рѣ. чѣкѣ,
кѣкѣ ѣцѣсарцовѣ ѣпотреблѣетѣ , ѣ Францѣзовѣ же не-
кѣле ѣ. до ѣ. чѣкѣ вротѣ верѣтѣ.

ЧИНЫ ВРОТѢ ПЕХОТНОЙ СУТЬ

Послѣдѣющѣѣ ѣкоже.

Капитѣнѣ.

Порѣтчикѣ.

Прѣпорщикѣ.

Ѣ. Ѣ. до ѣ. сержѣнтѣкѣ.

кнаивящей вѣдомости увсякой главы, гдѣ по-
требно, обыкновенія уцесарцовъ, и саксонцовъ
употребляемые попространнѣе описаны; здѣ
хощу азъ чины кратчеe пройти, I будетъ на-
чало окомпаніе, потомъ обаталіонѣ ополку Бри-
гаде, и войске учинено, какъ послѣдуетъ.

О РОТЕ ПЕХОТНОЙ.

Пехотою мочно разнo служить, а именьнo яко
мушкетеръ, Гранадиръ, такожде и пикениръ, еже
вънынѣшнее время едва не все отставлено, и
вто мѣсто Фузен сбагенетами употребляютъ,
ради того, дабы болши огня имѣти рота пе-
хотная есть часть людей во 100. до 120. человекъ,
какъ уцесарцовъ употребляется, у Французовъ
же неболе 60. до 70. человекъ вроту берется.

ЧИНЫ ВЪРОТЕ ПЕХОТНОЙ СУТЬ

Послѣдующія якоже.

Капитанъ.

Порутчикъ.

Прапорщикъ.

2. 3. до 4. сержантовъ.

*

(Wydawnictwa Wojskowego) pozbawiona była nazwiska redaktora i jakiegokolwiek omówienia krytycznego (zob. il. 10)¹¹⁵.

Z kolei drugi z dokumentów, stanowiący ostateczny efekt działań generała Gołowina i Piotra I, także nigdy nie był tłumaczony z języka rosyjskiego, przy czym w 1946 r. ukazała się jego bardzo skromnie opracowana edycja naukowa autorstwa rosyjskiego historyka Piotra Jepifanowa¹¹⁶.

Podstawę niniejszego tłumaczenia *Regulaminu* stanowi wersja O, skolacjonowana z wersją D. Do wydania źródłowego po raz pierwszy dodano zamieszczone w rękopisie ilustracje – edycja D posiadała jedynie sporządzone na ich podstawie litografie. Do niniejszego wydania zostały dołączone także wszystkie schematy ilustrujące musztrę żołnierską, do których bardzo czytelnie odwołuje się Adam Weyde, a których to z nieznanych przyczyn zabrakło w O (zob. figury 1–8). W opracowaniu niniejszych schematów oparliśmy się na rozwiązaniach znajdujących się w dziele Johanna Sebastiana Grubera, do jakich nawiązywał bezpośrednio sam autor *Regulaminu*¹¹⁷.

Z kolei podstawę tłumaczenia twórczego rozwinięcia myśli wojskowej Adama Weyde przez Awtamona Gołowina i Piotra I – K_{3ZN} – stanowi fragment znajdujący się na kartach 82–91 w rękopisie K₃¹¹⁸.

Wydawcy dołożyli wszelkich starań, aby obydwa tłumaczenia były czytelne i zrozumiałe dla współczesnego czytelnika, a zarazem nie straciły nic ze swoich zasadniczych przekazów. Należy podkreślić, że tekst tłumaczonych dokumentów, szczególnie *Regulaminu*, jest niezwykle skomplikowany językowo, posiada liczne zapożyczenia z obcych języków, m.in. niemieckiego, polskiego, szwedzkiego, francuskiego oraz często

¹¹⁵ [Адам Вейде], Изъяснение воинских чинов..., лл. 94–96.

¹¹⁶ *Краткое обыкновенное учение...*, с. 20–52.

¹¹⁷ J.S. Gruber, op. cit., Th. III, S. 140–163.

¹¹⁸ [Адам Вейде], Изъяснение воинских чинов..., лл. 94–96.

używane słowa z języka cerkiewnosłowiańskiego. W związku z powyższym znajdujące się tam terminy obcego pochodzenia, które uznano za stosowne dla przejrzystości odbioru przekładu, pozostawiono w formie oryginalnej. Dużo mniej formalnie niż przy tłumaczeniu *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku* odniesiono się do kwestii interpunkcji. Oryginalne formy zupełnie nie sprzyjały klarownemu przekazowi zawartości obydwu dokumentów, dotyczy to przede wszystkim *Regulaminu*. Ingerencję taką uznano za dopuszczalną, gdyż źródła nie zawierały przepisów prawnych, gdzie konstrukcja zdania, desygnaty i spójniki mają ogromne znaczenie dla treści normy prawnej. Oczywiście uproszczono składnię, przy czym naczelną zasadą było jak najbliższe odwzorowanie treści regulacji. Oprócz tego w celu przejrzystości tłumaczonego tekstu w nawiasach kwadratowych wstawiono konieczne dopowiedzenia ze strony tłumacza, lecz bez zbędnego podawania jego inicjałów.

W kwestiach wyjaśnienia specjalistycznych terminów z zakresu wojskowości oraz regulacji obowiązujących w armii rosyjskiej autorom niniejszego opracowania posłużyły wielotomowe opracowania encyklopedyczne. Pierwszą próbę stworzenia „encyklopedii wojskowej” w Rosji podjął żyjący na przełomie XVIII i XIX w. carski inżynier generał Siergiej Tuczkw. Dzieło to noszące tytuł *Słownik wojskowy, zawierający nazwy lub terminy używane w rosyjskim wojsku lądowym...* stanowi swoisty drogowskaz dla kolejnych tego typu opracowań¹¹⁹. Jednym z późniejszych rosyjskich kompendiów wiedzy o wojskości, które do dziś niewiele straciły na swej wartości, jest pomnikowa 8-tomowa *Encyklopedia wojskowych i morskich nauk*, opublikowana w latach 1883–1897 pod naczelną redakcją historyka wojskowości Gienricha Liejera (Leera), wspomaganego przez ponad

¹¹⁹ С.А. Тучков, *Военный словарь, заключающий наименования или термины, в Российском сухопутном войске употребляемые, с показанием рода науки, к которому принадлежат, из какого языка взяты, как могут быть переведены на российский, какое оных употребление и к чему служат*, предисловие С.В. Львов, А.В. Митрошенкова, Москва 2008.

60-osobowy zespół składający się przede wszystkim z wyższych rangą oficerów armii carskiej¹²⁰. W 1911 r. światło dzienne ujrzał pierwszy tom *Wojkowej encyklopedii* pod redakcją wyższych oficerów armii carskiej: Wasilija Nowickiego, Aleksieja von Schwarza, Władimira Apuszkina, Gustawa (Gustafa) von Schulca (Schoultza) przy udziale Romana Baszynskiego, Nikołaja Wiszniakowa, Aleksandra Gerua (Gueroi), Nikołaja Duchanina, Nikołaja Kłado i Nikołaja Kutiejnikowa. W latach 1911–1915 ukazało się 15 tomów tego dzieła – zawierającego bogaty materiał faktograficzny oraz ilustracyjny w postaci rysunków, schematów i zdjęć – służącego doskonałą pomocą w pracach badawczych nad historią carskiej armii¹²¹. Wiele terminów z zakresu wojskowości i prawa ówczesnej Rosji znalazło się w opublikowanej w latach 1890–1907 ponad 80-tomowej pierwszej rosyjskiej encyklopedii powszechnej – *Słownik encyklopedyczny Brockhausa i Efrona*¹²². W publikacji wykorzystano także informacje zamieszczone w późniejszych, opracowanych już w Związku Radzieckim publikacjach

¹²⁰ ЭБМ, т. I–VIII, СПб. 1883–1897. Encyklopedia ta stanowiła zbiór dotychczasowego stanu wiedzy z zakresu historii wojskowości, a jej opracowanie w bardziej przystępnej formie przez zespół pod kierunkiem Gienricha Liejera (Leera) miało głównie na celu podniesienie ogólnej znajomości teorii i praktyki wojskowej wśród oficerów i żołnierzy pełniących służbę wojskową. Zauważyć należy, iż owo kompendium opierało się na wcześniejszych tego typu opracowaniach, a w szczególności na 14-tomowym *Wojskowym leksykonie encyklopedycznym* wydawanym w latach 1837–1851 pod redakcją generała-lejtnanta Ludwiga von Seddelera, zob. БЭА, т. I–XIV, СПб. 1852–1858.

¹²¹ БЭ, т. I–XVIII, СПб.–Петроград 1911–1915. Impulsem do rozpoczęcia prac nad tym nowatorskim dziełem ujmującym dotychczasowy i obecny stan wiedzy z zakresu historii wojskowości były zmiany, jakie zaszły w armii rosyjskiej po zakończonej niepowodzeniem wojnie z Japonią w latach 1904–1905. Rosjanie nie chcieli także pozostać w tyle za innymi państwami europejskimi wydającymi w owym czasie nowe opracowania encyklopedyczne z zakresu wojskowości – w Niemczech ukazał się *Podręcznik dla wojska i floty (Handbuch für Herr und Flotte. Enzyklopädie der Kriegswissenschaften und verwandter Gebiete, unter Mitwirkung von zahlreichen Offizieren, Sanitätsoffizieren, Beamten, Gelehrten, Technikern, Künstlern usw.,* hrsg. von Georg von Alten, V. 1–9, Berlin–Leipzig, Wien 1909–1913), we Francji *Słownik wojskowy (Dictionnaire militaire. Encyclopédie des sciences militaires, redigé par un comité d'officiers de toutes armes, t. I–II, Nancy–Paris 1898–1910)*, zaś w monarchii habsburskiej w 1911 r. już po raz 10 wydano *Kieszonkowy leksykon wojskowy (Militär-Taschenlexikon, zusammengestellt von Karl Friedrich Kurz, Bd. 1–2, Wien 1911)*.

¹²² ЭСБЕ, т. I–Доп.-т. IIA, СПб. 1892–1907.

encyklopedycznych, jak *Radziecka Encyklopedia Wojskowa*¹²³ i *Wielka Encyklopedia Radziecka*¹²⁴. Cenną pomocą służyły również specjalistyczne słowniki dawnego języka rosyjskiego, zawierające zakres słownictwa z XI–XVII¹²⁵ oraz XVIII w.¹²⁶ Nie straciły również na swojej aktualności hasła słynnego rosyjskiego słownika Władimira Dała z początku XX stulecia¹²⁷. Nieocenioną pomocą służy także alfabetyczne zestawienie stopni i funkcji wojskowych sporządzone przez Pawła Koriawciewa, które jest dostępne w formie elektronicznej¹²⁸. Wśród tej liczby encyklopedii, leksykonów i słowników należy także wymienić wielotomową przedwojenną polską *Encyklopedię wojskową* opracowaną pod redakcją historyka wojskowości majora Ottona Laskowskiego¹²⁹. Prace specjalistyczne przywołano każdorazowo w przypisach.

Książka ta stanowi owoc naszej wieloletniej pracy pełnej długich dyskusji i sporów naukowych oraz poszukiwań materiałów źródłowych, dlatego w tym miejscu chcemy wyrazić naszą wielką wdzięczność wszystkim osobom, dzięki którym życzliwości i pomocy mogła ujrzeć światło dzienne. W pierwszej kolejności składamy serdeczne podziękowania recenzentom publikacji, Panom dr. hab. Maciejowi Trąbskiemu, prof. UJD, dr. hab. Markowi Hałaburdzie (UPJPII) i dr. Władimirowi Artamonowowi (Instytut Rosyjskiej Historii, Rosyjska Akademia Nauk, Moskwa), za wnikliwą lekturę i cenne uwagi dotyczące treści monografii.

¹²³ СВЭ, ред. А.А. Гречко, т. 1–8, Москва 1976–1980.

¹²⁴ БСЭ, т. 1–16, изд. 3, Москва 1961–1976.

¹²⁵ СРЯ XI–XVII, вып. 1–30, Москва 1975–2015.

¹²⁶ СРЯ XVIII, вып. 1–22, Ленинград–СПб. 1984–2019.

¹²⁷ ТСА, т. I–IV, СПб.–Москва 1904–1909.

¹²⁸ П.М. Корявцев, *Большая Абевега чинов и званий* [П.М. Корявцев, *Большая Абевега чинов и званий*, СПб. 2011], <http://antisys.ru/abevega.html#Цейгдинер> (dostęp: 16.09.2016).

¹²⁹ EWOL, t. I–VIII, Warszawa 1931–1939.

Szczególne podziękowania za okazaną pomoc i życzliwość składamy Kierownik Działu Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Akademii Nauk w Sankt Petersburgu (BAN), Pani prof. Marii Korogodnie i Panu prof. Siergiejowi Nikołajewowi (Uniwersytet Państwowy w Sankt Petersburgu i Rosyjska Akademia Nauk).

Wyrazy wdzięczności składamy przede wszystkim naszym Najbliższym, którzy z niezwykłą wyrozumiałością podchodzili do naszej pracy nad książką.

ADAM WEYDE

REGULAMIN WOJSKOWY,
ZESTAWIONY I POŚWIĘCONY
W 1698 ROKU PIOTROWI WIELKIEMU
PRZEZ GENERAŁA WEYDE

[DEDYKACJA]

Najjaśniejszemu i Dzierżawniejszemu¹, Wielkiemu Gosudarowi, Carowi i Wielkiemu Księciu Piotrowi Aleksiejewiczowi, Całej Wielkiej i Małej, i Białej Rosji, Samodzierzcy Moskiewskiemu, Kijowskiemu, Włodzimierskiemu, Nowogrodzkiemu, Carowi Kazańskiemu, Carowi Astrachańskiemu, Carowi Syberyjskiemu, Gosudarowi Pskowskiemu i Wielkiemu Księciu Smoleńskiemu, Twerskiemu, Jugorskiemu, Permskiemu, Wiackiemu, Bułgarskiemu i innych ziem. Gosudarowi i Wielkiemu Księciu Nowogrodu, Ziemi Niżowej, Czernihowskiemu, Riazańskiemu, Rostowskiemu, Jarosławskiemu, Biełozierskiemu, Udorskiemu, Obdorskiemu, Kondyńskiemu, i władcy wszystkich ziem północnych, i Gosudarowi ziem – iwerskiej, kartlijskich i gruzińskich carów, i kabardyńskich ziem, czerkaskich i górskich książąt. I wielu innych państw, i ziem, wschodnich i zachodnich, i północnych, ojcu i dziedzicowi, i następcy, i Gosudarowi i władcy, Waszemu Carskiemu Wielicestwu. Mojemu Najmiłościwzemu Carowi i Gosudarowi.

¹ Analogiczna tytułatura władców rosyjskich w języku polskim zob. M. Malinowski, A. Przędzięcki, *Zródła do dziejów polskich wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przędzięckiego*, t. II, Wilno 1884, s. 31–32; *Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i rękopismów*, wyd. S. Barącz, Lwów 1855, s. 109; *Volumina Legum*, t. VI, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 73.

Dzierżawniejszy Wielki Gosudar Car. Najmiłościwszy Gosudar

Chociaż zwycięstwo pochodzi od Boga², nie oznacza to jednak, że ci, którzy walczą z nieprzyjacielem, mają ręce swe opuścić i bez żadnego działania czy troski pozostawać do chwili, kiedy przyjdzie im spotkać się z wrogiem. Przede wszystkim nie mogą oni niczego lekceważyć, lecz skupić się mają na wypełnieniu wszelkiej swej powinności i wszystko czynić, co będzie zyskowne do gotowości wojennej, aby zawczasu dobrze się przygotować przeciwko nieprzyjacielowi. Ilekroć bowiem w historii świata podejmowano wielkie i najślawniejsze kampanie, odnosząc w nich zwycięstwa i pokonując nieprzyjaciela, czyniono to tak, aby nie było żadnych niedociągnięć w przygotowaniu, prawidłowym porządku i we właściwym uszykowaniu. Czyniono to zawsze rozważnie i za głosem doradczym, albowiem dobra rada chętnie łączy się ze szczęśliwą realizacją. Aby zostać nauczonym, niezbędne są dobre i pewne wskazówki oraz staranna

² Autor odwołał się do rozpowszechnionej w środowisku wojskowym Europy koncepcji Boga – Pana Historii. Polegała ona na utożsamieniu wyniku działań wojennych z wolą Boską, zob. U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004, s. 128–133; K. Łopatecki, *Koncepcja Boga – Pana Historii wśród żołnierzy Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Religia wobec historii, historia wobec religii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 360–370. Zastosowane takiego właśnie odwołania było rzeczą naturalną w ówczesnych regulaminach wojskowych. Doskonałym przykładem są dzieła Johanna von Wallhausena, w których autor niekiedy w sposób bardzo rozbudowany odwołuje się do wspomnianej koncepcji, zob. J.J. von Wallhausen, *Kriegskunst zu Fuss...*, Oppenheim 1615, S. [S. 1–4], S. 1–23; idem, *Programma Scholiae Militaris, ex veteri veterum Romanorum instituto laudatissimo*, Frankfurt am Main 1616, passim; idem, *Defensio Patrie, Oder Landtrettung...*, Frankfurt am Main 1621, S. 4–31. Podobnie uczynił Laurentius von Troupitzen, w swojej pracy poświęconej musztrze armii szwedzkiej, gdzie znajduje się wiele zapożyczeń z regulaminów von Wallhausena, zob. L. Troupitzen, *Kriegs Kunst Nach Königlich Schwedischer Manier...*, Frankfurt am Main 1633, S. 1. Zob. też J. Boxel, *Anweisung Der Kriegsübung So absonderlich mit Musquet und Piquen...*, [Bd. I–II], Hage 1675, nlb.

nauka. Potrzebne są również żmudne starania³ w każdej sprawie, którą zamierza się zrealizować, a także piecza i rozumne dogłębne oglądanie we wszystkich ściśle wojskowych sprawach, gdyż tak jak zegar, który dzięki odpowiedniej konstrukcji i sprawnym ruchom trybów i łańcuchów, do jego działań całkowicie należących, w przyzwoitym porządnym działaniu jest utrzymywany. Jeśli podczas wojny chce się osiągnąć oczekiwane zachowanie żołnierzy, to należy każdemu z osobna i całemu wojsku razem postępować zgodnie z wolą wodza. Realizując rozkaz dowódcy, żołnierze powinni poruszać swoje ciało i nogi tak, aby nawzajem sobie nie przeszkadzać, czy też przez złe działanie całkowicie nie zginąć. Dlatego koniecznie należy nad znaczną częścią wojska mieć dobry nadzór i utrzymywać karność. Przy czym nie należy przez rzeczoną wiedzę wojskową rozumieć tylko zwykłej nauki [teoretycznej], ale wszelkie działania wojskowe, które u znacznej części ludzi zobowiązanych do służby w wojsku oraz żołnierzy są niezbędne, które częściowo i stary szeregowiec lepiej zna aniżeli nawet sam jego dowódca. Dlatego jemu należy swoich podwładnych tego nauczać, ale przystoi pod tym słowem rozumieć także i inne wszystkie działania wojenne, które należy znać podczas wypraw i odwrotów wojska, czy też w czasie postoju, również w trakcie oblężeń, obrony miast i twierdz⁴. Dzięki temu każdy z podkomendnych wypełni prawidłowo swe powinności, a także w razie potrzeby udzieli rozsądnych rad, które dobrze i z korzyścią można wykorzystać. Z tego względu każdego w pełnionej funkcji wojskowej należy przysposobić do dzielnych czynów i sumienn-

³ Tu w rozumieniu „ćwiczenia”.

⁴ W tym zakresie autor najprawdopodobniej odwołał się bezpośrednio do zapisów dzieła von Wallhausena *Defensio Patriae...*, w której oprócz kwestii związanych z musztrą wojskową znalazła się również szeroka problematyka dotycząca prowadzenia ogólnych działań wojennych, w tym także szturmów twierdz, zob. J.J. von Wallhausen, *Defensio Patriae...*, passim. Adam Weyde nawiązywał do wcześniejszego słynnego traktatu wojennego autorstwa Wilhelma Dilicha, gdzie zostały wyłożone niemal wszystkie sprawy związane z funkcjonowaniem armii i jej udziału w wojnie, zob. W. Dilich, *Kriegsbuch, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschreiben...*, Casell 1607, passim.

ści, aby jeden po drugim byli prowadzeni i nauczani, dopóki wszystko nie zostanie doprowadzone do dobrej harmonii. Ale kiedy jeden tak, a drugi inaczej zechce czynić, tam zamiast zgody nic innego tylko właśnie i rozłamy następować będą i w związku z tym każdy, który pełni dowództwo, nieustannie ma tego doglądać, aby podlegli mu żołnierze w dobrym szkoleniu i szyku nieustannie byli utrzymywani. O tym należy mu myśleć i w tym rad zasięgać. I to wszystko jest tym, co dotychczas czyniłem i co wypełniałem, a mianowicie aby wierną służbą Waszemu Carskiemu Wielichestwu okazywać posłuszeństwo⁵.

Albowiem od tego czasu, kiedy Wasze Carskie Wielichestwo zaszczycił mnie przyjmując na swoją służbę wojskową⁶, nie żałowałem swej gorliwości i starałem się wypełniać powinności zgodnie z zasadami sztuki wojskowej. W szczególności, kiedy Wasze Najmiłościwsze Carskie Wielichestwo polecił mi przed swoim Wielkim Poselstwem⁷, przed

⁵ We wstępie napisanym przez carskiego współpracownika dostrzegalne są założenia koncepcji określanej we współczesnej historiografii mianem „dyscyplinowania społeczeństwa”, której jednym z elementów było narzucenie ogółowi społeczeństwa dyscypliny na wzór wojskowej, zob. G. Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin 1969, S. 179–197; D. Tilgner, *Sozialdisziplinierung und Sozialregulierung: die Policeyordnungen für Schleswig-Holstein von 1636 und für das Amt Bergedorf von 1623*, Münster 2000.

⁶ Autor rozpoczął służbę w wojsku carskim przed 1692 r.

⁷ W marcu 1697 r. do wybranych krajów europejskich wyruszyła rosyjska misja dyplomatyczna, w której osobisty udział wziął sam Piotr I (oficjalnie podróżował *incognito*, ukrywając się pod imieniem Piotra Michajłowa, żołnierza Pułku Preobrażeńskiego). Głównym celem „Wielkiego Poselstwa” było wzmocnienie i utrzymanie istniejącego antytyreckiego sojuszu skupiającego oprócz Rosji także Stolicę Apostolską, Cesarstwo, Wenecję i Rzeczpospolitą oraz poznanie osiągnięć gospodarczych, wojskowych, politycznych i naukowych państw Europy Zachodniej i Środkowej. Wyjazd Piotra I służył również swoistemu „przygotowaniu gruntu” pod rysujące się na horyzoncie starcie ze Szwecją. Szerzej zob. В.Г. Кретинин, *Прусские маршруты Петра Первого*, Калининград 1996; Г.М. Карпов, *Великое посольство и первое заграничное путешествие Петра I. 1697–1698*, Калининград 1997; Ю.С.Савельев, *Подготовка Петром I Великого посольства в Европу*, [в:] *Петр Великий – реформатор России*, ред. колл. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стерлигов, Москва 2001, с. 217–226; В.М. Матвеев, «Дипломатия в верхах» в XVII веке: *Петр I и Вилгельм III в Утрехте и в Лондоне (1697–1698)*, [в:] *ibidem*, с. 227–246; В.М. Соловьев, *Петровская модернизация России в контексте Великого*

dwoma laty, na różne europejskie dwory naprzód mnie posłać. Na moją prośbę nakazał mi udać się do węgierskiej ziemi, gdzie przy niemieckim wojsku miałem przebywać, aby przypatrzeć się i wypróbować wszystko co najlepsze i najpotrzebniejsze, zarówno przy uszykowaniu wojska, jak i przygotowaniu do wielkiej batalii, co wypełniałem z ogromną gorliwością⁸. Następnie postanowiłem napisać w niniejszej księdze o wyuczonych nowych zwyczajach sztuki wojskowej wraz z krótkim objaśnieniem, jak szarże⁹ jedna za drugą następują i co przy nich każdemu należy mieć na uwadze, a także inne wojskowe obyczaje i przygotowania.

Odważyłem się pracę tę napisać i przedstawić Waszemu Carskiemu Wielicestwu, aby w ten sposób po części podziękować za wielokrotnie okazywaną mi miłość. Po części mam też nadzieję, że Wasze Carskie Wielicestwo spojrzy z miłościwą przychylnością na zawartość tej książki, chociaż jest to praca niewielka i niepozbawiona wad. Szczególnie dlatego, że opisano w niej sprawy wojskowe, co w oczach Waszych nie jest dziwnie, albowiem Wasze Carskie Wielicestwo przez tego, który ręce i mięśnie do obrony umacnia [tj. przez Boga], został wybrany, by walczyć i siłę nieprzyjacielską skruszyć. Z tego powodu swoją miłościwą osobą żadnego strachu na wodzie i lądzie nie okazał, ale ze względu na miłość do poddanych swoich przeciwko nieprzyjacielowi imienia chrześcijańskiego mężnie się wyprawiał. Przykładem jest Azow, który został, tylko dzięki Waszym mądrym radom i dzielności [prawdopodobnie odwadze

посольства, [w:] *ibidem*, s. 272–277; Д. Гузевич, И. Гузевич, *Великое посольство. Рубеж эпох, или Начало пути 1697–1698*, СПб. 2008.

⁸ Swoją misję, w towarzystwie poddianczego prikazu Poselskiego Michaiła Wołkowa, rozpoczął jeszcze pod koniec stycznia 1697 r., udając się do Wiednia. Adam Weyde miał w trakcie poselstwa przyjrzeć się i pozostałym armiom europejskim – saskiej, holenderskiej, francuskiej, a także angielskiej, zob. П.О. Бобровский, *Петр Великий как военный...*, s. 19; B. Davies, *op. cit.*, p. 63; *Столетие военного министерства...*, s. 43; ВЭ, т. III, с. 274–275; ВЭЛ, т. III, с. 168–169.

⁹ Szarże w znaczeniu urzędy i stopnie wojskowe.

zarówno cara, jak i jego żołnierzy], wzięty¹⁰, czym Wasze Carskie Wieliczeństwo odniósł zwycięstwo i chwały godnej dostąpił. Później zaś Wasze Wieliczeństwo, zostawiwszy na uboczu wszystkie sprawy państwowe, blisko dwa lata (czego podobnego ani w niedawnych, ani w dawnych latach się nie zdarzało), nie przywiązując wagi do znaczenia w świecie swojej wysokiej osoby, omal nie całą Europę przemierzył¹¹. I w tym czasie bardzo mało zabaw i przyjemności zażywał, ale bez przerwy nie szczędził swych starań w poszukiwaniach i poznaniu najbardziej wartościowych wojskowych osiągnięć, tak na wodzie, jak i na lądzie, do powszechnego pożytku.

Bóg Najwyższy, od którego, co powyżej zostało opisane, cała moc pochodzi, niech przyoblecze w przyszłości Wasze Carskie Wieliczeństwo głęboką mądrością, siłą i mocą. Niech panowanie Wasze umocni się i nieprzyjaciół rozproszy, i za sprawą Waszego zwycięskiego oręża uciśniony lud chrześcijański, wyglądający wybawienia z rąk odwiecznego wroga imienia Chrystusa, siłą uwolni, co też [król] Dawid wyraził słowami: „Ścigam mych wrogów i dopadam, a nie wracam, póki nie zginą”¹².

¹⁰ W 1696 r. wojska rosyjskie odniosły spektakularny sukces w toczącej się wojnie z Turcją – zdobywając położoną u ujścia Donu silnie umocnioną twierdzę azowską. Wyprawa podjęta rok wcześniej zakończyła się niepowodzeniem. Szerzej zob. P. Krokosz, *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, [w:] „REGIONES EUXINUM SPECTANTES”. *Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 290–300; idem, „Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku”. *Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w.*, [w:] *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*, відп. ред. В. Смолий, Київ 2014, s. 302–322.

¹¹ Podróż Piotra I można porównać do analogicznej wyprawy królewicza Władysława Wazy w latach 1624–1625. Jednakże w tym przypadku Waza nie był jeszcze koronowanym władcą Rzeczypospolitej, zob. A. Przyboś, *Podróż królewicza Władysława Wazy do Europy Zachodniej w 1624 i 1625 r.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne” 8 (1977), s. 93–106.

¹² Autorzy opracowania rozwinęli myśl przyświecającą Adamowi Weyde i dosłownie przytoczyli słowa wypowiediane bezpośrednio przez żydowskiego króla Dawida, które zawarto w jednym z psalmów z Pisma Świętego, zob. Psalm 18 (17): 38, <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=851> (dostęp: 15.11.2017); Псалом 17, <https://www.molitvoslov.com/text323.htm> (dostęp: 15.11.2017), [17 numer wg numeracji greckiej, a 18 wg hebrajskiej]. Dewizę taką umieszczono także na wstędze

Pozostaję sługą Waszego
Najjaśniejszego i Dzierżawniejszego Gosudara.

Napisano w Moskwie
W roku 1698

Poddany
chołop i rab Adamko¹³ Weyde

przewijającej się pomiędzy trzema koronami carskiego dwugłowego orła (dwie na głowach, a trzecia ponad nimi), na którego piersi umieszczono portret młodego Piotra I. Całe to wyobrażenie znalazło się w owalu lustra wykonanego w celu uświetnienia zwycięstwa odniesionego przez władcę nad Szwedami pod Połtawą w 1709 r., zob. Ю.В. Арсеньев, В.К. Трутовский, *Оружейная палата. Путеводитель*, Москва 1911, s. 217.

¹³ Generał Weyde podpisał się w tzw. formie unížonej. W Państwie Moskiewskim w suplikach kierowanych do władcy w XVI–XVII w. była to reguła obowiązująca nawet przedstawicieli bardzo znamienitych rodów, zob. Е.П. Карнович, *Родовые прозвания и титулы в России*, Москва 1991, s. 19–20. Chołopami określano na ziemiach ruskich jedną z kategorii ludzi niewolnych. Rab – określenie stosowane wobec niewolnika lub sługi.

[CZĘŚĆ I] [O STOPNIACH WOJSKOWYCH I ORGANIZACJI WOJSKA]

CZYM MIANOWICIE JEST ŻOŁNIERZ

Termin żołnierz określa tych wszystkich ludzi, którzy są w wojsku, od najwyższego generała aż do ostatniego [szeregowca]¹. Podzieleni są oni na oficerów² i prostych żołnierzy, konnych i pieszych, oficerowie z kolei dzielą się na wyższych i niższych. Wszyscy poniżej chorążych nazywają się oficerami niższymi, pozostali zaś oficerami wyższymi. I tak dowodzący wydają rozkazy lub rządzą, a pozostali sumiennie wypełniają ich polecenia, każdy według swojej szarży i zgodnie z wojskowym obyczajem. Jednakże, aby podczas wojny wszyscy w należyтым porządku funkcjonowali i aby wyeliminować działania niepożądane pomiędzy tak wielką liczbą ludzi, w tym celu wszyscy oni są podzieleni na różne części,

¹ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* zostało to doprecyzowane słowami „do ostatniego muszkietera”, zob. KWPI, s. 338; ПСЗРИ, т. V, СПб. 1830, № 3006, с. 443.

² W oryginale: *naczelných ludzi* (рос. начальные люди). W opracowaniu termin „naczelní ludzie”, oznaczający osoby sprawujące jakiegokolwiek dowództwo, został oddany konsekwentnie przez określenie dowodzący.

a mianowicie na roty, bataliony, pułki i brygady. Kiedy takich żołnierzy³ wielu razem się zejdzie, co najmniej od 10 do 12 tysięcy, to taką jednostkę nazywa się armią. I zostaną z góry opisane w celu szerszej informacji w każdym rozdziale, gdzie tylko zajdzie taka potrzeba, praktyki przyjęte w wojskach cesarskich i saskich⁴. Tutaj chcę szarżę pokrótce przedstawić. Na początku zostanie opisana kompania [sic!]⁵, następnie batalion, pułk, brygada i armia.

O ROCIE PIECHOTY

W piechocie można służyć na różny sposób, a mianowicie jako muszkietier, grenadier, a także pikinier, z którego w obecnym czasie niemal całkowicie

³ W oryginale: *ludzi wojennych, służących w wojsku* (ros. ратные люди). W opracowaniu nazwano ich żołnierzami, zob. СРЯ XI XVII, вып. 22, Москва 1997, с. 115–116.

⁴ Stałą armię saską wprowadzono w 1681 r., wojska piesze liczyły 12 000 osób (w okresie pokoju), na podstawie zaciągu ochotniczo-przymusowego (od 1696 r.). Armię podzielono na regimenty i kompanie, pod względem taktycznym używano batalionów, dywizji i plutonów (w jeździe także szwadronów). Od 1696 r. każdy regiment składał się z trzech batalionów, z których każdy dzielił się na pięć kompanii 150-osobowych. Od 1688 r. zaczęto wprowadzać do armii karabiny skałkowe, a dwa lata wcześniej bagnety, do końca XVII stulecia nie przebrojono jeszcze wszystkich oddziałów, zob. J. Wojtasik, *Podhajce 1698*, Warszawa 2008, s. 37–39. Szerzej zob. A. Querengässer, *Das kursächsische Militär im Großen Nordischen Krieg 1700–1717*, Paderborn 2019.

⁵ W tym miejscu regulaminu, po raz pierwszy i jedyne, w odniesieniu do oddziału wojskowego użyto zwrotu: *o kompanii* (ros. о компании). W dalszej części dzieła termin kompania już się nie pojawia, używa się natomiast określenia „rota”. Zastosowane słownictwo świadczy, że autor posiadał dobre rozpoznanie w ówczesnej wojskowości europejskiej, w tym także polskiej. Warto zauważyć, że sam termin rota używany był w Rosji już na początku XVII w. dla oznaczenia wydzielonego z pułku oddziału złożonego z cudzoziemców, a następnie żołnierzy pułków nowej organizacji. Został on zapożyczony bezpośrednio z języka polskiego, z pominięciem jego niemieckiego znaczenia „Rotte” – kapralstwo wg definicji rosyjskiego lingwisty, leksykografa i dialektologa Fiodora Sorokolietowa), zob. Н.А. Смирнов, *Западное влияние на русский язык в петровскую эпоху*, т. 88, кн. 2, СПб. 1910, с. 266; Ф.П. Сороколетов, *История военной лексики в русском языке*, Ленинград 1970, с. 271–273.

zrezygnowano, gdyż bagnety zaczęto nakładać na fuzje⁶. W celu prowadzenia silnego ognia rota piechoty liczy od 100 do 120 ludzi, tak jak jest przyjęte w wojskach cesarskich⁷. U Francuzów do roty bierze się nie więcej niż od 60 do 70 ludzi⁸.

W rocie piechoty są następujące szarże

Капитан

Porucznik

Чорąży

2, 3 lub 4 sierżantów

Подчорąży

Каптенармус

⁶ Należy nadmienić, iż w regulaminie w sposób niekonsekwentny zastosowano określenie w odniesieniu do broni palnej używanej przez żołnierzy, określając ją wymiennymi terminami fuzja lub muszkiet. Nie jest wykluczone, że autor regulaminu całkowicie nieświadomie stosował obydwie formy, albowiem w ówczesnej Rosji zarówno muszkietem, jak i fuzją określano wszelką broń palną bez rozróżnienia na jej rodzaj. Szerzej zob. Г.Ф. Одинцов, *К истории старорусских названий фитильного ружья*, [в:] *Этимология. 1986–1987*, отв. ред. О.Н. Трубочев, Москва 1989, с. 171–177; Ю.В. Шокарев, *Ручное огнестрельное оружие русской армии XVIII в.*, [в:] *Из истории армии и оружия. Труды Государственного ордена Ленина Исторического музея*, отв. ред. С.О. Шмидт, вып. 64, Москва 1987, с. 18–50.

⁷ W wojskach cesarskich od zakończenia wojny trzydziestoletniej do końca XVII w. utrzymywał się stały podział pułku piechoty na 10 rot, które liczyły po 150 żołnierzy. W 1695 r. decyzją cesarza Leopolda I pułki zwiększyły liczbę rot do 12, bez zmiany ich stanu osobowego, zob. Ф.В. Рюстов, *История пехоты*, перевод с немецкого А.К. Пузыревского, под ред. А.Е. Станкевича, т. II, СПб. 1876, с. 88.

⁸ Za panowania Ludwika XIII i Ludwika XIV w armii francuskiej batalion składał się z 900 ludzi dzielących się na 17 rot (kompanii), co dawało ponad 50 ludzi w rocie (kompanii). Od lat 70.–80. XVII w. liczba żołnierzy w batalionach ulegała systematycznemu obniżeniu. Podczas wojny o sukcesję hiszpańską bataliony francuskie liczyły około 500 osób, przy czym pod bronią pozostawało nie więcej niż 250. W biegu lat tendencja ta zaczęła się zmieniać, a stan batalionu wahał się od 500 do 1000 żołnierzy. Zmieniała się również liczba rot (kompanii), których było od 9 do 13. Zob. ВЭЛ, т. II, СПб. 1853, с. 170. Jak zauważył Fryderyk Wilhelm Rüstow, rotы (kompanie) pułków francuskich nie były liczne pod względem osobowym, choć w latach 80.–90. XVII w. było ich w batalionie nawet 20, a w każdej 30 żołnierzy, zob. Ф.В. Рюстов, *op. cit.*, с. 84–85.

Inspektor⁹ lub pisarz rotny¹⁰ 2 doboszy

Kapitan¹¹

Kapitan jest dowódcą¹² roty i w niej ma największą władzę rozkazywania. W wojskach cesarskich jest obyczaj, że zapewnia on żołnierzom mundury i wypłaca im żołd. Podczas marszu podróżuje na koniu, a w boju i innym szyku znajduje się przed swoją rotą pieszo. Jego bronią jest pika lub fuzja z bagnetem¹³. Wieczorem i rano musi mieć wiedzę o stanie swej roty. Powinien troszczyć się o pełen stan oddziału, ze szczególną dbałością ma roztaczać opiekę nad chorymi. Każdego wieczoru przyjmuje od swoich sierżantów parol¹⁴, a gdy zajdzie potrzeba uczynienia czegoś w rocie, to rozkazuje on sierżantom, którzy zobowiązani są do wypełnienia rozkazu. Musi cho-

⁹ W oryginale: *doglądający, przeglądający, kontrolujący* (ros. смотровой). Pełniący tę funkcję żołnierz odpowiedzialny był za prowadzenie imiennych wykazów rotnych (ros. смотровые списки), w których zapisani byli wszyscy żołnierze danej jednostki. W tych wykazach odnotowywano również pozostałe informacje związane z funkcjonowaniem roty, m.in. zaznaczano, który z żołnierzy był aktualnie chory, czy też jaką przydzielono mu broń itp. Na początku lat 30. XVIII w. żołnierza, któremu powierzono te obowiązki, określano mianem „inspektora” i taki też termin, z uwagi na brak sprecyzowanej terminologii zarówno rosyjskiej, jak i polskiej w odniesieniu do żołnierza wykonującego wspomniane obowiązki, zastosowali autorzy opracowania, zob. СРЯ XI–XVIII, вып. 25, Москва 2000, с. 206–208, 210–213; ПСЗРИ, т. VIII, СПб. 1830, № 5900.

¹⁰ Pisarz rotny jest wymieniony w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 341; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 447.

¹¹ Opis stopnia „kapitana” został powtórzony z niewielkimi zmianami w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*. Niektóre zdania mają nieco inne brzmienie: „Musi on na wartość chodzić z całą swoją rotą, a także dowodzić podczas konwoju”; „Ćwiczenia i pozostałe wojskowe porządki, które do jego obowiązku należą, rozważnie wykonuje. Także swoich żołnierzy zobowiązany jest dobrze utrzymywać i uważać na nich, aby na swoim stanowisku nie było zaniedbania”, zob. KWPI, s. 338; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 444.

¹² W oryginale: *głową*.

¹³ Inaczej w opublikowanym w 1697 r. francuskim regulaminie wojskowym. Przy szarży kapitana zamieszczono ilustrację i podpis, który wskazywał, że właściwą do tego stopnia bronią jest półpika (w wersji francuskiej – szponton), zob. P. Giffart, op. cit., Augsburg 1697, p. 1–8, fig. I–VIII.

¹⁴ Z reguły o zmroku rozpoczyna się pora nocna, która wprowadza zaostrzony rygor prawny, a w celu uchronienia się przed szpiegami, nieprzyjaciółmi wprowadza się hasło (parol), zob. K. Łopatecki, *Instytucja...*, s. 75–99.

dzic na wartę, prowadząc nie mniej niż 60 ludzi. Natomiast kapitan nie staje w szyku [pośród żołnierzy], chyba że zajdzie konieczność, to idzie wówczas z całą swoją rotą. Bierze również udział w zdobywaniu prowiantu. Tak często jak pułkownik zażąda wykazu osobowego roty, kapitan zobowiązany jest go sporządzić według zaleceń, a następnie wręczyć go przełożonemu. Egzercycję, która jest mu przynależna, musi dobrze znać, gdyż zobowiązany jest jej uczyć swoich żołnierzy, aby wszyscy w jego rocie dobrze i starannie wypełniali swoje powinności.

Porucznik¹⁵

Porucznik pod nieobecność kapitana wykonuje wszystko w rocie. Jego udział w wartach jest różny, ale nie dowodzi nimi, jeżeli liczą mniej niż 40 osób. Przyjmuje każdego wieczoru od sierżantów parol, lecz nie czyni niczego bez kapitańskiej wiedzy. Uczy rotę i ma z nią wiele pracy, nie mniej niż sam kapitan. Bronią jego jest fuzja z bagnetem lub półpika¹⁶. Podczas marszu podróżuje na koniu, podczas boju i w szyku ceremonialnym oraz podczas odmarszu idzie pieszo z tyłu roty.

Chorąży¹⁷

Kiedy nie ma porucznika, to zarządza wszystkim w rocie chorąży. Jemu przystoi w szczególności każdego dnia odwiedzać i doglądać chorych, sprawdzając, czy nie mają w opiece jakiegoś niedostatku. Przyjmuje każdego wieczoru

¹⁵ Podobną charakterystykę oficera odnajdziemy w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*. Odmiennie są ostatnie trzy zdania, m.in. nie ma tam informacji, jak jest uzbrojony porucznik: „Absolutnie ma staranie mieć o dyscyplinę i ćwiczenia, nie mniej niż sam kapitan. Podczas marszu podróżuje na koniu, podczas boju i w szyku ceremonialnym pieszo”, zob. KWPI, s. 339; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 445.

¹⁶ Półpika – broń drzewcowa używana przez oficerów i podoficerów (podobna pod względem formy do szpontonu i z tej racji określana tym terminem), zob. *Немецко-русский словарь, составленный по лучшим источникам В. Эртелем*, т. I, вып. 1, СПб. 1846, с. 609.

¹⁷ Podobne regulacje znajdują się w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*. Różnice występują z uwagi na wprowadzenie w XVIII w. stopnia podporucznika, zob. KWPI, s. 339; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 445.

parol od sierżantów i co szczególnego przy tym rozkazano, to jemu pospołu oznajmiją. Na warcie on zawsze przy swoim sztandarze się znajduje. Zastępuje w razie potrzeby porucznika i niesie wówczas półpikę lub fuzję z bagnietem¹⁸. Powinien mieć wielką miłość do żołnierzy i dlatego, kiedy mają zostać ukarani, wówczas za nimi się wstawia. Podczas walki nie wolno mu sztandaru swojego zostawiać pod karą śmierci, ale winien go trzymać w lewej ręce, a prawą ręką bronić się¹⁹, a jeśli zdarzy się, że już prawą ręką nie będzie mógł walczyć, to należy mu się przy sztandarze lepiej dać porąbać na kawałki, aniżeli go zostawić, ponieważ cała rota za sztandarem idzie. Z tego powodu zobowiązany jest on przy tym sztandarze przysięgać, a kiedy zdarzy się niebezpieczeństwo i trzeba się wycofać lub odejść na tyły, wówczas dobrze uczyni, kiedy sztandar z drzewca zerwie i przy sobie schowa lub owinie go wokół tułowia, i tak siebie z nim uratuje²⁰.

Sierżant

W zależności od tego, czy roty są wielkie, czy też małe, to mają więcej lub mniej sierżantów. Zwykle jest ich w rocie dwóch, trzech lub czterech. Sierżant każdego wieczoru bierze parol²¹ i przyjmuje go albo od majora, albo

¹⁸ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* nie wspomniano o rodzaju broni, jaką posiada chorąży, zob. KWPI, s. 339; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 445.

¹⁹ Ten fragment jest tożsamy z opisem powinności chorążego, który znalazł się we francuskim regulaminie Pierre'a Giffarta, zob. P. Giffart, op. cit., Augsburg 1697, p. 11, fig. XI. Odnotowano tam, aby chorąży oparł trzymany lewą ręką sztandar na lewym biodrze, a w prawej ręce trzymał obnażoną szpadę.

²⁰ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* kwestie związane z obroną sztandaru przez chorążego zostały nieznacznie przeredagowane: „Podczas walki nie wolno mu sztandaru swojego zostawiać pod karą śmierci, ale winien go trzymać w lewej ręce, a prawą ręką bronić się aż do śmierci, nie zostawiając go, ponieważ cała rota przy nim się trzyma. Dlatego zobowiązany jest przy tym sztandarze przysięgać, a kiedy niebezpieczna okoliczność w rejteradzie (lub odejściu) zdarzy się, wtedy sztandar od drzewca oderwać należy i przy sobie schować powinien lub obwinąć go wokół siebie i tak sobie z nim szukać ratunku”, zob. KWPI, s. 339; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 445.

²¹ Zapis, który znalazł się w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, ma nieznaczne modyfikacje, m.in. na początku nie wspomniano, ilu sierżantów jest w rocie, zob. KWPI, s. 340; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 445–446.

od adiutanta pułkowego, a następnie przekazuje go swoim przełożonym w rocie, przekazując przy tym drobiazgowo informacje, które otrzymał. Zarówno podczas marszu, jak i w każdej innej sytuacji chodzi pieszo, niekiedy bywa z tyłu, niekiedy z przodu przed rotą²². Dogląda należycie, aby szeregi i rzędy były zachowane²³. Jednakże miejsce ma wyznaczone przy kapralstwie po prawej stronie. Broń jego stanowi halabarda, którą niesie razem z pałką przewieszoną przez prawe ramię²⁴. Na nim spoczywa wiele ważnych obowiązków w rocie, dlatego powinien to być doświadczony żołnierz, służący od najniższych stopni, tak aby mógł znać wszystkie swoje przynależne obowiązki i ćwiczenia [wojskowe]²⁵.

Podchorąży²⁶

Ten otacza gorliwą opieką chorych, odwiedzając ich należycie²⁷ każdego dnia, i jest chorążemu we wszystkich sprawach pomocnikiem. W boju lub szyku idzie za chorążym, a jak ten będzie ranny, tak że nie może dalej nosić sztandaru, to powinien go wziąć. Podczas marszu zwykle on sztandar nosi.

²² W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* w tym miejscu zapisano nieco inaczej: „czasami po bokach roty”, zob. KWPI, s. 340; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 446.

²³ W kodeksie Piotrowym jest zapis: „dobrze utrzymane”, zob. KWPI, s. 340; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 446.

²⁴ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* brak informacji o uzbrojeniu sierżanta.

²⁵ Słowa „ćwiczenia” nie ma w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 340; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 446.

²⁶ Charakterystyka obowiązków chorążego jest szersza w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*: „Podczas marszu zwykle on sztandar nosi, oprócz bitwy i publicznych ceremonii; a szczególnie jemu podczas boju we wszelkich wypadkach chorążego przy sztandarze bynajmniej zostawiać nie należy”, zob. KWPI, s. 340; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 446.

²⁷ Słowo „należycie” nie znalazło się w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 340; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 446.

Kaptenarmus²⁸

Przyjmuje sprzęt wojskowy, to jest proch i ołów, który rozdziela żołnierzom. Podczas marszu jest zawsze przy swoim wozie skarbowym. Ma nadzór nad bronią, przegląda ją na miejscach musztry. Także i ładunki oraz broń poleca reperować, po czym zdaje o tym kapitanowi sprawozdanie. Bronią jego jest halabarda lub fuzja.

Pisarz rotny²⁹

Kiedy kapitan zechce zrobić przegląd, wtedy zawsze poleca pisarzowi stać się z papierem i piórem, aby wykaz rotny poprawnie przeprowadzić. Także musi wszystkim żołnierzom według kapitańskiego rozkazu pieniądze na zapłatę dobrze rozdzielić i o tym rzetelne sprawozdanie przedstawić. Także musi mieć u siebie księgę, w której wszystko zapisuje, co w rocie jest przydzielone i naprawione, a o tym zobowiązany jest każdego miesiąca kapitanowi raportować³⁰.

²⁸Obowiązki kaptenarmusa niemal nie uległy zmianie w regulacjach Piotra I z 1716 r. W kilku miejscach znalazły się różnice: „wóz skarbowy” został zastąpiony „jaszczem”, dodano również obowiązek baczego doglądania „krzemieni” w zamkach (co wiąże się z wprowadzeniem nowoczesnej broni skałkowej). Tam też brakuje informacji o uzbrojeniu kaptenarmusa: „Przyjmuje on proch, ołów, który rozdziela żołnierzom, doglądając, aby ładunki dobrze były sporządzone. Podczas marszu jest zawsze przy swoim jaszczu, ma też nadzór nad bronią, przegląda ją na miejscach musztry; sprawdza, czy wszyscy we wszystko są zaopatrzeni i czy nie wymagają naprawy przytwierdzone krzemienie, także ładunki oraz broń żołnierska, po czym zdaje o tym kapitanowi sprawozdanie”, zob. KWPI, s. 339; ПСЗПИ, т. V, № 3006, c. 446.

²⁹Charakterystyka tego stopnia nieco różni się od zapisu z 1716 r., gdzie nie ma wzmianki o wypłacaniu żołdu żołnierzom przez pisarza rotnego. Tam też dodano następujący zapis poszerzający jego obowiązki: „także zobowiązany jest we wskazanym czasie czytać całej rocie artykuły wojskowe; jemu też należy słuszny zapis prowadzić, za co komu w rocie bywa przyznana kara”, zob. KWPI, s. 341; ПСЗПИ, т. V, № 3006, c. 447.

³⁰Obowiązki pisarza rotnego, które zestawiał generał Weyde, w swym zasadniczym wymiarze pokrywały się z obowiązkami ciężącymi na żołnierzach sprawujących te funkcje w armiach europejskich. Pisarz rotny oprócz wypłaty żołdu odpowiedzialny był również za wydawanie żołnierzom odzieży (mundurów). Z uwagi na sprawowaną funkcję był zwolniony z pełnienia służby wartowniczej i udziału w wypadach i walce – jego głównym zadaniem była ochrona wszystkich spisów

Lekarz rotny³¹

Kiedy znajduje się w polu, a także i podczas oblężeń, musi mieć ze sobą niezbędne lekarstwa. Natomiast gdy przydarzy mu się trudny przypadek, to nie powinien sam się za to brać, ale z innymi [lekarzami] powinien o tym radzić. On goli żołnierzy raz na tydzień, rannych starannie dogląda. Pobiera także pieniądze od każdego żołnierza na tydzień po półtorej kopiejki, oficerowie dają mu według swej woli.

Kapral³²

Kapral musi o wszystkich swoich podkomendnych, rankiem i wieczorem mieć wiedzę. Jeżeli zaś któryś z żołnierzy jest do złego życia skłonny, na takowego należy mieć uwagę i każdego od tego powstrzymywać, w szczególności stanowczo powinien [kapral] gry w karty. Gdy ktoś okaże mu nieposłuszeństwo, powinien powiadomić sierżanta. Stoi on przy swoim kapralstwie w przednim szeregu z prawej strony. I jest ich w rocie po trzech, czterech lub pięciu, w zależności od tego, jak wielka lub mała jest rota³³. Broń jego jest taka jak u innych prostych żołnierzy.

Gefrajter³⁴

Gefrajtrzy są to tacy żołnierze, którzy w przednim szeregu obok kaprala stoją. Ich broń jest taka sama jak u innych prostych żołnierzy. Oni sami

(ksiąg) dotyczących stanu roty. Te kwestie nie zostały ujęte przez Adama Weyde, zob. H.C. Lavater, *Kriegs-Büchlein: Das ist Grundtliche Anleitung Zum Kriegswerfen...*, Zürich 1659, S. 43.

³¹ W regulacji z 1716 r. lekarz rotny ma radzić się konkretnej osoby, czyli lekarza pułkowego. Nie znalazł się tam także zapis dotyczący pobierania przez lekarza rotnego pieniędzy od żołnierzy za leczenie, zob. KWPI, s. 340–341; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 447.

³² W 1716 r. do analogicznego opisu dodano hazardową grę w kości, zob. KWPI, s. 340; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 446–447.

³³ Występuje w tym fragmencie pewna niekonsekwencja. O ile przy sierżancie stwierdzono, że w rocie wydzielone są 2–4 kapralstwa, o tyle przy kapralach zwiększono tę liczbę do 3–5.

³⁴ Nieco odmienny zapis znalazł się w kodeksie Piotrowym, gdzie jest mowa o zmianie dokonywanej co dwie lub trzy godziny, zob. KWPI, s. 341; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 447.

nie pełnią warty, ale muszą doglądać w wyznaczonym czasie zmiany wart, które w różnych miejscach od roty po dwóch, po trzech i więcej ludzi postawione bywają, a mianowicie: aby co każde trzy godziny zawsze zostały zluźwane i przyprowadzone.

Leib-Schütz lub strzelec ochraniający³⁵

Jest to analogiczna funkcja do ordynansa. Trzyma się on zawsze przy dowódcy. Kiedy dowodzący będzie potrzebował kogoś ze swojej roty lub wykonać jakieś inne polecenie, to pośle on wtedy szybko tego ochraniającego strzelca. Kapitan ma zwykle dwóch takich zawsze przy sobie, którzy w boju zawsze stoją za nim. Ich bronią jest muszkiet i pałasz.

Dobosz³⁶

W rocie bywa ich zawsze dwóch. Oni nie powinni uczestniczyć w walce i należy stać im z tyłu roty. Mają obowiązek być zawsze gotowi, kiedy padnie rozkaz bicia w bęben. Muszą dobrze znać wszystkie sygnały, które potrzebne są w pułku. Doboszowie powinni być szybcy, aby niezwłocznie mogli wykonać rozkaz kapitana lub kiedy z jego rozkazu zostaną gdzieś wysłani.

³⁵ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* zapis został zachowany niemal bez różnic – nastąpiła zmiana nazwy uzbrojenia tego żołnierza: „Im wypada mieć broń palną i szpadę, a kiedy oficer zostanie zraniony, to oni muszą go brać i wynosić, a nie żołnierze”, zob. KWPI, s. 341; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 447–448.

³⁶ Tekst w zasadzie został powtórzony w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, lecz tam wskazano, aby dobosze byli ludźmi w młodym wieku, co naturalnie odpowiada zapisowi z kodeksu generała Weydego o tym, aby „byli szybcy” – byli energiczni, byli dobrej kondycji fizycznej, zob. KWPI, s. 342; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 448.

O BATALIONIE³⁷

Batalion składa się z trzech, czterech lub pięciu rot i zwykle jest połową lub trzecią częścią pułku. A ten kto batalionem dowodzi, jest w randze podpułkownika lub majora.

O PUŁKU PIECHOTY³⁸

Pułk piechoty zawsze liczy od 8 do 12 rot. Pułki strzegące wielkich władców liczą i 16, a nawet 20 rot. Ze względu na znaczne trudności w bardzo licznych pułkach powołuje się, razem z majorem, dwóch adiutantów pułkowych.

³⁷ W armii rosyjskiej podział pułku na bataliony został wprowadzony za panowania Piotra I. Podstawową taktyczną i administracyjną jednostką bojową pozostawał pułk, zwykle dzielący się na dwa bataliony. Wyjątkiem był pułki gwardii – Preobrażeńskiego i Siemionowskiego, które z racji zwiększonego stanu osobowego dzieliły się odpowiednio na cztery i trzy bataliony. Podział na trzy bataliony obowiązywał także w różnym czasie w innych wybranych pułkach piechoty. 31 stycznia 1712 r. car wydał rozporządzenie, aby wszystkie pułki piechoty, z wyjątkiem Ingermanlandzkiego, Moskiewskiego, Kijowskiego i Narewskiego, nie zmieniały swojego dotychczasowego podziału na dwa bataliony, zob. ЭВМН, т. I, СПб. 1883, с. 363; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, s. 73–74; ПСЗРИ, т. IV, СПб. 1830, № 2478.

³⁸ Niniejszy zapis sporządzony przez autora powstał przed rozpoczęciem zasadniczego etapu modernizacji armii rosyjskiej przez Piotra I, przypadającego na lata 1699–1700, kiedy to utworzono całkowicie nowe, odpowiadające zachodnioeuropejskim wzorcom pułki piechoty – 27 i kawalerii (dragonii) – 2. Klęska pod Narwą w 1700 r. zmusiła władze rosyjskie do odbudowy potencjału armii lądowej, co w zasadzie przekładało się na podjęcie działań związanych z formowaniem na nowo pułków piechoty i kawalerii. Ustalona w początkowej fazie wojny ze Szwecją zasadnicza liczba rot znajdujących się w pułkach piechoty i kawalerii z biegiem lat, z uwagi na wydzielanie rot grenadierkich i formowanie z nich osobnych pułków, ulegała zmianom. Dopiero w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* określono, że pułk piechoty ma składać się z ośmiu rot. Wyjątek pozostawiono dla pułków gwardii i innych wskazanych specjalnym dekretem jednostek posiadających podział na trzy bataliony, zob. КВПІ, s. 342; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 448. Szerzej zob. ПСЗРИ, т. IV, № 2319; Д.Ф. Масловский, *Строевая и полевая служба русских войск времен Императора Петра Великого и Императрицы Елизаветы*, Москва 1883, passim; О.Г. Леонов, И.Э. Ульянов, *Регулярная пехота 1698–1801*, Москва 1995, с. 24; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, passim.

W pułku są następujące osoby dowodzące

Pułkownik

Podpułkownik

Major

Później następują kolejne szarże pułkowe

Kwaternistrz pułkowy

Adiutant pułkowy

Oboźny pułkowy

Profos pułkowy

Pułkownik³⁹

W pułku bez jego wiedzy żaden oficer nie podejmuje decyzji w ważnych sprawach. Podobnie jak kapitan w swojej rocie, tak pułkownik w pułku

³⁹W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* opis powinności pułkownika został znacznie bardziej rozbudowany: „Pułkownik musi być mężem znakomitym i biegłym oraz przezornym, aby swoją honorową szarżę mógł z przyzwoitą cnotą tak się prowadzić, aby dla swojego pułku we wszelkich wypadkach nie był podły, powinien mieć staranie o dobrych ober- i unter-oficerów, aby oni nie tylko o rotę swoje troszczyli się prowadzeniem ćwiczeń, ale rozpowszechniali w szczególności dobry porządek. Należną opiekę ma mieć nad mundurem, należyście utrzymaną bronią oraz aby żołnierze schludnie chodzili w odzieży. On znajduje się w pułku w uroczystym marszu lub kiedy wchodzi do twierdzy, lub [wychodzi z] twierdzy. Też kiedy [ma nastąpić] wymarsz lub wejście do obozu, zawsze idzie przed pułkiem pieszo, o czym przy ceremoniach w innym miejscu szerzej opisano; a w batalii na koniu z tyłu frontu, jak blisko można (z obnażoną szpadą), aby lepiej mógł widzieć i swoim pułkiem dowodzić, jeżdżąc od jednego do drugiego końca swojego pułku; powinien wszystkich pobudzać do wypełniania swojego obowiązku przeciwko nieprzyjacielowi, w garnizonie na warty sam nie chodzi, tylko przy konwoju lub w partiach. I każdego wieczoru przynosi mu major parol, który zobowiązany jest przyjmować przy szpadzie, stojąc z odkrytą głową. W pułku bez jego wiedzy żaden oficer czegoś ważnego nie rozpoczyna; podobnie jak kapitan w swojej rocie, tak pułkownik w pułku ma jeszcze większą władzę i dozór. I kiedy by jego podkomendni jakieś skargi lub doniesienia mieli, o czym by należało wiedzieć generalicji, to należy o tym wcześniej swojego pułkownika zawiadomić, który albo o tym doniesie sam, albo tego, który o tym donosić chce, bez zwłoki do wyższego dowódcy odeśle. Pułkownik musi mieć całkowitą troskę o dobry porządek i stosowne sprawowanie i o wszystkim, co w pułku do interesu państwowego należy”. Zob. KWPI, s. 342–343; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 448–449.

roztacza jeszcze większy nadzór. Kiedy jego podkomendni jakieś skargi lub doniesienia mają, które powinny dotrzeć do generalicji, to należy o tym wcześniej swojego pułkownika zawiadomić, który wtedy albo im na to pozwoli, albo sam generalicji doniesie. W boju zobowiązany jest maszerować pieszo przed pułkiem. Nosi on półpikę, a na warty sam nie chodzi. W przypadku otrzymania rozkazu obejmuje bezpośrednie dowództwo i idzie w szyku. Każdego wieczoru major lub adiutant pułkowy przynosi mu parol i szczegółowe rozkazy, którym z kolei on wydaje rozkazy, jak pułkiem przystoi kierować. Pułkownik musi wykazać wielką troskę, aby miał sprawnych oficerów i świetnie wyszkolonych żołnierzy oraz inne dobre porządki i ułożenia. W wojsku cesarskim pułkownik ma pełnię władzy, tak iż w swoim pułku może, po odbytych sądzie wojennym, żołnierza polecić powiesić i głowę mu ściąć, a także według swego rozsądzania i znaczących ku temu przyczyn oszczędzić⁴⁰.

Podpułkownik⁴¹

Podpułkownik nie chodzi na warty, chyba że z batalionem na jakieś stanowisko zostanie posłany. On jest pierwszym po pułkowniku i sprawuje naczelne dowództwo podczas jego nieobecności. Do jego obowiązków należy przynosić majorowi lub adiutantowi pułkowemu parol, a także rozkazy przekazywać, które następnie major lub adiutant sierżantom rot wydają. Podpułkownikowi także przystoi swoich podkomendnych

⁴⁰ Co do zasady, w prawie wojskowym nie obowiązywała apelacja, tę mógł wnieść jedynie profos generalny. Przyspieszona procedura sądowa, po której natychmiast dokonywano egzekucji, określana była jako odbywający się bezzwłocznie (pod gołym niebem) tzw. sąd stojący, sąd doraźny (sztandrecht), zob. W. Organiściak, *Środki prawne przeciwko wyrokom sądów wojskowych autoramentu cudzoziemskiego w Rzeczypospolitej szlacheckiej w sprawach karnych*, „Problemy Prawa Karnego” 25 (2002), s. 224; idem, *Z badań nad postępowaniami szczególnymi w prawie karnym wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej*, „Problemy Prawa Karnego” 23 (2000), s. 123–125.

⁴¹ Powinności podpułkownika określone przez generała Weydego niemal nie uległy zmianie w kodeksie wojskowym z 1716 r., zob. KWPI, s. 343; ПСЗРП, т. V, № 3006, c. 449–450.

należycie dopilnować w ćwiczeniach i wszystko utrzymywać w dobrym porządku. Podczas bitwy zawsze idzie pieszo, jego broń stanowi półpika.

Major⁴²

Kiedy nie ma pułkownika i podpułkownika, dowodzi całym pułkiem. On też ma w pułku największy zakres obowiązków, w szczególności podczas ćwiczeń i przygotowania wart. Dokonuje przeglądu pułku, oceniając, czy znajduje się on w należytych stanie, zarówno pod względem liczby żołnierzy, jak i [dobrego] wyposażenia wojskowego, odzieży i broni. Adiutant i wszyscy sierżanci są jego pomocnikami, za sprawą których realizowane są rozkazy i toczy się całe życie pułku. W pułku tak podczas marszu, jak i w trakcie boju porusza się na koniu, dzięki czemu bardzo starannie dogląda, aby wszystko przebiegało porządnie. W szczególności jest pożądanym, aby major dobrze pojmował przynależne pułkowi sprawy wojskowe. Przy tym powinien być także zdrowy i niezbyt stary⁴³.

⁴²Wyliczone obowiązki majora są w zasadzie tożsame z tymi, jakie znalazły się w kodeksie wojskowym z 1716 r., zob. KWPI, s. 343; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 450. Jediną różnicą jest użycie przez generała Weydego wieloznacznego wojskowego terminu *sbruja* (ros. сбруя). Słowem tym określa się uprząż lub też cały rząd koński, ale także wszelki sprzęt wojskowy, w tym zarówno broń białą, jak i palną, a także uzbrojenie ochronne żołnierzy (zbroje, pancerze). W tym kontekście *sbruja* odnosi się do sprzętu wojskowego, zob. СРЯ XI–XVII, вып. 23, Москва 1996, с. 89–90.

⁴³Dodatkowo w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* wspomniano o stopniu sekund-majora: „Sekund-major po pierwszym majorze też samo wypełniać powinien”, zob. KWPI, s. 343; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 450.

Kwatermistrz pułkowy⁴⁴

Kwatermistrz pułkowy nie ma w państwie rosyjskim tak wielu obowiązków, jak jest to w innych krajach, a w szczególności w Cesarstwie. Podczas marszu musi zawsze poruszać się przed armią i wyznaczać stanowiska dla pułku. Powinien częściowo znać zasady fortyfikacji i budowy twierdz, aby lepsze i wygodniejsze stanowisko dla pułku mógł wymierzyć i przygotować. Każdego wieczoru musi jeździć do generała kwatermistrza. Jeśli następnego ranka zostanie wydany rozkaz wymarszu lub gdy pułk będzie oblegał jakieś miasto, należy kwatermistrzowi także mieć najlepsze staranie o to, w jaki sposób rozlokować pułk na kwatery.

Adiutant pułkowy⁴⁵

Jest on pomocnikiem majora i bierze od niego każdego wieczoru parol, a następnie roznosi go wszystkim trzem starszym dowodzącym w pułku; rozdaje je także z innymi rozkazami sierżantom przed kwaterą majora. Pomaga majorowi pułk ustawiać i przebywa przy nim podczas marszu. W boju znajduje się zawsze na koniu. Szarża ta niesie trudności, ale spośród osób ją pełniących zdarzają się zwykle dobrzy dowodzący.

⁴⁴ Znacznie bardziej rozbudowane obowiązki kwatermistrza znalazły się w kodeksie Piotrowym: „On powinien przygotowywać kwatery dla całego pułku, tak w polu, jak i w garnizonie. Jemu też należy każdego wieczoru jeździć do głównej kwatery generała-kwatermistrza, aby dowiadywać się rozkazów dotyczących trasy marszu i miejsca oraz sposobu urządzenia obozu. Kiedy następuje wymarsz, wówczas generał-kwatermistrz udaje się naprzód, oglądając miejsca, gdzie godziwie będzie można stanąć obozem; wtedy za nim podążą ober-kwatermistrzowie i kwatermistrzowie pułkowi, a z nimi furierzy ze znaczkami. Gdy generał-kwatermistrz, generał-kwatermistrz-lejtnant lub ober-kwatermistrz wskaże miejsce kwatermistrzowi pułkowemu, powinien on zaznaczyć place (kto jakie zajmie), a następnie wraca do pułku i prowadzi do wyznaczonego obozu. W garnizonie on też kwatery swojemu pułkowi rozdziela i rozdaje zapiski, zgodnie z którymi każdy według stopnia kwatery znajdzie. Powinien on umieć rysować, być dobrym matematykiem i geometrą, a także częściowo znać geografię”, zob. KWPI, s. 343–344; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 450–451.

⁴⁵ Tekst w zasadzie odpowiada zapisowi zamieszczonemu w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, przy czym według XVIII-wiecznej regulacji adiutant pułkowy pomagał majorowi również wysłać warty, zob. KWPI, s. 344; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 451.

Oboźny pułkowy⁴⁶

Oboźny pułkowy musi bacznie czuwać, aby wszystkie wozy szły w swoim rzędzie i w dobrym porządku, i poprawnie zostały postawione⁴⁷. We wszystkich czynnościach mają pomagać mu z wielkim zaangażowaniem oboźni rotni⁴⁸. On u oboźnego generalnego zasięga informacji o marszu i pozostałych sprawach, które zostaną mu polecane. W szczególności dogląda zapasu prochu i innego sprzętu wojskowego w pułku, aby dobrze i w odpowiednim porządku mogły być one transportowane. A ponieważ osoba posiadająca tę szarżę nie ma żadnych innych powinności, w konsekwencji w trakcie postoju ma ona niewiele albo prawie żadnych obowiązków, dlatego uważam, że słusznym jest, aby u nas w Moskwie [tj. w Rosji.] zapasy prochowe zostały odebrane majorom i przekazane oboźnemu pułkowemu.

[Major artylerii]⁴⁹

Nie mogę ustalić, od kiedy tacy majorowie są ustanowieni, ponieważ w żadnym kraju takowi służby nie pełnią. Uważa się ich za wyższych niż majorzy

⁴⁶ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* znalazł się znacznie skrócony i odmienny opis obowiązków oboźnego pułkowego: „Musi być on dobrym rachmistrzem, powinien zwracać uwagę, aby wszystkie wozy jak należy postawione były rzędami, ciągnęły według porządku oraz stawały na swoich miejscach. Oboźni rotni powinni być posłuszni oboźnemu pułkowemu i we wszystkim z gorliwością go wspierać. O trasie marszu oboźny pułkowy zasięga informacji od oboźnego generalnego i domaga się od niego na wszystko rozkazów. Musi poświęcić wiele uwagi, ażeby wozy zarówno jakiegokolwiek rangi oficerskiej, jak i karczmarские oraz wszystkie inne szły na swoich wyznaczonych miejscach i bynajmniej w tym samowoli nie dopuszczał”, zob. KWPI, s. 344–345; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 451–452.

⁴⁷ Kwestie związane z poruszaniem się wozów w szyku marszowym podczas kampanii wojennej opisał kapitan H. Lavater, zob. H.C. Lavater, op. cit., s. 118–119. Szerzej o kwestiach używania wozów przez wojsko w XVIII w., w tym także rosyjskie, zob. A.L. Oelsnitz, *O bagażach wojska w polu będącego*, oprac. K. Łopatecki, Oświęcim 2014.

⁴⁸ W *Regulaminie* brak konsekwencji, gdyż przy opisie roty generał Weyde nie wspomina o oboźnych rotnych.

⁴⁹ Tytuł dodany przez wydawców. W oryginale opis stanowi kontynuację charakterystyki oboźnego pułkowego.

pułkowi, a będzie ktoś mówił, że oni są majorami od artylerii lub sprzętu artyleryjskiego, to ja mówię, że w żadnym razie, albowiem major od artylerii musi więcej wiedzieć niż tylko to, jak trochę armat i wozów zachować. W artylerii w całym wojsku znajduje się tylko jeden major, nie ma ich przy każdym osobnym pułku. Major artylerii musi znać wszystko, co jest z nią związane, a szczególnie typy i sposób użycia armat i moździerzy, bomb oraz wszelkich rzeczy ogniostrelnych, które do artylerii należą. Ponadto znać ma budowę twierdz, tak by mógł wyjaśnić, w jaki sposób armaty podczas oblężenia na bateriach⁵⁰ lepiej mogły swoje funkcje pełnić⁵¹. Powinien także dobrze znać wszystkie szarże, które należą do artylerii, aby mógł podczas zaciągu uznać ich za godnych do służby i w ich działaniach, kiedy coś nienależycie wykonają, mógł odpowiednio poprawić.

Profos pułkowy⁵²

Jest człowiekiem niezbędnym, który musi zawsze dobrze doglądać tego, aby w pułku panowała czystość. Ma od trzech do czterech służących z pułku, a także wszystkie kajdany, którymi przestępcy skuwani bywają.

⁵⁰ W tekście użyto terminu *raskat* (ros. раскат) oznaczającego drewniane, kamienne lub ziemne założenie z pomostem (czasem sam pomost) do ustawiania armat. W zależności od sytuacji termin ten mógł oznaczać basztę, wał lub bastion, zob. СРЯ XI–XVII, вып. 21, Москва 1995, с. 277; С.А. Тучков, op. cit., с. 55; А.М. Губайдуллин, *Фортификационный словарь*, Казань 2003, с. 76.

⁵¹ Sposób ustawienia baterii armat podczas oblężenia znalazł się na jednej z kart umieszczonych na końcu traktatu, który von Wallhausen dedykował cesarzowi Ferdynandowi II, zob. J. Wallhausen, *Defensio Patriae...*, nlb.

⁵² Zapis powtórzony bez większych zmian w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 346; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 453. Profosi pułkowi nie tylko kierowali aresztem, do którego trafiali żołnierze za popełnione przez siebie przewinienia, ale także uczestniczyli w egzekucjach zasądzonych przez sądy polowe. Wszyscy profosi (w tym rotni) dokonywali także inspekcji przestrzegania zasad higieny i czystości podczas przemarszów oraz na stałych kwaterach wojskowych – kontrolowali stan pomieszczeń i latryn używanych przez żołnierzy. Zwierzchność nad profosami spoczywała w rękach generała-profosa (według rozporządzenia wydanego w 1711 r. w armii miało znajdować się dwóch generałów-profosów) i generała-profosa sztabowego, zob. СРЯ XI–XVII, вып. 20, Москва 1995, с. 277; *Дворянские роды Российской империи*, науч. ред. С.В. Думин, т. I, СПб. 1993, с. 51.

Kiedy obóz zostaje założony, wtedy musi nakazać niezwłoczne wykonanie latryn, a robotników do tej pracy pozyskuje od majora.

Ponieważ dotychczas dowiedzieliśmy się, czym mianowicie jest rota, batalion i pułk, dlatego należy przeanalizować pozostałe sprawy z tymi związane i tutaj krótko chcemy wspomnieć, czym jest brygada i jakie obowiązki posiadają brygadierzy.

BRYGADA⁵³

Jest to wielce konieczna jednostka, lecz doświadczenie pokazuje, że we wszystkich krajach są one różne, w zależności jak wielkie lub jak małe są pułki. Składa się ona z dwóch, trzech, czterech, a nawet pięciu pułków, a ten kto nimi dowodzi, nazywany bywa brygadierem. Istnieje możliwość, aby formować jednolite brygady konne i piesze. W wojsku cesarskim nie ustanawiają brygadierów, ale w ich miejsce powołują na trzy lub cztery pułki generałów majorów, natomiast szarża ta jest znana i rozpowszechniona u Holendrów oraz Francuzów.

[Brygadier]⁵⁴

W polu brygadier stoi przy swoich pułkach. Dogląda on, aby jego podkomendni pułkownicy swoje pułki mieli wyćwiczone i w dobrym szyku,

⁵³ W regulacji z 1716 r. znalazł się niemal identyczny zapis, opuszczono tam jedynie ostatnie zdanie charakteryzujące brygady w armiach cudzoziemskich, zob. KWPI, s. 99; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 210.

⁵⁴ Nazwa dodana przez wydawców w oryginale opis stanowi kontynuację charakterystyki brygady. W armii rosyjskiej obowiązki brygadiera, zaliczanego w skład generalicji, zostały doprecyzowane w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*: „Brygadier ma pod swoją komendą taką liczbę pułków lub mniejszą, jak generał-major, którymi także we wszystkim dowodzi i ma o nie dobrą troskę według regulaminów. A na sprawy generała-majora nie ma wpływu, ale o wszystkich swoich działaniach musi raportować. Kiedy zaś generał-lejtnant jest nieobecny, a jest tylko sam generał-major, to taki brygadier wydzielonej części wojska nie ma, a pułki brygaderskie na części podzielonej mają zostać, i on zamiast generała-lejtnanta dowodzi. Brygadier parol przyjmuje od generała-majora i oddaje swoim ludziom, chyba że kiedy generała-majora nie ma, to należy brygadierowi za niego wszystko wykonywać”, zob. KWPI, s. 114; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 229.

o czym musi zawsze swojemu wojewodzie polowemu⁵⁵ dawać sprawozdanie. Każdego wieczoru jeździ ze swoimi podkomendnymi majorami do swojego pełnego wojewody [głównodowodzącego, naczelnego dowódcy]⁵⁶ i przyjmuje parol z innymi rozkazami. Następnie przekazuje je z odkrytą głową tym majorom, którzy do swoich pułków iść powinni. A jeśli będzie spodziewał się walki, wtedy należy brygadierowi dobrze swój pułk uszykować⁵⁷. Także swoim pułkownikom twardo polecić, jak i w jaki sposób do tej walki mają być przygotowani. Siedzi na koniu z obnażoną szpadą, prowadząc swoje wojska do walki, przy tym uważa pilnie, czy każdy pułkownik i dowodzący wypełnia swoją powinność idealnie i gorliwie.

Musi on trzymać zawsze od trzech do czterech dobrych, odważnych i dobrze ujeżdżonych koni, aby podczas walki mógł w odpowiednio dobry sposób swoją powinność bez przeszkód wypełniać. Brygadier powinien także znać się na fortyfikacjach, aby wówczas, gdy zdarzy się prowadzić mu oblężenie i będzie miał powierzone przeprowadzenie ataku, dobrze i odpowiednio to zrealizował, a także by szkolił w tym swoich inżynierów.

⁵⁵ W tekście jest: *wojewodzie polowemu* (ros. *полевому воеводе*), co oznacza wyższego dowodzącego wojskiem znajdującym się w polu.

⁵⁶ W oryginale: *pełny wojewoda* (ros. *полной воевода*), oznaczający głównodowodzącego całą armią (wojskiem). Samo określenie „wojewoda” używano do oznaczania jakiegokolwiek dowódcy wojskowego (niekiedy odnoszono go jedynie do dowódcy pułku). W tym kontekście należy rozumieć to jako głównodowodzącego czyli naczelnego dowódcę, zwanego zgodnie ze starą organizacją armii rosyjskiej do końca XVII w. pierwszym wojewodą z racji ustawienia szyku bojowego wojska wyruszającego na wyprawę wojenną, zob. СРЯ XI–XVII, вып. 2, Москва 1975, с. 261–262; ibidem, вып. 16, Москва 1900, с. 229–230; E. Razin, *Historia sztuki wojennej*, t. III: *Sztuka wojenna manufakturowego okresu wojen*, tłum. I. Bukowski, Warszawa 1964, s. 243; П.И. Соколов, *Обиций церковно-славяно-российский словарь, или Собрание речений как отечественных, так и иностранных, в церковно-славянском и российском наречиях употребляемых... по поручению Комитета устройства учебных заведений составленное П.С.: с присовокуплением таблицы склонений и спряжений, заимствованных из Грамматики г. Востокова, напечатанной в 1832 г. и введенной в употребление в нижних и средних учебных заведениях*, ч. I, СПб. 1834, стлб. 270; ч. II, СПб. 1834, стлб. 626–627; Воевода, <http://www.orthodic.org/word/3713> (dostęp: 10.02.2018).

⁵⁷ W tym miejscu zachodzi pewna niekonsekwencja, gdyż generał Weyde odnosi się do brygadiera jedynie jako do dowódcy swego pułku.

CZYM MIANOWICIE JEST ARMIA

Armią nazywa się związek kilku brygad, które w sumie mogą liczyć od 15 000 do 20 000 ludzi. Nie można z tak małą liczbą ludzi rozpocząć oblężenia, chyba że twierdza jest mała lub znajduje się w niej nieliczny garnizon. Zbyt dużych wojsk także nie jest dobrze utrzymywać, albowiem przysparza to wielu komplikacji i prowadzi do drożyzny. Jednakże należy w tym zakresie postępować, uwzględniając liczebność nieprzyjaciela, skład osobowy jego armii, a także w jaki sposób przywykł prowadzić swe działania wojenne. Często bywa, że u jednego władcy armia 40 000 ludzi jest lepsza aniżeli u innego licząca 80 000, co wynika z jej dobrego przygotowania podczas ćwiczeń i zaprowadzonego porządku. Jest niezbędne i konieczne potrzebne, aby w armii, przy wielkiej liczbie uzbrojonych ludzi, wprowadzić dobrą musztrę wojskową i prawo wojskowa. Nie jest to jednak wystarczające, gdyż należy bardzo stanowczo nakazać przestrzegać i wypełniać regulacje, nie stosując wyjątków wobec kogokolwiek, tak aby nieporządek, samowola i niezgoda zostały na stałe powstrzymane i uśmierzone.

Po raz kolejny wróć do poprzedniego spostrzeżenia dotyczącego różnicy pomiędzy ludźmi dobrymi i wyćwiczonymi, a nieznającymi walki i słabo wyszkolonymi. Stwierdzam, że w roku 1697 w ziemi węgierskiej sam widziałem, że cesarskiego wojska niewiele ponad 44 000 było, jednakże ono Turkom, których znajdowało się z 85 000 ludzi, mężnie, z wielką odwagą nieustraszenie czoło stawiało. Miało to miejsce 12 września pod Zentą, kiedy zabito ponad 25 000 osób, przy czym wojsk cesarskich nawet półtora tysiąca martwych i rannych w sumie nie było. I cały ich obóz, armaty, sprzęt wojskowy, namioty i wszystko, co Turcy w wojsku swoim mieli jako zdobycz, wzięli⁵⁸.

⁵⁸ Szerzej zob. Ł. Pabich, op. cit.

Generalissimus⁵⁹ lub pełny wojewoda⁶⁰

Dogląda on starannie armii, niekiedy rozkazuje także, aby w swojej obecności prowadzić ćwiczenie pułków, dogląda, na ile jest to możliwe, każdego z dowodzących i jego działania, a robi to dlatego, aby go później zgodnie ze zwyczajem awansować bądź ostro ukarać. Po wielokroć lustruje okolice swego rozłożonego obozu. Dowodzi całą armią, po pierwsze dobrze nią zarządzając, przestrzegając porządku i kar, biorąc za to odpowiedzialność przed Bogiem, za co zapłacić może własną głową. Siedzi on zawsze na koniu, a podczas walki dowodzi w tym miejscu, gdzie jego osoba jest najpotrzebniejsza. Powinien postępować ze szczególną ostrożnością, tak aby pochopnie nieprzyjacielowi bitwy nie wydać i oblężenia twierdzy nie rozpocząć, lecz powinien od swych najlepszych dowódców pozwolenie na to otrzymać. Podczas marszu znajduje się z przodu albo z tyłu wojska i zwraca uwagę na wszystko, aby całość spraw szła sprawnie i w porządku. Każdego wieczoru generałowie adiutanci, którzy są jego pomocnikami, biorą od niego parol, również za ich

⁵⁹ Funkcja generalissimusa została wprowadzona w armii rosyjskiej przez Piotra I na krótko przed opracowaniem *Regulaminu* przez generała Weydego. Został nim bojarzyn Aleksiej Szejn, głównodowodzący wojskami carskimi, które w 1696 r. zdobyły turecką twierdzę Azow. Szerzej zob. С.А. Шейн, *Поход боярина и большого полку воеводы Алексея Семеновича Шейна к Азову, взятие сего и Лютика города и торжественное отсюда с победоносным воинством возвращение в Москву: С подробным описанием всех военных и торжественных происшествий и с имянным списком бывших при том: сухопутных и морских, великороссийских и малороссийских, вышних и нижних военачальников числе всех войск и учиненным оным наград*, изд. В. Рубан, СПб. 1773; Е. Лихач, *Алексей Семенович Шейн*, [в:] *Русский биографический словарь*, т. XXIII: *Шебанов–Шютц*, СПб. 1911, с. 36–38; В.В. Каргалов, *Русские воеводы XVI–XVII в.*, Москва 2002, с. 297–326; П.В. Седов, *К истории ранней биографии «генералиссимуса» Алексея Семеновича Шейна*, „Петербургский исторический журнал исследования по российской и всеобщей истории”, № 2 (10) 2016, с. 6–16.

⁶⁰ Użycie przez Adama Weyde funkcji generalissimusa i pełnego wojewody w tytule rozdziału regulaminu uwidacznia jego starania związane z przygotowaniem nowego regulaminu wojskowego, w którym zostałyby zestawione ze sobą „nowe” (europejskie) i „stare” (rosyjskie) osiągnięcia z zakresu wojskowości.

pośrednictwem wydaje rozkazy i polecenia. Generalissimus ma takowych przynajmniej trzech lub czterech⁶¹.

Poniżej, w tym miejscu zostaną po raz kolejny wymienione szarże

Generał piechoty

Szarża ta jest w powszechnym zastosowaniu w wojskach cesarskich, istnieje również u Francuzów. Dowodzi on, z rozkazu pełnego wojewody [głównodowodzącego], całą piechotę. Starannie dogląda, jak generałowie majorzy lub brygadierzy swoje brygady, w staranności utrzymują i czy dobrze nimi dowodzą. Często rozkazuje prowadzić ćwiczenia poszczególnym pułkom w swojej obecności. Podczas walki siedzi zawsze na koniu i z obnażoną szpadą nadzoruje generałów-majorów i brygadierów prowadzących swoje pułki, z tego powodu jest on raz z przodu, a raz z tyłu. Towarzyszą mu dwaj generałowie adiutanci.

⁶¹ Generał Weyde jedynie zarysował obowiązki spoczywające na generalissimie, które w doskonalszej formie zostały rozwinięte w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*. „Ta ranga należy się koronowanym głowom i sprawującym rządy wielkim książętom, a szczególnie tym, czyje jest wojsko. Podczas swojej nieobecności dowództwo nad całym wojskiem panujący przekazuje swojemu generałowi feldmarszałkowi, który może samowładnie postępować według okoliczności, jak on za konieczne uzna i przed władcą swoim w tym ponosi odpowiedzialność, ale powinien zasięgać zdania rady wojennej (co też zawsze należy robić), lub według wydanej mu instrukcji postępować, a bez takowej niczego ważnego ze wspomnianym wojskiem przedsięwziąć nie może. Powinien zatem najpierw o tym informować swojego władcę i radę wojenną i bez ich zgody oraz aprobaty zasadniczych spraw samodzielnie nie czynić. Jednakże, jeżeli czegoś w instrukcji nie wskazano, a spostrzeże, iż można niezawodnie korzyść odnieść, to za radą wojenną oczywiście to może wykonać i takiej okoliczności nie stracić. Najważniejszą sprawą jest, kiedy generalissimus zamierza rozpocząć wojnę, aby rada wojenna miała uwagę na zaopatrzenie i utrzymanie wojska poprzez przygotowanie przyzwoitych magazynów w odpowiednich miejscach i we wszystkich kwestiach takie działania podejmować, aby wojsko nie tylko zawczasu we wszystkich potrzebach zaspokoić, ale aby ono, na ile można, należycie zaopatrzone było (i żeby wszystkie wojska ochotne do służby były) i powodu do złej służby nie miało”, zob. KWPI, s. 102–103; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 213–219.

I tak samo jak nad piechotą, także w wojskach cesarskich jest generał kawalerii⁶².

Generał feldcechmajster⁶³

Jest dowódcą całej artylerii, o której musi mieć doskonałą i gruntowną znajomość, albowiem sprawuje nadzór nad całym parkiem artyleryjskim, prochem oraz amunicją. Sporządza zapotrzebowanie i kosztorys niezbędnych dla wojska materiałów – ładunków, prochu i ołowiu oraz innych niezbędnych rzeczy. Powinien dobrze znać się na sztuce fortyfikacyjnej, ponieważ podczas oblężenia baterie muszą być przez niego odpowiednio wyznaczone i założone.

⁶² Funkcja generała kawalerii nie została w żaden sposób wyróżniona i opisana przez generała Weydego.

⁶³ Znacznie bardziej rozbudowany i nieco odmienny zapis obowiązków generała feldcechmajstra (generała-feldcechmajstra) znalazł się w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*: „Generał-feldcechmajster, razem z generałami kawalerii i piechoty, pierwszy jest po generale-feldmarszałku i generale-feldmarszałku-lejtnancie, a podczas nieobecności generała-feldmarszałka i generała-feldmarszałka-lejtnanta, starszy z owych trzech ma komendę, który wcześniej rangę swą otrzymał. Jeżeli wszyscy troje jednakowo i w jednym czasie są awansowani, to spośród nich, komu pierwszemu nadano rangę, ten jest starszy. Generał-feldcechmajster powinien mieć całkowitą wiedzę zarówno o fortyfikacji, jak i o artylerii i piechocie, nad którymi on niekiedy postawiony bywa (ponieważ kiedy generała, gdzie przy zdarzeniu nie będzie, to ten generał-feldcechmajster dowodzi piechotą lub kawalerią), aby według swojej wysokiej pozycji wszystkim zarządzał i rozkazy podległym sobie oficerom w taki sposób mógł wydawać, jak warunki i okoliczności spraw wymagają. Także powinien on inwentarz, innymi słowy porządnny wykaz o całej artylerii, amunicji, zapasach i wszystkich żołnierzach, a także gdzie co się znajduje, do Kolegium Wojskowego szczegółowo każdego tygodnia raportować. I kiedy nowa kampania zostaje ogłoszona i jest wydana rezolucja dotycząca prowadzenia oblężenia miasta lub działań w polu, wydaniu bitwy nieprzyjacielowi, wtedy jemu zgodnie z takim obwieszczeniem należy ze znamienitszymi oficerami artylerii najpierw o tym radzić. A później generalicji i całej radzie wojennej przedłożyć swoją propozycję. Kiedy znajduje się on przy oblężeniu jakiegoś miasta, wtedy musi wyznaczyć wszystkie baterie, gdzie która ma się znajdować, w jaki sposób ją wykonać i jakie armaty na nią postawić, a także w jaki sposób mury obronne, baszty i wały zniszczyć, aby amunicja i nakłady nadaremno i bez jakiegokolwiek przyczyny użyte nie były. Kiedy przy artylerii niedostatek w jakichkolwiek zapasach się zdarzy, wtedy musi z rozkazu dowodzącego generała, z przynależnych miejsc we właściwym czasie je przywieźć lub rozkazać, aby zostały przygotowane, zapobiegając w ten sposób niedostatkowi. Otrzymuje on parol i hasło, i pozostaje rozkazy od swojego generała-feldmarszałka (lub generała-feldmarszałka-lejtnanta), przy którym

Ale kiedy by ktoś zapytał: ile armat dla wojska liczącego 50 000 potrzeba, tego ja z kolei zapytam, czy oblężenie będzie prowadzone, czy tylko w polu chcą podjąć uderzenie na nieprzyjaciela, ponieważ wielkiej artylerii ze sobą w pole brać i ze sobą ciągnąć jest niestosownie i niepotrzebnie. I o tym musi generał feldcechmajster wcześniej wiedzieć, szczególnie o rozpoczęciu takich działań, aby mógł na czas przygotować wszystko to, co dla wojska w kwestii artylerii jest przynależne.

pilnie pozostaje i z nim o wojennych operacjach często rozprawia; który ma parol i rozkaz rozdzielić w swojej jednostce jak rozkazano. Ponadto wydaje rozkazy dotyczące bieżącego funkcjonowania artylerii. Podobnie postępują jego podwładni, każdy stosownie do swojego stopnia. W wielkich armiach generał-feldcechmajster żadnego dowództwa nad piechotą nie posiada, gdyż specjaliści generałowie piechoty są ustanowieni, dlatego ma tylko komendę mieć nad artylerią, amunicją i co temu przynależne, a to wszystko znajduje się pod komendą generała-feldmarszałka. Generał-feldcechmajster musi być człowiekiem wielce pracowitym, troskliwym i gorliwie doglądać, aby wszystkie prawidła, które przynależą artylerii, nie tylko sam rozumiał, ale szczególne staranie miał, aby w tych sztukach nic nie pomniejszało się, ale rosnąć mogło z dbałością. I tak dopatruje, aby cekhaury i artyleria polowa we wszystkich sytuacjach wyglądały zadowolająco. Troszczy się, aby armaty, moździerze i wszystko, co do artylerii należy, zrobione było należycie i z dobrym kunsztem. On także bardzo się stara, aby mieć we wszystkich rzeczach wprawnych specjalistów, którym zawsze prace zleca, rozkazuje również od czasu do czasu w tych rzeczach innych nauczać, aby zawsze pracowali ci, którzy biorą od władcy swego zapłatę, a szczególnie wykonywali te czynności podczas pokoju”, zob. KWPI, s. 108–109; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 220–222.

Generał komisarz⁶⁴

W wojsku cesarskim szarzy tej przynależy szeroki zakres kompetencji. Kiedy uzna on za stosowne, dokonuje w wojsku przeglądu żołnierzy. Musi być dobrym rachmistrzem lub matematykiem, ponieważ bierze pod swoją opiekę wszystkie pieniądze, które należą do wojska. I ma pod sobą zawsze jednego pułkownika bądź wyższego komisarza oraz dwóch lub trzech zwykłych komisarzy, a także kilku pisarzy. Kiedy podczas wojny przyjdzie wydać w pułkach żołd, dokonuje przeglądu jeden po drugim pułków, sprawdzając, czy ktoś nie umarł lub nie uciekł, a jeśli on tego sam nie będzie w stanie zrobić, to wykonuje to za niego wyższy komisarz. Jak to wszystko zostanie zakończone, to wtedy pieniądze za wszystkie miesiące pułkownikom przez komisarzy bywają wydawane, a pułkownicy dają je swoim majorom, ci majorzy natomiast kapitanom. I aby żołnierze swych

⁶⁴Obowiązki spoczywające na generale kwatremistrzu armii rosyjskiej, zwanym generałem-krigskomisarzem, zostały w drobiazgowy sposób sprecyzowane w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*: „General-krigskomisarz ma nie tylko wszystkie główne obowiązki, które są przy wojsku ustanowione, znać i rozumieć, aby on powierzone mu obowiązki we wszystkim w należyty sposób mógł wypełniać; ale powinien posiadać umiejętności przynależne najwyższemu ekonomowi (gospodarzowi) i dobremu rachmistrzowi, ponieważ on zajmuje się wydatkami pieniężnymi, które dotyczą całej armii, zarówno na zapłatę dla wyższych i w niej służących niższych stopniem, jak i na zapasy oraz sprzęt wszelkich rzeczy wojskowych. Otrzymuje on pieniądze albo ze skarbu (lub kasy wojennej), albo dawane mu są kontrybucje, które na wojsko są zbierane z nieprzyjacielskiej ziemi, o czym prawidłowy rachunek powinien prowadzić zarówno u siebie, jak i u generalicji i w pułkach. I oddaje pieniądze pozostałym krigskomisarzom, a przez nich już generalicji i pułkom, według zatwierdzenia, wypłaca. Dokonuje on przeglądu całego wojska, kiedy tylko zechce, według sprzyjających okoliczności. Także poleca dokonywać przeglądu pułków i rot podległym sobie komisarzom. I nie powinien, bynajmniej, żadnemu oficerowi pobłażać, ale swojego władcy korzystać i interes doglądać, aby żadnej kradzieży, także nienadających się ludzi, koni, munduru i broni nie było. Poleca on przeprowadzenie dochodzenia we wszystkich niewłaściwych sprawach, a kto doprowadził do niegospodarności, tych torturować i karać według uczynionej winy. I musi zawsze mieć całego wojska kompletny i poprawny wykaz i według tego wszystkie rachunki ustanowić. Pod komendą generała-krigskomisarza, zarówno w kawalerii, jak i w piechocie, powinien znajdować się po jednym oberszter-krigskomisarzu, a przy każdej dywizji ober-krigskomisarzu, natomiast w każdym pułku po komisarzu zarządzającym pułkowymi pieniędzmi. Urząd komisarzski musi doglądać, aby armia monarchy we wszystkich krajach posiadała wszystkie niezbędne rzeczy, które zapewniają jej sprawność, według regulaminu i określonych wzorów. I dlatego podczas przeglądów należy przeglądać

pieniędzy nie przepili albo w inny sposób ich nie sprzeniewierzyli, dlatego w trosce o nich, kapitanowie nie co miesiąc, ale w każdym tygodniu lub dwa razy w tygodniu zapłatę wydają. Także cały zapas wojskowy znajduje się w jego gestii i nie śmie żaden generał lub dowódca, mający w swej pieczy sprawy związane z pieniędzmi⁶⁵, bez jego pozwolenia niczego wydać.

skrupulatnie broń, mundury i wszystkie pozostałe przedmioty oraz wypytywać się podczas stosownego czasu każdego dragona i żołnierza, czy wszystko należyście otrzymują, co im przeznaczono, czy w swoim czasie, czy nie ma żadnego zaniechania w pieniądzach i mundurze. A zdarzy się, że coś złego znajdą, zarówno w ludziach, jak i w broni, mundurze, w uzbrojeniu, sprzęcie i zapasach, czynić powinni o tym sprawiedliwe dochodzenie; także co znajdą zniszczonego, wszystko powinni zapisywać i sprawdzać, czy nie stało się to w wyniku niedbalstwa, a winnych ukarać. Ale by w pułkach wszystko należyście było, jak to wyżej wspomniano, musi wcześniej albo przez urząd komisarski zostać obejrzone, albo nadzorowane przez kilku ważnych ludzi z Kolegium Wojskowego. A kiedy cokolwiek znajdzie się złego lub niezgodnego ze wzorcami, to takich liwerantów (innymi słowy dostawców) po rozpatrzeniu karać, a nienadające się rzeczy z powrotem oddawać, aby w przyszłości lepiej i sprawiedliwiej postępowali i władcy swojemu takim działaniem próżniaczych strat nie czynili. O wojskowych wydatkach, ile wydaje się i za co pieniędzy, jako i na zapłatę generalicji i pułkom, powinien generał-krigskomisarz, za podpisaniem wszystkich tych rąk, przez kogo, dokąd co rozdano, każdego roku (nie podejmując w tym działania ze swojej strony) księgi wydatków przedstawiać w Kolegium Wojennym i także czynić drobiazgowo sprawozdanie. Pod dowództwo głównego urzędu komisarskiego podlegają i wszyscy prowiantmajstrzy ze swoją przynależną służbą. A ponieważ sztab generalny czasem, pułki zaś nigdy całe w komplecie bywają, dlatego należy przy urzędzie komisarskim mieć dokładne wyciągi wszystkich dywizji, ile czasu w roku generałom, a w każdym pułku sztab, ober- i unter-oficerom oraz żołnierzom były wakanse (lub próżne miejsca), aby z całej armii, nie tylko można było wiedzieć, ile takich pieniędzy w każdym roku w kasie zostanie, ale i ile w roku jakich szarż oficerowie awansowali, i ile w całym roku we wszystkich armiach rekrutów odeszło. A szczególnie, by mieć dokładne wiadomości, ile na każdy rok na zapłatę dla ludzi i na zakup rzeczy finansowych przychodów i wydatków dokonywało się. I dlatego należy, aby roczny rachunek bynajmniej nie był nadużyty. O czym urząd komisarski musi zawsze do Kolegium Wojskowego każdego roku drobiazgowo, pilnie raportować, a w czym jakieś rozluźnienie lub niesprawność zdarzy się, można by było znaleźć i o wszystkim bez nadużycia solidny protokół prowadzić. Jeżeli ktoś weźmie udział w jakimkolwiek wykradzeniu pieniędzy lub pozostałych rzeczy, to w takich sądach powinien być przydzielony, według rangi sądownego, z urzędu komisarskiego przedstawiciel (jako adwokat)”, zob. KWPI, s. 111–112; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 224–227. Także tam znalazły się stosowne zapisy regulujące powinności podlegających mu: oberster-krigskomisarza i ober-komisarza, zob. KWPI, s. 114–115, 120–121; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 229–230, 238–239.

⁶⁵ W oryginale dowodzącego mającego w swej pieczy sprawy dotyczące pieniędzy określono mianem *zapasnoj naczalnik* (ros. запасной начальник), które to wyrażenie nie jest zdefiniowane w języku rosyjskim. Samo słowo *zapasnoj* odnosi się do wszystkiego, co jest związane z przygotowaniem zapasów oraz ich zabezpieczeniem (przede wszystkim żywności). Jedną z definicji określa tak oso-

Generał kwatermistrz

W państwie rosyjskim nie jest on do niczego potrzebny, ponieważ armia zawsze jednocześnie w całości maszeruje⁶⁶, także i razem obozuje. W wojskach cesarskich ma on wiele obowiązków. Kwatermistrzowie ze wszystkich pułków znajdują się pod jego rozkazami i muszą z nim zawsze przed armią jeździć i pomagać przydzielać stanowiska. Człowiek w tej szarzy musi być obeznany w sztuce fortyfikacji, a w szczególności geografii, tak aby mapy lub szkice terenowe potrafił czytać⁶⁷. W razie konieczności, kiedy naczelnego inżyniera w wojsku nie ma, a zostało podjęte oblężenie, ma on zakładać baterie i umocnienia polowe, gdzie staną armaty⁶⁸, i szkic tego sporządzić, a następnie przedstawić pełnemu wojewodzie [głównodowodzącemu]. Szarża ta jest wielce wymagająca i dokuczliwa. Generałowie kwatermistrzowie nie wykonują rozkazów nikogo oprócz samego wojewody [głównodowodzącego], z którym zawsze muszą szukać należytego porozumienia.

bę prowadzącą pobór lub dostawę na miejsce przeznaczenia podatku płaconego od zapasów zbożowych. Samo słowo *zapas* (ros. запас) definiowane jest także m.in. jako płatność lub podatek, zarówno w pieniądzu, jak i w towarze, zob. СРЯ XI–XVII, вып. 5, Москва 1978, с. 258–260.

⁶⁶ Przykładowy porządek szyku marszowego poszczególnych rot (kolejność rot w szyku, liczbę maszerujących żołnierzy w szeregach i rzędach poszczególnych rot, miejsce poszczególnych osób funkcyjnych – kapitan, porucznik, chorąży, dobosz – w szyku marszowym) oraz regimentów stosowanych w ówczesnych armiach europejskich opisał kapitan porucznik Johan Boxel. Opisy zostały wzbogacone stosownymi ilustracjami, zob. J. Boxel, op. cit., Bd. III: *Der Kriegsübung*, Hage 1675, S. 8–11. Natomiast szerzej o szyku marszowym stosowanym w armii rosyjskiej podczas wypraw krymskich z lat 1687–1689, czyli tuż przed podjęciem zasadniczej reformy armii przez Piotra I, zob. E. Razin, op. cit., s. 238–250.

⁶⁷ Tu w znaczeniu „analizować”.

⁶⁸ W oryginale użyto terminu: *raskat*.

Generał adiutant⁶⁹

Musi być człowiekiem rozsądnym i elokwentnym. Znajduje się zawsze obok dowódcy polowego, a kiedy ten posyła go gdzieś z jakimś rozkazem, to musi polecenie niezwłocznie i sprawnie wykonać, ponieważ od dostarczenia przez niego ustnego rozkazu wszystko zależy i wszyscy dowódcy w wojsku według tegoż postępować są zobowiązani, tak jakoby od samego dowódcy polowego komendę otrzymali. Wszystkie te rozkazy

⁶⁹ Obowiązki generała adiutanta – pisanego zgodnie z systematyką przyjętą w armii rosyjskiej jako generał-adiutant – zostały znacznie rozwinięte i doprecyzowane w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*. Tam też nastąpiło przypisanie poszczególnych generalskich szarż adiutanckich do konkretnych stopni wojskowych: „Wszyscy generałowie całej armii mają, z uwagi na znaczne i liczne trudności, osobnych adiutantów, którzy także jak i ich przełożeni jeden drugiemu są podporządkowani (u władców, feldmarszałków i en Chefów nazywają się oni generałowie-adiutanci, a u pozostałych generałów nazywać ich należy generals, a nie generał-adiutanci) i mają nakazy i rozkazy do przydzielonych miejsc rozwozić. Ponieważ generał-feldmarszałek sprawuje główne nad wojskiem najwyższe dowództwo, dlatego daje mu się generałów-adiutantów, pozostali po nim pierwsi generałowie także mają po jednym generals-adiutancie. Obowiązki ich polegają na tym, aby parole i rozkazy były w sposób zrozumiały rozdawane, co w całym wojsku uczynione ma zostać. Dlatego należy wiedzieć, że według następującego wzoru porządek się utrzymuje, a mianowicie: kiedy generał kawalerii i piechoty od generała-feldmarszałka rozkazy i parole przyjmują, wtedy oni zgodnie z porządkiem od generała generałowi-adiutantowi generała-feldmarszałka oddają, on już generals-adiutantom generałów kawalerii i piechoty rozdaje. A generals-adiutanci zarówno kawalerii, jak i piechoty oddają parol i rozkaz, każdy według porządku fligel-adiutantom pozostałych generałów, którzy parole znowu oddają adiutantom pułkowym kawalerii i piechoty, a mianowicie: fligel-adiutant prawego skrzydła oddaje ów parol wszystkim adiutantom pułkowym na prawym skrzydle. W taki sam sposób oddaje fligel-adiutant lewego skrzydła i przedstawia im rozkazy, które przy parolu od zwierzchniego generała są wydane. To wszystko powinno być należycie do rejestrów zapisane i później majorom pułkowym przedstawiane. Należy zachować w tym ścisły porządek według szarż pułków i dowodzących piechotą oraz kawalerią, aby każdemu pułkowi żadnej w tym krzywdy nie było. Adiutant artylerii przyjmuje zwykle parol od generała-adiutanta generała-feldmarszałka. A jeżeli zdarzy się, że ten generał-adiutant generała-feldmarszałka zaniemoże i parolu sam od generała-feldmarszałka przyjąć nie będzie mógł, to jemu taki od generała-adiutanta generała-feldmarszałka ustny lub pisemny zostanie przysłany. Do takiej szarży generałów- i fligel-adiutantów oraz adiutantów pułkowych mają być wybierani ludzie młodzi, rozumni, pracowici i odważni, którzy mają obowiązek rozkazy swoich przełożonych według należnego wzoru ogłaszać i bynajmniej niczego nie zapomnieć, ponieważ od tego wiele zależy, a czasem całe wojsko według tego ma postępować. Generałowie-adiutanci wysyłają salwagwardię, kiedy na to od przełożonego generała przyzwolone będzie, co w kancelarii wojennej szczegółowo zapisuje się; wspomniani generałowie-adiutanci sami zapisują dzień i miejsce, kiedy i dokąd ona została postawiona, także nazwy pułków, rot,

musi generał adiutant zawsze sobie zapisywać, kiedy i jakiego dnia dany rozkaz został mu wydany, aby kiedy naczelny dowódca o cokolwiek w tej kwestii zapyta, mógł dać odpowiedź i przedstawić sprawozdanie. Przy najmniej trzech lub czterech adiutantów jeździ zawsze przy dowódcy połowym. Generałowie adiutanci muszą zarówno rajtarską, jak i pieszą dyscyplinę doskonale znać, aby wyjaśnić, w jaki sposób atak lub odwrót należy czynić, w sytuacji kiedy naczelny dowódca podczas przygotowania do boju pošle ich z rozkazem do generała piechoty lub do brygadierów. Powinni oni wykonywać obowiązki mądrze i z najlepszym rozumieniem, a bywają wśród nich zwykle uzdolnieni ludzie wojskowi, gdyż oni więcej niż pozostali zobaczyć i nauczyć się mogą.

a także komu została dana. W marszu oni przed dowodzącym zwierzchnim generałem jadą konno i nigdy nie odłączają się od niego podczas batalii lub jakichś innych akcji: aby oni w każdej sytuacji rozkaz swoich przełożonych bez zwłoki i szybko wypełnili i o wszystkim mogli raportować. Młodemu człowiekowi nigdzie tak nie można zdobyć praktyki jak w tej randze, dlatego też wiele młodych osób wysoko urodzonych w tym wykorzystywanych bywa na służbie u generała-feldmarszałka. Szarże adiutanckie: Generał-adiutant władcy ma stopień i żołd pułkownika. Generał-feldmarszałka, podpułkownika. Generał-feldmarszałka-lejtnanta, młodszego podpułkownika. Generalscy generals-adiutanci, majora. Fligel-adiutanci, kapitana. Adiutant generała-majora, chorążego. Liczbę ich wyznacza się następująco: u generała-feldmarszałka: 3 generałów-adiutantów, 4 fligel-adiutantów; u generała-feldmarszałka-lejtnanta: 2 generałów-adiutantów, 3 fligel-adiutantów; u generałów: po 1 generals i po 2 fligel-adiutantów; u generała-lejtnanta: po jednym fligel-adiutancie; u generała-majora po jednym adiutancie”, zob. KWPI, s. 119; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 236–238. Carscy generałowie-adiutanci zaopatrzeni w odpowiednie instrukcje towarzyszyli dowódcom wydzielonych korpusów, pełniąc tam swego rodzaju funkcje kontrolne, zob. И.И. Голиков, *Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранныя из достоверных источников и расположенныя по годам*, т. VII, Дополнения, Москва 1838, с. 397–398.

Generał audytor⁷⁰

Szarża ta jest we wszystkich cudzoziemskich armiach wielce rozpowszechniona. Kiedy odbywa się sąd wojenny⁷¹, to zbiera on wszystkie głosy i sporządza wypis. Następnie ze wszystkich przedstawionych oskarżeń przedstawia winnemu wyrok i jego uzasadnienie według wojskowych artykułów lub praw. Musi być człowiekiem prawdomównym i czytany

⁷⁰ Powinności generała audytora zostały doprecyzowane w zapisach *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*: „Generał-audytor, ponieważ w armii uważany jest za zarządcę wojskowej kancelarii (i sędzi wszystkie przestępstwa, jakiegokolwiek by one były), powinien być nie tylko uczynnym oraz w wojskowych i innych prawach biegłym człowiekiem, ale przy tym ostrożnym i o dobrym sumieniu, aby przy sporządzaniu i wypełnieniu wyroku przestępca przez niego nie był obciążony. Ale musi najpierw według należytego rozważenia wszystkich okoliczności uczynionego przestępstwa, także wysłuchawszy świadków, słuszny wyrok przygotować, tak aby sumienia swojego nie obciążyć w wyniku nieznamości i braku wprawy lub ze złości; bowiem końcowe i ostateczne zakończenie od niego zależy; i on powinien generalicji oraz pozostałym oficerom w wątpliwych przypadkach wyjaśniać, co wszystkie prawa ziemskie i wojskowe artykuły o tym mówią, na co on, szczególnie kiedy sądzi, ma nie sprzyjać nikomu ani z uwagi na wagę osoby, przyjaźń czy prezenty. On w tajemnicy trzyma wszystkie akta sprawy, a następnie generalicji w należyty sposób referuje i ostateczny, końcowy wyrok posyła. Jeżeli między prowadzącymi wojnę o wymianie jeńców porozumienie ma być uczynione, to jego razem z generałem w wyznaczone miejsce posyła się, w celu prowadzenia rozmów z nieprzyjacielem i od nieprzyjaciela podpisane porozumienie z sobą przywozi”, zob. KWPI, s. 118; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 235–236. Tam także zamieszczono obowiązki wspomagającego go generała-audytora lejtnanta: „Ponieważ generałowi-audytorowi samodzielne wypełnianie swych obowiązków może być bardzo trudne, a w szczególności w sytuacji, kiedy będzie chory i swych powinności nie będzie mógł sprawować, dlatego konieczne jest, by powołany był generał-audytor-lejtnant i kilku ober-audytorów, którzy swojego generała-audytora mają słuchać i swoje zadania wypełniać”, zob. KWPI, s. 119; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 236.

⁷¹ W oryginale napisano, że zbiera się *rada wojenna* (ros. воинская дума). W odniesieniu do rady wojennej, o której także wspomina Adam Weyde, to po raz pierwszy szczególną rolę odegrała w latach 1708–1709 podczas ofensywy szwedzkiej, zakończonej bitwą pod Połtawą. Wówczas to konsylium złożone z najwyższych dowódców armii, a nie w sposób autorytarny car posiadający najwyższą zwierzchność nad wojskiem, decydowało o kwestiach strategicznych i taktycznych toczących się działań wojennych, zob. P. Krokosz, *Gdzie przyjąć wroga – w twierdzy czy w polu? Strategia i taktyka armii rosyjskiej w latach 1707–1709*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, red. M. Trąbski, t. III, Częstochowa 2020, s. 49–85. Nie mniej istotne okazały się decyzje rad wojennych zwoływanych podczas wojny rosyjsko-tureckiej z lat 1710–1713, kiedy armia carska podjęła ofensywę w stronę Dunaju i znalazła się w katastrofalnym położeniu, grożącym jej całkowitym unicestwieniem, zob. B.A. Артамонов, *Русско-турецкая война 1710–1713*, Москва 2019.

w księgach, gruntownie znającym na pamięć prawa wojskowe⁷². Podlega mu sędzia i dwóch zwykłych pisarzy. A ponieważ w wojsku zawsze funkcjonują dwa sądy lub rady wojskowe, jako wyższy i niższy sąd wojskowy, dlatego należy w niższym sądowemu pisarzowi funkcję swoją sprawować na równi z generałem audytorem i jemu na piśmie wyroki sporządzać.

Generał inżynier⁷³

Musi swoje powinności rozważnie wykonywać, ponieważ przez niego wielkie straty bądź, analogicznie, ogromne korzyści zająć mogą. Albowiem kiedy generał inżynier szturm nieumiejętnie przeprowadzi i bardzo

⁷² Autor odwołuje się do kompendium praw wojskowych zwanych *Corpus Iuris Militaris*. Pierwszym dziełem tego typu był wydany w 1632 r. *Holländisch Kriegs-Recht und Artickels-Brieff* autorstwa Petera Pappusa von Tratzberga, zob. K. Łopatecki, *Artykuły wojskowe auctoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka*, „Zeszyty Prawnicze” 11 (2011), 2, s. 247–248.

⁷³ Pierwszym generałem-inżynierem w armii Piotra I, z rocznym żołdem 400 rubli, był doświadczony inżynier francuski – Joseph-Gaspard Lambert de Guerin, który w na służbę rosyjską wstąpił w 1701 r. Niemal od razu trafił na front, biorąc udział w zdobyciu przez Rosjan szwedzkiej twierdzy Nöteborg w 1702 r. Rok później kierował zakończonym sukcesem oblężeniem Nienszanza oraz wziął udział w wytyczaniu miejsca pod twierdzą św. Piotra i Pawła w zakładanym przez Piotra I u ujścia Newy Sankt Petersburgu. W 1706 r. wspólnie z carem pojechał do Rzeczypospolitej, gdzie otrzymał polecenie udania się do Gdańska, Berlina i Kopenhagi, aby zwerbować tam inżynierów wojskowych na służbę rosyjską. Rzeczonyj misji nie wypełnił, odmówił również powrotu do Rosji, twierdząc, że spotkał się tam z wrogim odnośnieniem miejscowej arystokracji. Decyzją Piotra I został pozbawiony przyznanego mu orderu św. Andrzeja Pierwszego Apostoła – najwyższego rosyjskiego odznaczenia wojskowego. W 1711 r. został aresztowany w Prusach przez członków rosyjskiej misji dyplomatycznej pod zarzutem samowolnego opuszczenia służby. Niemniej jednak wkrótce Joseph-Gaspard Lambert de Guerin zdołał uciec do Włoch, skąd w ciągu najbliższych pięciu lat bezskutecznie prosił Piotra I o możliwość powrotu do Rosji. Dalszy los pierwszego generała-inżyniera armii rosyjskiej nie jest znany, zob. ВЭ, т. XIV, СПб.–Петроград 1914, с. 474–475; М.Ю. Данков, *Баловень фортуны. О загадочной судьбе Ламбера де Герэна*, [в:] *Труды Эрмитажа ХХХІІ: «Петровское время в лицах-2006». Материалы научной конференции, посвящённой 25-летию открытия экспозиции Эрмитажа «Дворец Меншикова. Культура России первой трети XVIII века»*, науч. ред. А.А. Трофимова, т. ХХХІІ, СПб. 2006, с. 113–122; K. Łopatecki, *The role of Russian army cartographers during the Great Northern War – the example of the Campaign of Grodno of 1706*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 57 (2021), 1, s. 60–66.

wolno pod twierdzą będzie podchodził, to przez to wojsko nie tylko zmuszone będzie dłużej tam stać i tracić czas, ale działanie takie może wzbudzić podejrzenia, iż może on mieć z tego jakąś korzyść. Natomiast ten, który działania oblężnicze tak przeprowadzi, że w krótkim czasie pod twierdzą zdoła podejść, wiele korzyści uzyska, albowiem konieczne rzeczy, które on pod murami musi rozkazać do wykonania jak przykładowo podkopy i wyłomy, łatwiej i w lepszym porządku można uczynić. Taki człowiek musi doskonale znać geometrię i sztukę fortyfikacji, nie tylko na papierze w rzetelnym przedstawieniu nakreślić, ale przy tym i powinien być doświadczonym praktykiem, który całkiem w takich sprawach w polu służył i sam prowadził roboty ziemne.

Wszystkie twierdze, które zostaną mu powierzone do wznoszenia, należy dobrze i mocno budować, uwzględniając właściwe kształty i prawidłowe wymiary bastionów⁷⁴. Jednakże w tych działaniach, zachowując największą ostrożność, nie powinien on żadnej drogiej budowy zaczynać, póki ten, któremu powierzono wykonanie szkicu, nie przyniesie go i swojego gruntownego rozsądzenia przy tym nie przedstawi. Podlega tylko samemu wojewodzie [głównodowodzącemu], natomiast jego rozkazy wykonują wszyscy inżynierowie. Każdego ranka generał inżynier chodzi do założonych szańców i podkopów i ogląda wszystkie prace, które wykonali inżynierowie, a gdzie coś nieprawidłowo zrobiono, to poprawia, a przy tym naucza, jak mają kontynuować prace.

⁷⁴ W oryginale: *flank* (ros. фланк), czyli krótszy bok bastionu, zob. А.М. Губайдуллин, op. cit., c. 87. W *Regulaminie* brak precyzyjnych zapisów związanych z poszczególnymi częściami składowymi twierdzy, w tym także bastionami, wobec czego autorzy opracowania termin *flank* zdecydowali się odnieść do wszystkich boków bastionu.

[CZĘŚĆ II] O ZWYKŁYCH ĆWICZENIACH Z KRÓTKIMI KOMENTARZAMI I UWAGAMI, NA CO NALEŻY ZWRACAĆ UWAGĘ I TROSKĘ¹

Na samym początku, jeszcze zanim przejdę do właściwej nauki, trzeba wspomnieć o wielkości poszczególnych oddziałów, czyli ilu ludzi liczy rota i batalion. Mogę opisać to, co widziałem w różnych krajach, gdzie niektóre pułki formują tak, że jest tam tylko czterech ludzi w rzędzie²,

¹ W oryginale *osmotrienije* (ros. осмотрение), które oddano jako *troska* (ros. забота), zob. СРЯ XI–XVII, вып. 13, Москва 1987, с. 118.

² W tym miejscu należy odnieść się do niezwykle istotnych terminów używanych przez autora *Regulaminu* w odniesieniu do formowania szyków przez żołnierzy – „rząd” i „szereg”. W *Słowniku języka polskiego*, wydanym przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe (wersja elektroniczna), znalazła się następująca definicja „rządu”: „pewna liczba osób lub rzeczy stojących lub umieszczonych jeden za drugim albo jeden obok drugiego”, zob. rząd, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/rz%C4%85d.html> (dostęp: 16.04.2021), oraz „szeregu”: „ciąg osób lub rzeczy znajdujących się obok siebie, w jednej, prostej linii”, zob. szereg, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/szereg.html> (dostęp: 16.04.2021). W związku z tym, iż termin „rząd” może być rozumiany dwojako w kwestiach związanych z formowaniem szyków, pragniemy zauważyć, że Adam Weyde w odniesieniu do „rządów” żołnierskich konsekwentnie stosuje się do pierwszej części przytoczonej definicji „rządu” – „pewna liczba osób lub rzeczy stojących lub umieszczonych jeden za drugim”, tym samym potwierdzając przyjętą w definicji wykładnię „szeregu”. Nie jest to żadna błędna koncepcja, gdyż takie rozwiązania znajdują się również w cy-

i spierają się, że stawiając tam sześciu ludzi, nie jest rzeczą dobrą, szczególnie w starciu z nieprzyjacielem, co przynosi więcej zamętu niż korzyści. Z kolei inni mówią, że chociaż te rzędy uszykowane w 6 ludzi tworzą silną flankę, jednakże przez takie ustawienie osiąga się mały i krótki front. Zgodnie ze swoim zdaniem odpowiadam, że w pierwszym przypadku o wiele bardziej bezpiecznie³ jest szykować rzędy liczące sześciu ludzi niż czterech, ponieważ ja mogę [tj. jako dowodzący] szybciej i częściej dawać ogień⁴ i nie mają one potrzeby obawiać się zamieszania, gdyż w obecnym czasie prawie nie stosuje się kontrmarszu, o czym będzie powiedziane w odpowiednim miejscu. Na drugie zagadnienie odpowiadam, że jeśli zostaną sformowane rzędy liczące sześciu ludzi, to nie tylko sama flankę będzie silniejsza, ale i front. Zatem chcę przy tym zdaniu pozostać, że lepiej, z korzyścią i bezpieczniej jest formować rzędy liczące sześciu żołnierzy. A kiedy pułk uczy się musztry, to wtedy nie powinien żaden dowódca się odłączać lub zupełnie bez rozkazu się oddalać, ale zawsze każdego żołnierza trzymającego broń w rękę na należne mu miejsce prowadzić. Pułkownik staje przed pułkiem i nie mówiąc jeszcze żadnego słowa, rozkazuje bić w werbel⁵, a równocześnie dowodzący tak jak

towanym przez nas dziele Johanna Sebastiana Grubera *Die heutige Kriegs-Disciplin...*, będącego inspiracją dla Adama Weyde podczas prac nad swoją regulacją. Jego autor, omawiając formowanie różnych szyków, już na samym początku jasno i czytelnie definiuje w formie pisemnej i graficznej, co należy rozumieć przez pojęcie „rząd” i „szereg”, zob. J.S. Gruber, op. cit., Th. III, S. 143–196. Por. E. Razin, op. cit., t. II: *Sztuka wojenna okresu feudalnego*, tłum. I. Bukowski, Warszawa 1960, s. 528.

³ W oryginale znalazł się błędnie sformułowany zapis, iż taki sposób szykowania rzędów nie jest bezpieczny, co w naturalny sposób przeczy dalszym stwierdzeniom autora *Regulaminu*.

⁴ O kwestii szybkostrzelności w XVIII w. zob. H. Delbrück, *Nowożytna sztuka wojenna*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2016, s. 219–222.

⁵ W oryginale: *werbel* (ros. *дробь*), czyli znak sygnalizacyjny wybijany na bębnie, nie zaś instrument muzyczny. Polegał on na szybkim naprzemiennym uderzeniu dwiema pałeczkami, zob. KWPI, s. 326; ПСЗРП, т. V, № 3006, с. 325.

stoją, robią w tył zwrot i pójdą tak wzdłuż rzędów, ustawiając się za pułkiem, i powinni wówczas obserwować, jak pułkownik będzie prowadził musztrę.

Kiedy nie ma pułkownika, to powyższe czynności wykonuje podpułkownik, a jak major cały pułk musztruje lub szykuje, to wtedy musi zawsze siedzieć na koniu i mieć w rękę obnażoną szpadę.

Podczas ćwiczeń żołnierze powinni chętnie i odważnie w szyk się ustawiać, także z nikim nie prowadzić rozmów, ale pilnie zwracać uwagę i postępować gorliwie według tego, co im ich dowodzący rozkaże⁶.

Najpierw należy wykonywać ćwiczenia w chwytach ręcznych i to wszystko musi być uczynione w trzy tempa⁷. W drugiej kolejności należy uczyć, jak nabijać i strzelać, które to czynności w trzy tempa nie mogą być uczynione, ale tak samo są wykonywane zgodnie z rozkazami.

Po trzecie, jak prowadzić ogień plutonami, a szczególnie stosując tak zwane upadanie szeregów⁸, aby bez przerwy do nieprzyjaciela dawać

⁶ Kwestia zachowania ciszy przez żołnierzy biorących udział w musztrze była jedną z podstawowych, a w odniesieniu do ich udziału w bezpośrednim starciu z wrogiem – kluczowych postaw. Cicha zapewniała prawidłowe usłyszenie komend wydawanych przez dowódców. W ówczesnych europejskich regulaminach wojskowych jedną z obowiązujących komend było polecenie – „Zachowajcie ciszę”, „Bądź cicho”, „Cisza”, zob. [Anonim], *The Exercise For Yong Artillery Men or the Militia of the Kingdom in its Posture of Warre...*, London 1642, p. 3 (komenda: „Cisza”); S. Berndt, *Heutige Teutsche Kriegenes – Waffenhandlung zu Fuss...*, Halla 1665, S. 38 (komenda: „Bądź cicho. Stój w postawie”). Konieczność zachowania ciszy i uważnego słuchania wydawanych komend podczas musztry podkreśla także kapitan porucznik Johan Boxel, zob. J. Boxel, op. cit., Bd. III, S. 6.

⁷ Trzy tempa autor wyodrębnił w źródle trzema literami – A, B, C.

⁸ W oryginale: *z upadaniem szeregów* (ros. с падением шеренг). Był to jeden z przyjętych wówczas sposobów prowadzenia ognia muszkietowego, określanego w Rosji jako tzw. *strzelanie niderfallen* (ros. нидерфален, niem. niederfallen). Zgodnie z tak przyjętym sposobem żołnierze stojący w szóstym, ostatnim szeregu przygotowywali się do strzału, a pozostałe stojące przed nimi szeregi klękały na jedno kolano, czyniąc tym samym przestrzeń do swobodnego oddania ognia. Po salwie szóstego szeregu, który przystępował do ponownego nabijania broni, z kolan podnosili się żołnierze szeregu piątego i strzelali. Po oddaniu strzału także oni przystępowali do nabijania broni, a podnosił się z kolan szereg czwarty i strzelał. W podobny sposób czynili żołnierze kolejnych trzech szeregów. Przyjęcie takiego rozwiązania pozwalało na prowadzenie ognia ciągłego. Oczywiście przed jego rozpoczęciem żołnierze wszystkich sześciu szeregów musieli mieć nabitą broń, zob.

ogień, atakować i wycofywać się, a to wszystko ja pokrótce z jasnym tłumaczeniem przedstawiam.

А.Г. Бескровный, *Русская армия и флот в XVIII веке*, Москва 1958, с. 137. Należy także zauważyć, iż taki sposób prowadzenia ognia niósł ze sobą pewne niedogodności, gdyż żołnierze z pierwszych szeregów – po wystrzale pierwszego szeregu – byli zmuszeni ładować broń, klęcząc (ewentualnie pierwsze trzy po oddaniu strzału mogły odejść bokami na tyły). W takim szyku możliwe były także inne sposoby prowadzenia ognia – cztery szeregi przykłękały, a strzelał piąty pochylony i szósty stojący; możliwe było również strzelanie „na trzech płaszczynach” – pierwszy szereg klęcząc, drugi pochylony, trzeci na stojąco, zob. C. Jany, *Historia armii pruskiej do 1740 roku*, tłum. B. Lipka, t. I, Oświęcim 2020, s. 185–186.

MUSZKIETERZY SŁUCHAJCIE I ZAPAMIĘTUJCIE

Po tych słowach każdy żołnierz przygotowuje się czynić według rozkazu i zarządzenia dowodzącego.

A. [Chwyć] prawą ręką za muszkiet⁹

Rycina 1

Wtedy żołnierz obróci swój muszkiet lewą ręką trochę ku sobie i jednocześnie prawą ręką chwyci muszkiet pod panewkę, aby kciuk był skierowany w górę muszkietu, a obydwie łokcie mają znaleźć się w jednej prostej linii, a muszkiet od dołu nieznacznie do góry unieść, jak figura wyraźnie pokazuje.

⁹ W *Kodeksie Piotra I z 1716 roku* komendę oddano słowami: „Połóż rękę na muszkiet”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

[Część II] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

B. Muszkiet w górę¹⁰

Rycina 2

Wtedy muszkieter powinien swoją fuzję obiema rękami do przodu od siebie odsunąć i lewą rękę zdjąć z broni i opuścić wzdłuż tułowia, tylko jedną prawą ręką trzymać, tak aby zamek był na zewnątrz, a kciuk wewnątrz się znalazł. Nogi mają pozostać proste.

¹⁰ Komenda nie uległa zmianie i tak też została oddana w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

[Zrzęć II] O zwyklych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

C. Prezentuj muszkiet¹¹

Rycina 3

Po tym rozkazie muszkieter ma opuścić swoją fuzję, trzymając ją prawą ręką ku dołowi i jednocześnie nieznacznie cofnąć do tyłu prawą nogę. Następnie powinien schwycić fuzję lewą ręką w odległości dwóch dłoni od kabłąka spustowego, a potem ustawić muszkiet w pozycji prezentuj muszkiet.

¹¹ W kodeksie wojskowym z 1716 r. komenda nie uległa zmianie: „Prezentuj muszkiet”, zob. ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412. W polskim przekładzie kodeksu komendę oddano nieco innymi słowami: „Prezentuj broń”, zob. KWPI, s. 316.

[cz. 11] O zwykłych ćwiczeniach z kórkami komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

A. Muszkiet przed siebie¹²

Rycina 4

Tak samo jak muszkieter swój muszkiet trzyma w pozycji prezentuj muszkiet¹³, także należy mu ją obiema rękami przed siebie prosto odsunąć, tak trzymając nogi, prosto postawić.

¹² Komenda nie uległa zmianie w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

¹³ Zob. rycina 3.

[cz. 2] O zwykłych ćwiczeniach z kórkami komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

B. [Chwyć] prawą ręką za lufę¹⁴

Rycina 5

Wówczas żołnierz powinien zdjąć prawą rękę z muszkietu i wziąć go za lufę u góry.

¹⁴ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda ta jest krótsza: „Chwyć za lufę”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

C. Muszkiet do nogi¹⁵

Rycina 6

Wówczas żołnierz powinien muszkiet postawić z boku prawej nogi i od góry za lufę prawą ręką tak trzymać, aby kurek muszkietu znajdował się prostopadle i był zwrócony do tyłu. I tak on trzyma muszkiet przy nodze.

¹⁵ Komenda nie uległa zmianie w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

A. Opuść prawą rękę w dół¹⁶

Rycina 7

Wtedy muszkieter powinien opuścić prawą rękę i muszkiet od siebie przekręcić, aby zamek znalazł się dokładnie z tyłu. Ale na szkicu znajdującym się na tej karcie jest błąd, gdyż zamek został przedstawiony po lewej stronie muszkietu i dlatego widoczny jest on z przodu¹⁷.

¹⁶ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda została podana w formie bardziej doprecyzowanej: „Opuść rękę po muszkiecie”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

¹⁷ Zgodnie z zapisem regulaminu zamek na ilustracjach, co do zasady, przedstawiony jest po prawej stronie muszkietu. Natomiast na rycinie nr 7 przedstawiono go w odwrotny sposób.

[Zaścisł] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

B. Wystąpcie prawymi nogami do przodu¹⁸

Rycina 8

Wtedy żołnierz powinien wystąpić prawą nogą krok do przodu, a lewą stać bez ruchu.

¹⁸ Nieznacznie skrócona, a zarazem precyzyjniejsza forma tej komendy znalazła się w *Kodeksie woj-skowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРП, т. V, № 3006, с. 412.

C. Połóżcie muszkiety¹⁹

Rycina 9

Wtedy muszkietrzy muszą szybko położyć swoje muszkiety i niezwłocznie ponownie wstają.

¹⁹ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda podana w liczbie pojedynczej, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

A. Przystąpcie prawymi nogami do przodu²⁰

Rycina 10

Po tym rozkazie muszkietrzy powinni prawą nogą tak samo do przodu wystąpić, a lewą stać bez ruchu.

²⁰ Nieznacznie zmieniona i skrócona forma: „Przystąp prawą nogą” znalazła się w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

[Część II] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

B. Bierzcie muszkiety²¹

Rycina 11

Wówczas należy muszkietierom niezwłocznie wystąpić prawą nogą i wyciągając prawą rękę, chwycić za fuzję nieco dalej od środka.

²¹ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda oddana w liczbie pojedynczej, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

C. Powstańcie²²

Rycina 12

Wówczas muszkieteryz wstają szybko ze swoją bronią i jednocześnie stawiają ją obok swojej prawej nogi. W pozycji identycznej jak wcześniej²³.

²² W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda ta brzmi: „Podnieś do nogi”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗПИ, т. V, № 3006, с. 412.

²³ Zob. rycina 6.

A. Opuść prawą rękę w dół²⁴

Rycina 13²⁵

Wówczas żołnierze powinni swoje prawe ręce opuścić w dół wzdłuż muszkietu.

²⁴ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda została podana w podobnej formie: „Opuść rękę po muszkiecie”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

²⁵ Ilustracja identyczna jak na rycinie 7.

[Zrzęć II] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

B. Muszkiety przed siebie²⁶

Rycina 14

Wtedy żołnierze podnoszą prawą ręką muszkiety prosto przed siebie, a lewą ręką chwytają od dołu, jednocześnie trzymając prawą ręką muszkiet przed sobą.

²⁶ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda niemal bez zmian: „Bierz muszkiet”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

[cz. 11] O zwyklych cviczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

C. Prezentuj muszkiety²⁷

Rycina 15²⁸

Wówczas żołnierze opuszczają broń prawą ręką i cofają prawą nogę nieznacznie do tyłu, spuszcżając muszkiety lewą ręką w dół do prawej strony. Równocześnie chwytają prawą ręką przy zamku, tak aby kciuk spoczywał na kurku, a pozostałe palce na kabłąku spustowym.

²⁷ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 r.* komenda występuje w liczbie pojedynczej: „Prezentuj muszkiet”, zob. ПСЗРП, т. V, № 3006, с. 412. W polskim przekładzie kodeksu komendę oddano nieco innymi słowami: „Prezentuj broń”, zob. KWPI, s. 316.

²⁸ Ilustracja identyczna jak na rycinie 3.

[cz. 11] O zwykłych ćwiczeniach z kórkami komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

A. Muszkiet przed siebie²⁹

Rycina 16

Wówczas żołnierze powinni trzymać broń w pozycji prezentu muszkiet³⁰, równocześnie obiema rękami odsuwają ją od siebie, a nogami stają równo.

²⁹ Komenda pozostała bez zmian w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

³⁰ Zob. rycina 15.

[cz. 11] O zwykłych ćwiczeniach z kórkami komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

B. Obróćcie muszkiety³¹

Rycina 17

Wtedy żołnierze mają swoje muszkiety opuścić prawą ręką i przez lewą rękę obróconą schwycić, i tak lufę odwrócić.

³¹ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* tę komendę oddano słowami: „Obróć broń kolbą do góry”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРП, т. V, № 3006, с. 412.

[Zrzęć II] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

C. Muszkiety na ramię³²

Rycina 18

Po tym rozkazie muszkieteryzy powinni opuścić lewą rękę i chwycić nią za dolny koniec lufy i tak położyć muszkiet na ramię, a prawą rękę opuścić wzdłuż tułowia.

³² W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda występuje w liczbie pojedynczej: „Muszkiet na ramię”, zob. ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412. W polskim przekładzie oddano ją słowami: „Na ramię broń”, zob. KWPI, s. 316.

[cz.śc.] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

A. Po raz trzeci [chwycić] muszkiety prawą ręką³³

Rycina 19

Tak samo jak żołnierze na ramionach muszkiety obrócone trzymali, także schwycić je szybko prawą ręką za lufę, a następnie odsunąć tak od siebie obiema rękami.

³³ Trzecia komenda związana z ujęciem broni przez żołnierzy. W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda ma tożsame przesłanie z tym w *Regulaminie* generała Weydego, lecz brzmi: „Ściągnij z ramienia prawą ręką”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗПИ, т. V, № 3006, с. 412.

[Część II] O zwykłych ćwiczeniach z kórkami komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

B. Obróćcie muszkiety³⁴

Rycina 20

Wówczas [żołnierze] opuszczają muszkiety lewą ręką i chwytają ją przez prawą, a następnie obracają tak swoje muszkiety znowu lufą do góry.

³⁴ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda pozostała niemal bez zmian: „Obróć muszkiety”, zob. ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412. W polskim przekładzie kodeksu komendę oddano słowami: „Obróć broń kolbą do góry”, zob. KWPI, s. 316.

[Część II] O zwykłych ćwiczeniach z kółkami komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

C. Prezentuj muszkiety³⁵

Rycina 21

Wówczas opuszczają oni niezwłocznie muszkiety prawą ręką i nieznacznie cofają prawą nogę. Następnie chwytają swoje muszkiety prawą ręką przy zamku, tak aby kciuk na kurku, a palce na kabłąku spustowym się znalazły.

Powyżej opisane zostały ręczne chwyt, jakie żołnierz na trzy tempa ma wykonywać, do których dołączono krótkie wyjaśnienie razem z rysunkami. Tak samo jak uprzednio, kiedy wszystkie rozkazy były wykonywane na trzy tempa, tak teraz chcemy to połączyć, przy czym żołnierze muszą te chwyt umieć wykonywać, jak to w wyjaśnieniu jest opisane, a to tak, że od ramienia to będzie zaczęte [tzn. od komendy: na ramię broń], jak wzory na ilustracjach pokazywać będą³⁶.

³⁵ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda niemal nie uległa zmianie: „Prezentuj muszkiet”, zob. ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 412. W polskim przekładzie kodeksu komendę oddano nieco innymi słowami: „Prezentuj broń”, zob. KWPI, s. 316.

³⁶ Kolejność zamieszczonych poniżej komend jest odmienna od tych, które znalazły się w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 412–413. Sama zastosowana tu komenda „Muszkiet na ramię” w kodeksie Piotrowym pozostała bez zmian, zob. ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 412. W polskim przekładzie oddano ją słowami: „Na ramię broń”, zob. KWPI, s. 316.

[Zrzęć II] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

Muszkiet na ramię³⁷

Rycina 22

³⁷ Komendę umieszczono pod ryciną.

[Часть II] Озвученіи свідченіах з квіткіи коментаріах і увагаи, па со папеліу звасаєт ішваєр і тоскє - АДАМ ВЕУДЕ

Prezentuj muszkiet³⁸

Rycina 23

³⁸ Komendę umieszczono pod ryciną. W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* jej treść nie uległa zmianie, zob. ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 412. W polskim przekładzie kodeksu komendę oddano nieco innymi słowami: „Prezentuj broń”, zob. KWPI, s. 316.

мѣшкѣтъ на парабѣлъ

Muszkiet do nogi³⁹

Rycina 24

³⁹ Komenda nie uległa zmianie w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412. Komendę umieszczono pod ryciną.

[Część II] O zwykłych smiczenach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. АДАМ ВЕУДЕ

Położcie muszkiet na ziemię⁴⁰

Rycina 25

⁴⁰ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda podana w liczbie pojedynczej, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412. Komendę umieszczono pod ryciną.

Podnieście muszkiety i postawcie do nogi⁴¹

Rycina 26

⁴¹ Komendę umieszczono pod ryciną. W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komendę tę nieco zmodyfikowano: „Podnieś muszkiet do nogi”, zob. KWP, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

Prezentujcie muszkiety⁴²

Rycina 27

⁴² Komendę umieszczono pod ryciną. W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* występuje ona w liczbie pojedynczej, zob. ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412. W polskim przekładzie kodeksu komendę oddano nieco innymi słowami: „Prezentuj broń”, zob. KWPI, s. 316.

[Сурет II] Озвуктун сиккенелеш з кѳккѳнѳ копелгаганѳ ѳмгаганѳ, га солпелѳу змгагага ѳмгагаѳ ѳгогаѳ . АДАМ ВЕУДЕ

Odwrócone muszkiety przełóźcie przez ramię⁴³

Rycina 28

⁴³ Komendę umieszczono pod ryciną. Komenda nie została uwzględniona w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*.

Предращенно положити мѣшкету на плечо.

Prezentujcie muszkiety⁴⁴

Rycina 29

⁴⁴ Komendę umieszczono pod ryciną. W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* występuje ona w liczbie pojedynczej, zob. ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 412. W polskim przekładzie kodeksu komendę oddano nieco innymi słowami: „Prezentuj broń”, zob. KWPI, s. 316.

[Часть II] Озвѣщаніи свѣдѣніи зъ кѣткіи комендантани і уваргани, па солдату звѣсатъ увардѣ і тоскѣ. АДАМ ВЕУДЕ

KOMENDY DOTYCZĄCE NABIJANIA BRONI, KTÓRE WYDAJE DOWÓDCA

Chrońcie zamki przed deszczem⁴⁵⁴⁵

Rycina 30

⁴⁵ Komendę umieszczono pod ryciną, nie została ona uwzględniona w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*.

Broń na pogrzeb⁴⁶

Rycina 31

⁴⁶ Komendę umieszczono pod ryciną, nie została ona uwzględniona w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*.

Otwórzcie panewkę⁴⁷

Rycina 32

⁴⁷ Komendę umieszczono pod ryciną, w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* została ona powtórzona bez zmian, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРП, т. V, № 3006, с. 412.

Proch na panewkę⁴⁸

Rycina 33

⁴⁸ Komendę umieszczono pod ryciną. W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* brzmiała ona: „Syp proch na panewkę”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 413.

Порохъ напоишъ

Zamknijcie panewki⁴⁹

Rycina 34

⁴⁹ Komendę umieszczono pod ryciną, pozostała ona bez zmian w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 413.

Запрыйтце Даміні .

Obróćcie broń do ładowania⁵⁰

Rycina 35

Wówczas żołnierze powinni prawą nogą wystąpić do przodu, a muszkiety w lewą stronę obrócić: jak znajdujący się obok szkic dokładnie pokazuje.

⁵⁰ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* komenda brzmi: „Muskiet do ładowania”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 412.

[Część II] O zwykłych ćwiczeniach z kórkami komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

Patron z ładownicy⁵¹

Rycina 36

⁵¹ Komendę umieszczono pod ryciną. W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* zastosowano skróconą komendę: „Wyjmij patron”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 413.

Зарядъ изрядѣннн . . .

Patron do lufy⁵²

Rycina 37

⁵² Komendę umieszczono pod ryciną, w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* brzmi nieco inaczej: „Kładź do lufy”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 413.

[Wyciągnijcie przybijaki]⁵³

Rycina 38

⁵³ Rycina bez podpisu, lecz czynność wykonywana przez żołnierza odpowiada jednej z komend związanych z użyciem przybijaka (stempla), wykonywanej na trzy tempa, która została dokładnie opisana w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*: „1. Wyjmij przybijak raz 2. Drugi 3. Za trzecim razem trzymaj przed sobą przy piersi”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, c. 413.

[Część II] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. - ADAM WEYDE

Przybijaki do luf⁵⁴

Rycina 39

Niezwłocznie muszkietrzy powinni włożyć przybijaki (stemple) do luf i nimi trzy razy przybić ładunek.

⁵⁴ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* czynność ta wykonywana była na trzy tempa: „1. Kładź do lufy raz 2. Drugi. 3. Za trzecim przybij ładunek”, zob. KWPI, s. 316.

[Część II] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. - ADAM WEYDE

Przybijaki z luf⁵⁵

Rycina 40

Wówczas żołnierzom należy przybijaki (stemple) z luf wyjąć, na dwa razy, a za trzecim prosto przed siebie wyciągnąć, tak aby jeden koniec przybijaka (stempla) do dołu, a drugi jako grubszy do góry szedł.

⁵⁵ Czynność ta została opisana w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*: „1. Wyjmij przybijak raz 2. Drugi 3. Za trzecim, pokazawszy, przyłóż do piersi”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРП, т. V, № 3006, c. 413.

[cz. 11] O zwykłych ćwiczeniach z kórkami komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

Przybijaki na swoje miejsce⁵⁶

Rycina 41

Wtedy żołnierze przybijaki (stemple) odkładają na należne im miejsce i dwukrotnie dociskają.

⁵⁶ Czynność ta została opisana w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*: „1. Połóż przybijak do swojego miejsca raz 2. Drugi 3. Za trzecim na miejsce”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРП, т. V, № 3006, c. 413.

Podnieście muszkiety⁵⁷

Rycina 42

Wówczas żołnierze muszkiety tak samo jak trzymali je lewą ręką, także nią w górę unoszą i przed sobą trzymają, po czym prawą ręką chwytają poniżej lewej w taki sposób, aby lufa znajdowała się od ich strony, a łożo było na zewnątrz.

⁵⁷ Komenda pozostała bez zmian w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 413.

Chwyc [muszkiet] lewą ręką poniżej prawej⁵⁸

Rycina 43

⁵⁸ Komenda umieszczona pod ryciną. Jest ona bezpośrednio związana z instrukcją ją poprzedzającą (zob. rycina 42), co jasno wynika z załączonych ilustracji. Żołnierz, tak samo jak poprzednio, trzyma muszkiet podniesiony w górę, lecz dokonuje zmiany sposobu jego trzymania. Kładzie swą lewą rękę tuż nad zamkiem i tym sposobem zmienia ona swoje położenie względem ręki prawej. Jak wynika z opisu generała Weydego, podczas wykonywania tej czynności broń nieznacznie zmienia swe położenie. Czynność ta została ujęta również w bardzo lakonicznych komendach wykonywanych na trzy tempa w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*: „1. Podnieś muszkiet 2. Muszkiet w górę 3. Prezentuj broń”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 413.

Prezentuj muszkiet⁵⁹

Rycina 44

⁵⁹ Komenda umieszczona pod ryciną, w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* nie uległa zmianie, zob. ПСЗПИ, т. V, № 3006, с. 412. W polskim przekładzie kodeksu komendę oddano nieco innymi słowami: „Prezentuj broń”, zob. KWPI, s. 316.

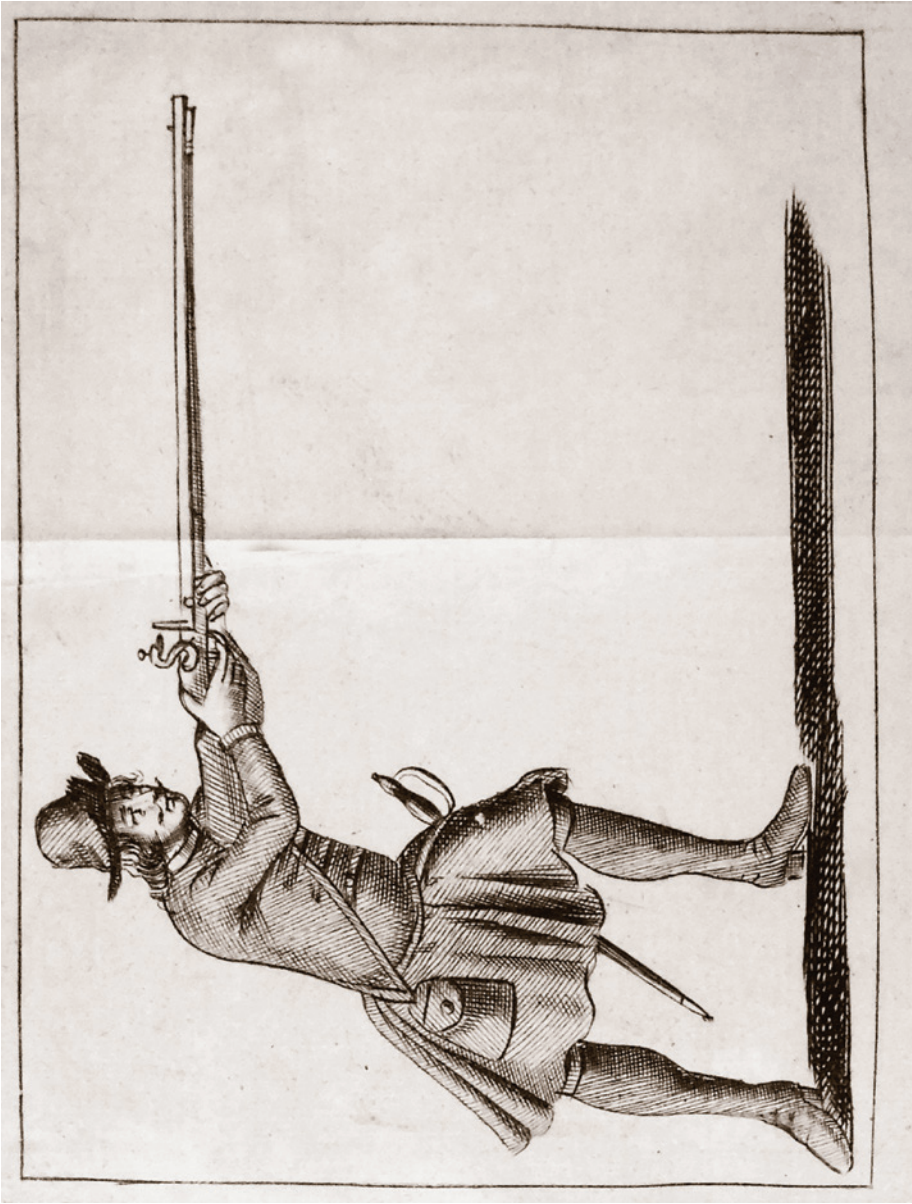
МѢШІЕПѢ НАПАРЯБЛѢ .

[Съясъ II] О звычайнѣхъ смѣненіяхъ зъ коѣкими коменгарагами і швагали, на со полѣзѣу зъмасаѣ швадрѣ і тоскѣ . АДАМ ВЕУДЕ

Celujcie

Rycina 45

Wówczas żołnierze powinni podnieść kurki i w taki sposób niezwłocznie celować.

Strzelajcie⁶⁰

Rycina 46

Wówczas żołnierze muszą być czujni, aby wszyscy razem jednocześnie wystrzelili⁶¹.

⁶⁰ Komenda umieszczona pod ryciną, w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* użyto terminu: „Pal”. Według zapisów *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku* komendy „Celuj” i „Pal” wykonywane były na trzy tempa, razem z poprzedzającą je komendą „Odwiędź kurek”, zob. KWPI, s. 316; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 413.

⁶¹ Komenda i komentarz umieszczone pod ryciną.

[Зрѣніе III] Озвученіи свистѣніи з мѣткіи компетентіи і шведскіи на солдату звисає шведскіи тоскѣ - АДАМ ВЕУДЕ

Może ktoś się znajdzie, który powie, że nie jest dobre tak wiele zbędnych słów do nabijania broni używać. Ja wówczas odpowiem, że to nieprawda. I nie wystarczy do tego nic ponadto, aby tylko jednym słowem powiedzieć: „ładujcie muszkiety i bądźcie gotowi”⁶², ale należy najpierw żołnierzy tego nauczyć, aby prosto według jednego wzoru postępowali. Do tego dodam, że kiedy pułk, który nie został nauczony ładowania od podstaw, a jego żołnierzom zostanie wydana komenda „ładujcie broń i bądźcie gotowi”, to okaże się, że jeden słabiej, drugi lepiej będzie to wykonywał, a dodatkowo każdy z nich swoje własne działania będzie stosował, z czego zaistnieje taki nieporządek, który każdy może sobie bez problemu wyobrazić. Pierwszy czyniłby na prawo, drugi na lewo, trzeci w poprzek i tak by tylko jedno zamieszanie z tego wynikło. Natomiast kiedy żołnierze chwytów ładowania gruntownie się nauczą według jednego wzorca, wówczas przestrzeni i zbędnych słów już nie potrzeba, ale rzecz im tylko:

1. Ładujcie broń i bądźcie gotowi
2. Celujcie
3. Strzelajcie

Jednakże należy przy chwytach zawsze według jednego wzoru czynić, jak im zostało pokazane, aby nie tylko jedynie należycie, ale i doskonale wykonane zostało.

⁶² Komendę „Ładujcie muszkiety i bądźcie gotowi” należy odnieść do komend i czynności wykonywanych przez żołnierzy, które zostały przedstawione na rycinach 32–44.

O RĘCZNYCH CHWYTACH GRENADERSKICH⁶³

Dowódca wydaje następującą komendę: granaty z torby.

⁶³ Komendy związane z czynnościami wykonywanymi przez grenadierów znalazły swoje stosowne miejsce w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*. W odróżnieniu od zapisów zestawionych przez generała Weydego komendy grenaderskie zawarte w Piotrowej regulacji zostały rozbudowane i usystematyzowane: „Grenadierzy władają bronią tak samo jak muszkietery, tylko kiedy granaty rzucają, postępować należy następującym sposobem: 1. Muszkiet przed siebie 2. Rozszerz pas 3. Muszkiet na plecy. 1. Otwórz torbę 2. Wyjmij granat 3. Zgryź zębami i zakryj rurkę zapalającą palcem. 1. Rozdmuchaj, przygotuj lont 2. Cofnij prawą nogę do tyłu 3. Zapalaj i rzucaj. A kiedy wyżej opisane chwytów dobrze wiadome się staną, wtedy można krótsze rozkazy wydawać: 1. Muszkiet na plecy 2. Wyjmij granat, zgryź zębami 3. Zapalaj i rzucaj. Muszkietów i bagnetów używają grenadierzy, jak już wspomniano, w taki sam sposób jak i wszyscy żołnierze, tylko kiedy idą szykiem w paradzie, to noszą oni fuzje swoje na lewej ręce”, zob. KWPI, s. 319; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 417.

Otwórzcie i bądźcie gotowi

Po tym grenadierzy sięgają prawą ręką do torby i chwytają po granacie, a następnie odgryzają ładunki zapalające zębami. Cofają prawą nogę do tyłu i trzymając swoje granaty w rękach przed sobą, z kciukiem na zapalonym zapalniku, a lont trzymają w lewej ręce.

Rycina 47

[Część II] O zwykłych ćwiczeniach z kótkimi komentarzami i uwagami, na co należy zwracać uwagę i troskę. ADAM WEYDE

Zapalajcie i rzucajcie swoje granaty

Wtedy niezwłocznie rozdmuchają grenadierzy swoje lonty i zapaliwszy je, zrzucają granaty z całej siły przed siebie.

Rycina 48

Muszkiety z ramienia, postawcie przed siebie i chwytajcie za bagnety⁶⁴

⁶⁴ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* chwytty związane z bronią i bagnetem zostały znacznie rozszerzone w odniesieniu do propozycji generała Weydego i nie pokrywają się z komendami zamieszczonymi w sporządzonym przez niego *Regulaminie*, zob. KWPI, s. 316–317; ПСЗРИ, т. V, № 3006, с. 413–414.

[Sięgnijcie po bagnety]⁶⁵

Rycina 49

⁶⁵ Rycina bez żadnego tytułu i opisu. Komenda została nadana przez autorów opracowania. Warto zwrócić uwagę, że żołnierze na rycinach 49–54 i 56 zostali przedstawieni w takich samych mundurach, przede wszystkim w takich samych nakryciach głowy, jak grenadierzy na rycinach 47–48. Takie przedstawienie może wskazywać, że komendy przypisane rycinom 49–54 i 56 odnoszą się właśnie do grenadierów. Potwierdzeniem tego są ryciny chwytów wykonywanych przez grenadierów zamieszczone w regulaminie Pierre'a Giffarta, gdzie na jednej przedstawiono żołnierza przygotowanego do rzutu zapalonym granatem (fig. XVII), na pozostałych zaś znalazł się żołnierz wykonujący chwyt fuzją (fig. XIV–XV) i szpadą (fig. XVI). Tym co poświadcza, że na wszystkich rycinach znaleźli się grenadierzy (wszyscy mają mundury takiego samego kroju), są umieszczone pod nimi podpisy w języku francuskim i niemieckim, zob. P. Giffart, op. cit., Augsburg 1697, p. 14–17, fig. XIV–XVII.

Bagnety do góry⁶⁶

Rycina 50

⁶⁶ Komenda umieszczona pod ryciną, nie została ona uwzględniona w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*.

Przyłożcie bagnety do muszkietu i umocowujcie⁶⁷

Rycina 51

⁶⁷ Komenda umieszczona pod ryciną. W *Kodeksie Piotra I z 1716 roku* komenda ta została rozdzielona na dwie czynności – przyłożenia bagnetu do lufy broni i umocowania bagnetu, zob. KWPI, s. 317; ПСЗРП, т. V, № 3006, с. 413.

Wkładajcie bagnety⁶⁸

Rycina 52

⁶⁸ Komenda zamieszczona pod ryciną. Do komendy odniesiono się w poprzednim przypisie.

Chwycie muszkiety prawą ręką pośrodku⁶⁹

Rycina 53

⁶⁹ Komenda zamieszczona pod ryciną.

Вхлѣтите мѣщѣтъ правою рѣиою По
срѣдинѣ

Chwycie [muszkiet] lewą ręką poniżej prawej⁷⁰

Rycina 54

⁷⁰ Komenda zamieszczona pod ryciną. Komenda nieuwzględniona w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*.

Ѣхати лѣдою рѣною По правдѣ

Prezentuj muszkiet z bagnetem⁷¹

Rycina 55

⁷¹ Komenda zamieszczona pod ryciną, nieuwzględniona w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*.

мѣшнѣтѣ збѣгнѣтѣмѣ напѣраѣ,

Skieruj bagnet [z muszkietem] w pierś człowiekowi⁷²

Rycina 56

Zdarzy się, że ktoś zapyta, czy grenadierzy nie znają czasem jeszcze więcej czynności, jak wyżej wspomniano, takiemu daję odpowiedź, że im specjalnie w ćwiczeniach z granatem, fuzją i bagnetem więcej wiedzieć nie potrzeba, niż jak im zostało wcześniej pokazane⁷³. Jednocześnie mogą oni być bardziej wykorzystywani w różnych sytuacjach, przykładowo podczas szturmów, bitew, a także kiedy miny zamierzasz wysadzać, czy też, aby z nimi utrzymać swe pozycje i dać odpór nieprzyjacielowi⁷⁴. To wszystko należy i wykonuje się przez mądre wskazówki pułkowników. W wojsku saskim, kiedy spodziewają się silnego wroga, grenadierzy niosą kozły hiszpańskie⁷⁵.

⁷² Komenda zamieszczona pod ryciną, nie występuje w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*. Tamże jest mowa, aby żołnierzy „pchnięcia z wypadem uczyć”, zob. KWPI, s. 317; ПСЗРП, т. V, № 3006, c. 414.

⁷³ Zob. komendy przedstawiające ryciny 47–56.

⁷⁴ Pierre Giffart w swoim dziele poświęconym piechocie francuskiej zamieszcza podstawowe informacje dotyczące grenadierów, zaznaczając, iż są oni żołnierzami wyłączonymi z podstawowego składu roty i przynależą do batalionu, podkreślając jednocześnie, że muszą utrzymywać swoją fuzję w nienagannym stanie i gotowości. Grenadier oczywiście walczy za pomocą granatów, które zapala i rzuca w razie zaistniałej konieczności, zob. P. Giffart, op. cit., Augsburg 1697, p. 14–17, fig. XIV–XVII.

⁷⁵ Kozły hiszpańskie stanowią elementy fortyfikacji polowych wykorzystywanych przede wszystkim przeciwko jeździe. Budowane były z drewna – w grubej belce lub dylu wywiercano otwory, przez które następnie wkładano zaostrzone drągi. Przykładowy rysunek kozłów hiszpańskich został zamieszczony w regulaminie kapitana Hansa Lavatera i powtórzony w pracy kapitana porucznika Johana Boxela, zob. H.C. Lavater, op. cit., nlb.; J. Boxel, op. cit., [Bd. I–II], nlb.

[Зрґєд II] Озвжкјуѡн сѡиселнлѡн з кѡткнн кѡпеллгзгнн і ѡнелгнн, нл сѡ лелѡу зѡлгел сѡ ѡнелг і гѡскѡ. АДДАМ ВЕУДЕ

[CZĘŚĆ III] [O ZWROTACH]¹

W prawo
W lewo jak poprzednio
W lewo
W prawo jak poprzednio
W prawo w tył zwrot
W lewo jak poprzednio
W lewo w tył zwrot
W prawo jak poprzednio

Muszkiety trzymając w postawie prezentuj muszkiet,
w prawo i w lewo się obracać

Najpierw musi muszkietier wiedzieć, jak trzymając muszkiet w postawie prezentuj muszkiet², obracać się w prawo i w lewo, i ponownie jak poprzednio stawać, i dlatego chcę o tym krótko objaśnić, kiedy do żołnierzy mówić:

¹ Zmiany postawy wykonywane przez żołnierzy z bagnetem zatkniętym w broni znalazły się również w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 317; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 413–414.

² Zob. ryciny 3 i 15.

OBRÓCIE SIĘ W PRAWO

I wtedy należy muszkiety swoje razem ku górze ustawić, trzymając je obiema rękami niezbyt daleko od siebie oddalone, i na lewej nodze obrócić się w prawo, i tak swoje muszkiety znowu w postawie prezentuj muszkiet stawiając trzymać.

W LEWO STAŃCIE JAK POPRZEDNIO

Żołnierze wykonując obrót w prawo, tak samo mają czynić podczas ustawiania się, tak jak poprzednio stali.

A to można wykonywać tak: w prawo i w lewo w tył zwrot; i tak w lewo, i w prawo w tył zwrot i ustawić się tak jak stało się uprzednio.

I jak się wykonuje to z muszkietem, podobnie wypada czynić z założonym na nim bagnetem.

O POTRZEBIE PODWAJANIA RZĘDÓW I SZEREGÓW³

Ale tej komendy dokładnie nie opisuje się, gdyż jest ona używana bardziej dla piękna niż dla pożytku⁴.

W PRAWO PODWAJAJCIE SWOJE RZĘDY

Żołnierze wypełniając ten rozkaz, mają wiedzieć, które rzędy powinny stać, a które z jednych wstępować w inne. Wówczas mogą najpierw pomyśleć, ile rzędów jest w kapralstwie, a mianowicie zwykle cztery, i tak

³ Rzędy oznaczają głębokość sformowanego oddziału, natomiast szeregi oznaczają szerokość frontu. Podwajanie rzędów i szeregów zostało także rozpisane, choć w znacznie mniej rozbudowany sposób, w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 317–318; ПКСРП, т. V, № 3006, c. 414–415.

⁴ Skomplikowane schematy związane z podwajaniem, a nawet potrajaniem szeregów i rzędów na wiele sposobów zamieścił w swojej pracy Karol Giovine (Giouine), zob. K.C. Giovine, *Ars Militiae Pedestris oder Kriegskunst zu Fuss*, Zelle 1683, S. 39–84. Warto zauważyć, że Adam Weyde w bardzo skrócony i precyzyjny sposób wyjaśnił skomplikowane kwestie związane z podwajaniem rzędów i szeregów. Równie prosty przekaz tych czynności zamieścił w swojej pracy kapitan Hans Lavater, zob. H.C. Lavater, op. cit., S. 86–92.

będzie im łatwiej zrozumieć polecenie: w prawo podwajacie swoje rzędy. Wówczas w każdym kapralstwie drugiemu i czwartemu rządowi należy obracać się w prawo, a rząd pierwszy i trzeci musi się podwajać, tak aby rzędy w liczbie 12 ludzi stanęły, jak też tu poniżej figura pokazuje I⁵.

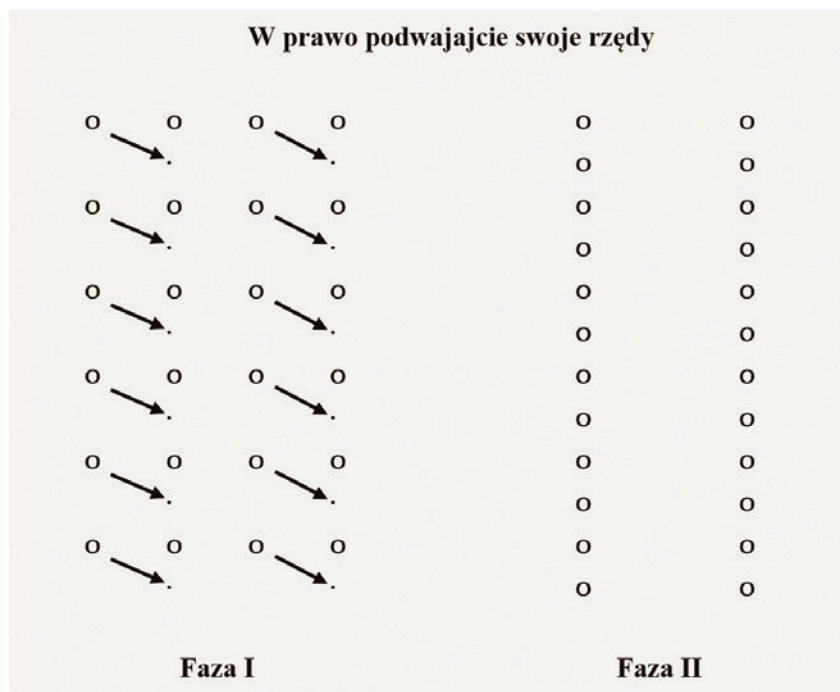

Figura 1. W prawo podwajacie swoje rzędy. Opracowanie własne.

⁵ W tym miejscu generał Weyde odwołuje się do dołączonego do tekstu *Regulaminu* szkicu obrazującego podwajanie rzędów. Jednakże jedyny rękopiśmienny egzemplarz oryginału dzieła, przechowywany w zbiorach rękopisów BAN, nie posiada tego ani innych szkiców obrazujących prowadzenie musztry. Do kwestii braku szkiców w dziele autorstwa Adama Weyde w żaden sposób nie odnieśli się historycy wojskowości zajmujący się problematyką armii rosyjskiej. W odniesieniu do powyższego, na podstawie zapisów autora *Regulaminu*, wykonaliśmy wszystkie brakujące szkice, które z odpowiednim komentarzem zamieszczamy w stosownych miejscach tekstu.

Tym sposobem można w rotach, w batalionie lub w pułku niezwłocznie rzędy podwajać.

W LEWO STAŃCIE JAK POPRZEDNIO

Ci, którzy wystąpili i podwoili, obrócą się w lewo i staną raz jeszcze tak samo, jak stali poprzednio, co poniżej zobaczyć można⁶. Tymże sposobem i w lewo podwajają.

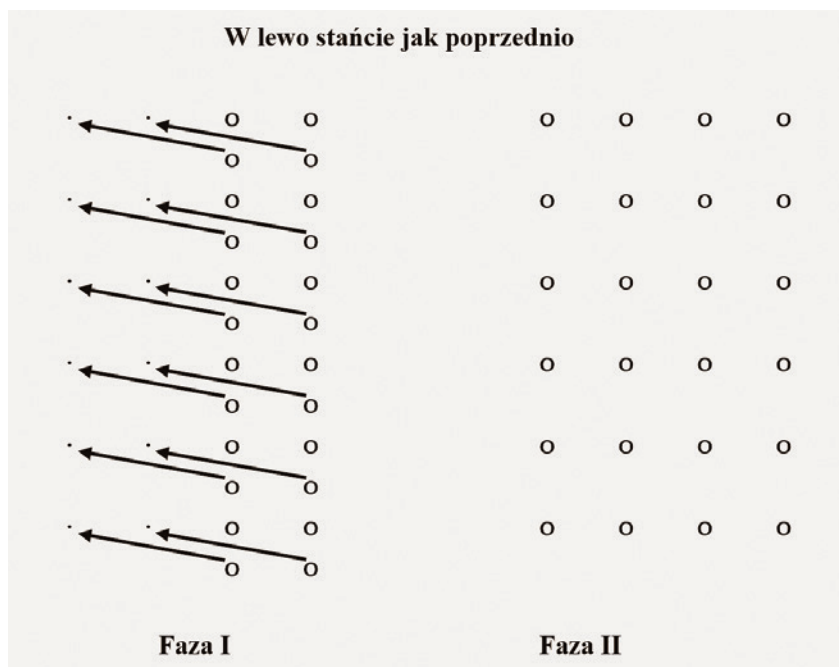

Figura 2. W lewo stańcie jak poprzednio. Opracowanie własne.

⁶ W *Regulaminie* brak stosownego szkicu.

PODWÓJCIE RZĘDY Z POŁOWĄ SZEREGÓW W PRAWO

Wówczas polecają żołnierzom, aby oni ze środka swoich szeregów całą połowę obrócili się w prawo i tak w drugą połowę poszli i ją podwoili.

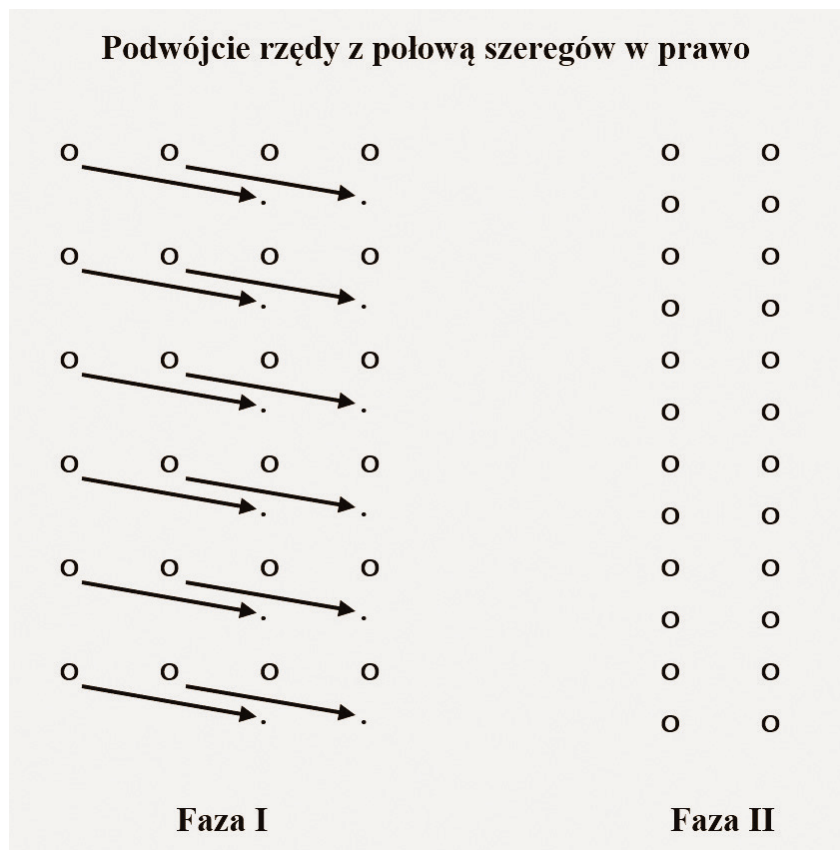

Figura 3. Podwójcie rzędy z połową szeregów w prawo. Opracowanie własne.

W LEWO STAŃCIE JAK POPRZEDNIO

Według tego rozkazu obracają się wszyscy żołnierze na lewej nodze w lewą stronę i wyjdą tak stąd i staną znowu według poprzedniego sposobu, jak tu poniżej widać⁷.

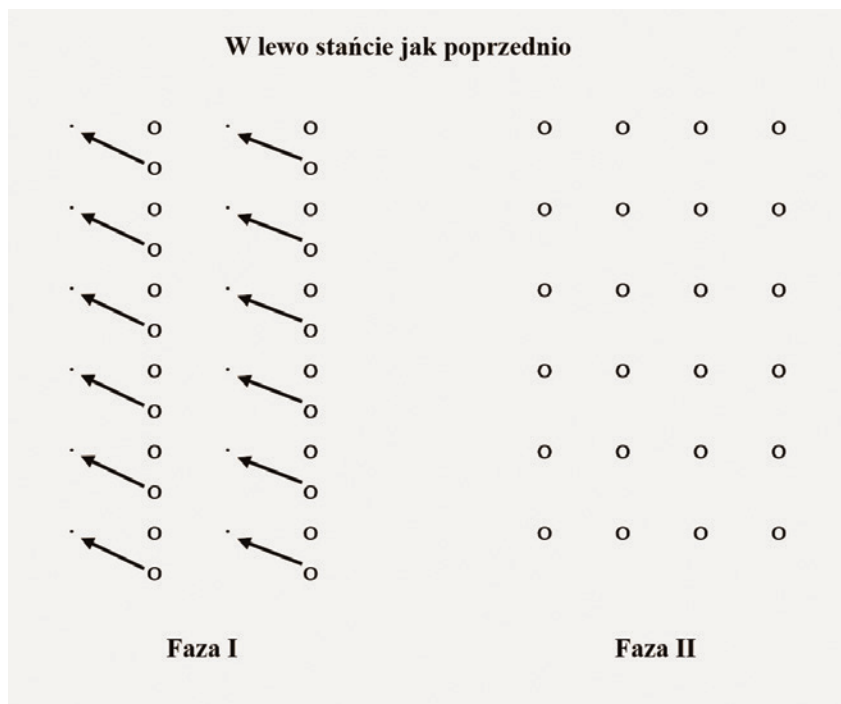

Figura 4. W lewo stańcie jak poprzednio. Opracowanie własne.

⁷ W *Regulaminie* brak stosownego szkicu.

PODWÓJCIE Z POŁOWĄ SZEREGÓW RZĘDY W LEWO

Wówczas część żołnierzy od środka ma niezwłocznie w lewą stronę obrócić się i między nich wchodzi połowa w środek i podwaja rzędy, tak że oni w liczbie 12 ludzi w rzędzie staną, jak figura w dole pokazuje⁸.

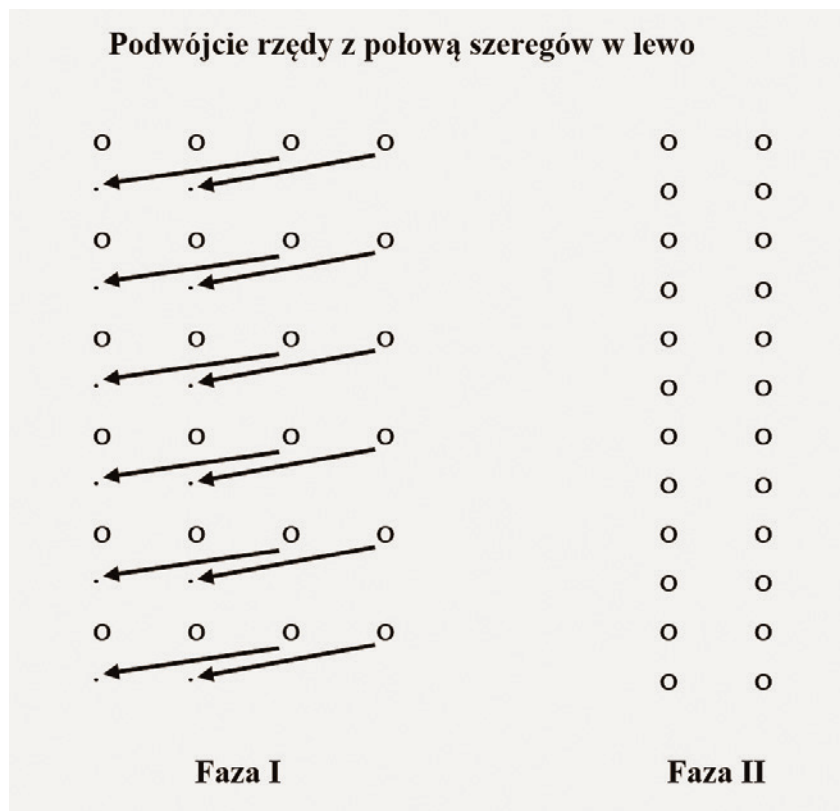

Figura 5. Podwójcie rzędy z połową szeregów w lewo. Opracowanie własne.

⁸ W *Regulaminie* brak stosownego szkicu. Należy zauważyć, że komenda i opis opierają się na tradycyjnym podziale pułku na sześć rzędów, dlatego po podwojeniu otrzymuje się 12 rzędów.

W PRAWO STAŃCIE JAK POPRZEDNIO

Wówczas ci żołnierze, którzy wystąpili, obracają się w prawo i tak oto wyjdą stąd, i staną znowu tak jak stali poprzednio.

Jeszcze kto zechce wiedzieć, jaki pożytek może przynieść to podwajanie rzędów, o którym powyżej wspomniano, lub dlaczego to się czyni. Zatem oznajmiam, po pierwsze, że na początku to dobre jest do ćwiczeń formowania frontów lub czoł będących w rzeczywistości o połowę mniejszymi. W szczególności jest to przydatne, gdy chcesz zwieść nieprzyjaciela, kiedy będzie u ciebie nie tak wielu ludzi, jak w rzeczywistości być powinno. Po drugie, gdy spodziewasz się, że nieprzyjaciel z wielką siłą na flanki chce napaść, to w tym czasie można rzędy tym sposobem zawczasu podwoić, i tym sposobem tak szybko i silnie dawać ogień, że nieprzyjaciel swój zamiar w końcu będzie zmuszony porzucić. Po trzecie, takie podwajanie jest dobre, kiedy poprzez wąskie miejsca iść należy i napotkanych ludzi na drodze chcesz bokiem przepuścić.

Istnieją jeszcze inne liczne sposoby podwajania rzędów, o których nie wspominam, ponieważ pożytku płynącego z nich pojąć nie mogłem, ale pragnę dowiedzieć się o tym od tych, którzy będą to wykonywać. Zamiast tego przedstawię, jak wykonuje się podwajanie szeregów.

Figura 6. O podwajaniu szeregów. Opracowanie własne.

O PODWAJANIU SZEREGÓW

W prawo połowie z rzędów podwoić szeregi. Po tym rozkazie pójdą ostatnie trzy szeregi w prawo do przednich, tak że z sześciu sformują się trzy szeregi, tak jak figura w dole pokazuje⁹.

⁹W *Regulaminie* brak stosownego szkicu.

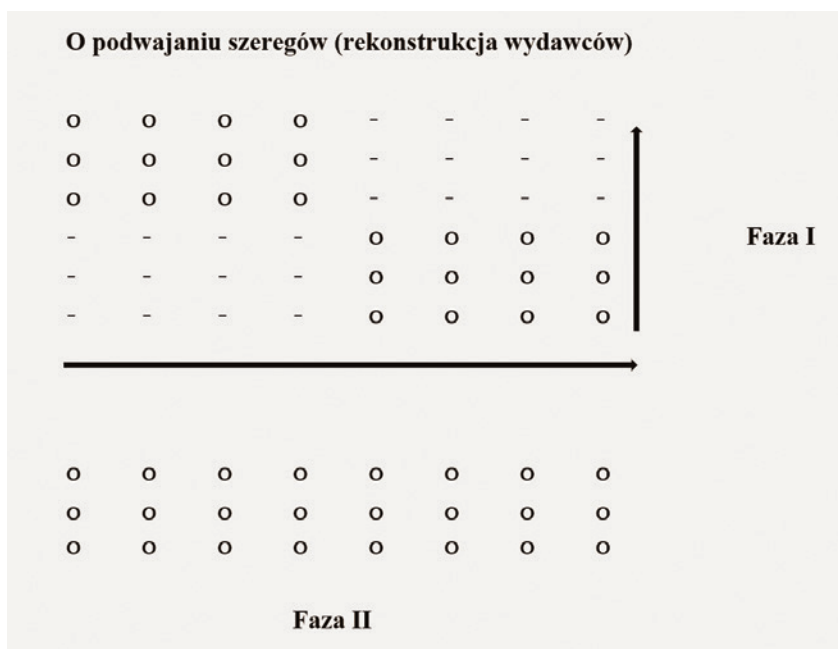

Figura 7. O podwajaniu szeregów (rekonstrukcja wydawców). Opracowanie własne.

**OBRÓĆCIE SIĘ W LEWO.
IDŹCIE I STAŃCIE JAK POPRZEDNIO**

Wtedy należy żołnierzom, którzy wstąpili, obrócić się w lewo i z powrotem udać się na tyły, aby stanąć ponownie, jak stali, tak aby z trzech szeregów znów powstała sześć.

Z POŁOWĄ RZĘDÓW PODWÓJCIE W LEWO SZEREGI

Wtedy należy ostatnim trzem szeregom w lewo [tj. od lewej strony] w trzy przednie wstąpić, jak tu poniżej zobaczyć można¹⁰.

¹⁰ W *Regulaminie* brak stosownego szkicu.

W PRAWO OBRÓCIE SIĘ I STAŃCIE JAK POPRZEDNIO

Wtedy żołnierze, którzy wstąpili w pierwsze trzy szeregi, obracają się w prawo i ponownie idą do tyłu, aby stanąć tak jak poprzednio stali.

Takie podwajanie szeregów jest potrzebne, kiedy do nieprzyjaciela należy strzelać plutonami podczas stania [w polu]¹¹, ataku i wycofywania się. Jest także to pożyteczne, kiedy chcesz dawać za jednym razem ognia pułkiem lub brygadą¹².

Podwajania rzędów i szeregów, które zobaczyliśmy, nie trzeba już bardziej opisywać. Ograniczymy się zatem do objaśnienia, gdzie ujrzymy, czym jest Battaillon de Quarre¹³ i z jaką korzyścią można takie [ustawienie żołnierzy] wykorzystać, co też na dwa sposoby weźmiemy i wytłumaczymy¹⁴.

¹¹ Zapis ten można odnosić także do obozowania wojska lub prowadzenia przez nie oblężenia.

¹² Prowadzenie takiego zmasowanego ognia z ręcznej broni palnej przez całe oddziały było w armiach europejskich czymś powszechnym. Kapitan Hans Conrad Lavater w swoim dziele prezentuje dwa takie sposoby – „skwadronami” (8 komend) i „salwami” (9 komend), z trzema wariantami oddawania strzałów – na dwie strony bądź tylko na jedną, lewą lub prawą, w zależności od ustawienia szyku, zob. H.C. Lavater, op. cit., S. 83. Podobny sposób prowadzenia ognia przez muszkieterów na obydwie strony zamieścił także kapitan porucznik Wendelin Backhausen oraz Karol Giovine, zob. W. Backhausen, *Nützliche gründliche und lustige Beschreibung deren bey der...*, Marburg 1664, S. 21; K.C. Giovine, op. cit., S. 101.

¹³ Był to szyk stosowany podczas walki, polegający na ustawieniu żołnierzy w regularny czworobok, aby tym sposobem umożliwić całemu oddziałowi, który go formował, obronę przed atakiem wroga z każdej ze stron. Zastosowanie Battaillon de Quarre zostało również uwzględnione, choć nie tak obszernie jak tutaj, w *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku*, przy czym tam opisane zostało wykorzystanie grenadierów oraz armat przy jego formowaniu, zob. KWPI, s. 320–321; ПСЗПИ, т. V, № 3006, c. 418–419.

¹⁴ Należy podkreślić, że w tym zakresie generał Weyde opiera się na rozpowszechnionych wówczas w Europie szykach ustawienia żołnierzy w czworoboki z możliwością prowadzenia ognia na wszystkie strony. Ustawienie w tzw. czworokąt składający się z 12 rot – po trzy na każdą ze stron – przedstawił w swojej pracy kapitan porucznik Wandalin Backhausen, zob. W. Backhausen, op. cit., S. 60–61, Kupf. B, Fig. 1. Na tej samej rycinie zostały przedstawione także inne ustawienia w czworokąt oraz tzw. rawelin, przy czym jedynie tylko na figurze 1 znaleźli się muszkieterzy, natomiast na figurach 2–9 jest to ustawienie mieszane – muszkieterzy i pikinierzy. Różnorodne schematy ustawienia czworoboku zamieścił w swojej pracy Karol Giovine, zob. K.C. Giovine, op. cit., S. 107–111.

Na przykład, kiedy podpułkownik z połową pułku zostanie posłany na taką placówkę, gdzie podczas marszu będzie mógł obawiać się napaści kawalerii nieprzyjacielskiej, a zwłaszcza kiedy zobaczy, jak ta na niego uderza. Wówczas musi umieć natychmiast uszykować Battaillon de Quarre, aby w najlepszym przypadku na wszystkie cztery strony można było się bronić, ale wcześniej niżeli to może być uczynione, należy najpierw wiedzieć, ile rot podpułkownik w połowie pułku ma i jak są one liczne, i jaka jest liczba wszystkich żołnierzy.

Podam taki przykład: będzie miał batalion sześć rot, w każdej po trzy kapralstwa, które liczą 12 rzędów, to pomnożę przez sześć i uzyskam informację, że z sześciu rot wynikną 72 rzędy. Następnie muszę tak uczynić, aby w Battaillon de Quarre na wszystkie cztery strony fronty równa ich część przypaść mogła. Na początku odejmę w pamięci z 72 rzędów 24 i tak zostanie 48. Te 48 rzędów rozdzielę na cztery i tym sposobem postawię Battaillon de Quarre na wszystkie strony równo. I jak 24 rzędy, które miałem w pamięci, także na cztery części podzielę i każdą część, która sześć rzędów liczy, na wszystkie cztery kąty przystawię, to tak będzie Battaillon de Quarre gotów. I będę miał na wszystkie cztery strony równy front po 24 rzędy, jak tu poniżej zobaczyć można¹⁵.

¹⁵W *Regulaminie* brak stosownego szkicu.

Bataillon de Quarre

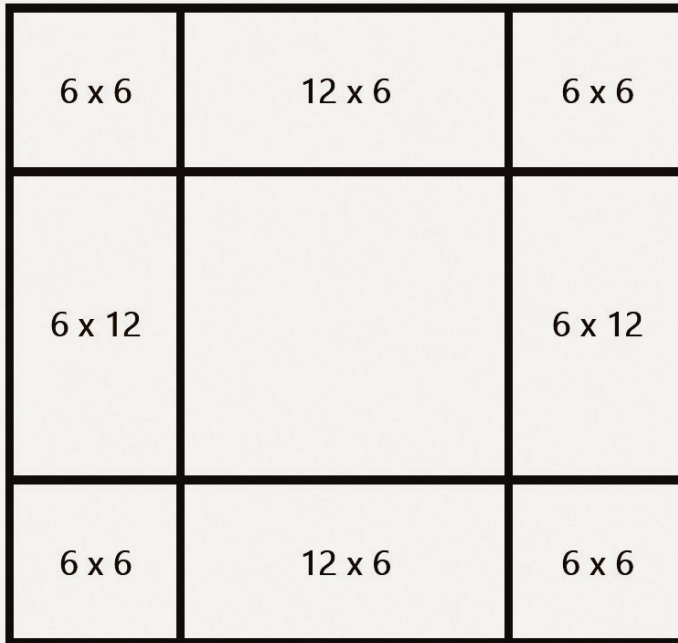

Figura 8. Bataillon de Quarre. Opracowanie własne.

[CZĘŚĆ IV] [SPOSÓB PROWADZENIA OGNIA CIĄGŁEGO]

I jak Battaillon de Quarre zostanie tak ustawiony, to do nieprzyjaciela strzelać można ze wszystkich czterech stron i wtedy lepszym rozwiązaniem jest prowadzenie ognia przez upadanie szeregów, i wówczas dowodzący rozkazuje, jak następuje:

PREZENTUJ MUSZKIET

Wtedy należy żołnierzom muszkiety swoje z ramion na trzy tempa do postawy prezentuj muszkiet ustawić¹.

PIERWSZE PIĘĆ SZEREGÓW PADNIJCIE

Po tym rozkazie należy pierwszym pięciu szeregom na wszystkich czterech stronach klęknąć na kolana, schylić się i swoje muszkiety przyłożyć do prawego boku i tak przy ziemi mieć gotowe. Szósty szereg jako ostatni ustawiwszy muszkiety w postawie prezentuj muszkiet, stoi², a następnie dowodzący wydaje komendę:

¹ Zob. komendy opisane przy rycinach 3 i 15.

² Zob. rycina 3 lub 15.

CELUJCIE

Wówczas muszą żołnierze podnieść kurki i niezwłocznie celować³.

STRZELAJCIE

Wówczas wszyscy żołnierze powinni równocześnie dać ognia⁴, a następnie niezwłocznie klęknąć i przystąpić do nabijania swej broni. W tym czasie wstaje kolejny szereg i ustawia się, trzymając swoją broń w postawie prezentuj muszkiet, a następnie dowodzący wydaje analogiczną komendę. I jak do pierwszego szeregu dojdzie i oni także wystrzelą, znowu rozpoczyna się wówczas od ostatniego szeregu, jak wyżej wspomniano. I kiedy żołnierze tej nauki gruntownie się wyuczą, to można tym sposobem wielce szybko, równocześnie w dobrym porządku bez przerwy strzelać, i wydawać następujące komendy.

Pierwsze pięć szeregów upadnijcie [tj. klęknijcie na kolano] i bądźcie gotowi z muszkietami. Wówczas powinno upaść pięć przednich szeregów na ziemię. Jednak tylny, ostatni szereg, musi już wycelowawszy z bronią gotową stać, do którego dowodzący rzecze:

DAWAJCIE OGNIA

I jak szybko oni wypalili, uklękną także na ziemi na kolana i ładują szybko swoje muszkiety, w międzyczasie należy już znowu czwartemu szeregowi z bronią gotową stać i wtedy także rozkaże dowodzący:

DAWAJCIE OGNIA

I tak kończy zawsze pierwszy i zaczyna ostatni. Według tego wzoru z *Bataillon de Quarre* można także z brygadą lub w najlepszym przypadku

³Zob. komendę opisaną przy rycinie 45.

⁴Zob. komendę opisaną przy rycinie 46.

z armią do nieprzyjaciela bez przerwy dawać ogień. I kiedy w jakiś sposób spodziewasz się, że nieprzyjaciel z wielką siłą chce się wdrzeć [w ustawione szyki], i w tym czasie pierwszy szereg nie będzie mógł strzelać, to wtedy należy żołnierzom w pierwszym szeregu bagnety do fuzji swoich zatknąć i tak z nimi położyć się na ziemi. Pozostałe szeregi muszą natomiast bez przerwy strzelać do nieprzyjaciela, ale jak nieprzyjaciel całkowicie się zbliży i chce się wdrzeć [w ustawione szyki], to wówczas należy całemu pierwszemu szeregowi równocześnie dać ognia, a następnie odeprzeć go bagnetami. Kiedy zechcesz do nieprzyjaciela strzelać plutonami z szyku Battaillon de Quarre, to należy czynić, jak następuje.

Na początku przednie szeregi muszą zostać podwojone, tak aby z sześciu przeformowały się w trzy.

Potem należy ustawić Battaillon de Quarre, tak aby na wszystkie cztery strony wyszedł równy front, jak już wcześniej o tym rozlegle wspomniano.

I kiedy taki Battaillon de Quarre będzie musiał strzelać bez przerwy, to wtedy trzeba ustawić plutony na wszystkie cztery strony i podzielić je na tyle części, aby przy nabijaniu broni zawsze mogły być gotowe. Mianem plutonu określa się część żołnierzy z kilku rzędów.

I kiedy muszkietery celują, wtedy należy pierwszemu szeregowi klęknąć na prawe kolano, a pozostałe dwa szeregi przyłączają się do pierwszego, po czym dowodzący rozkazuje:

PIERWSZE PLUTONY

Celujcie

Dawajcie ognia

DRUGIE PLUTONY

Celujcie

Dawajcie ognia

TRZECIE PLUTONY

Celujcie

Dawajcie ognia

CZWARTE PLUTONY

Celujcie

Dawajcie ognia

I tak strzelają jedni za drugimi bez przerwy, póki znowu do pierwszych nie dojdzie, tak zatem jeden pluton za drugim strzela, przy czym należą im jednemu za drugim ładować broń.

Takie zastosowanie w walce, mianowicie prowadzenie ognia plutonami, jest bardzo dobre i stosowane jest obecnie niemal przez wszystkich władców, a szczególnie przez Francuzów, od których to się i wzięło. Jednakże uważam upadanie szeregów za jeszcze lepszy sposób walki, a tego jeszcze w żadnym kraju nie używano oprócz Saksończyków, którzy ten sposób przyswoili sobie i już w wojsku cesarskim wielce także to się przyjęło. Korzyść z tego jest szczególna. W minionym roku 1697 w węgierskiej ziemi wyraźnie można było zaobserwować sposób prowadzenia walki kontrmarszem, który tam jeszcze jest w zastosowaniu, a gdzie indziej już od ponad 10 lat nie jest stosowany. Nie mogą temu zarówno wojska cesarskie, jak i saskie wystarczająco się nadziwić, jak przez tak wiele lat, tak mało przejrzysty⁵ wzór u nich i w wielu innych krajach był w najlepszym użyciu. Kiedy jednak głęboko się zastanowić, jaki wysiłek jest włożony w stosowanie kontrmarszu, tylko podczas nauki takiego strzelania, aby przy tym szeregi i rzędy w szyku trzymać, tak by mogły

⁵ W oryginale: *smiatnoj* (ros. смятной, прил. смутный) – *charakteryzujący się zamieszaniem*, СРЯ XI–XVII, вып. 25, Москва 2000, с. 240. Wobec powyższego autorzy opracowania zdecydowali się na użycie słów: „mało przejrzysty”.

iść zgodnie z porządkiem⁶; czy także w międzyczasie, kiedy pułki będą ćwiczyć i jeden drugiemu drogę przetnie, mniemam, że nic gorszego od takiego przykładu jak ten nie można przytoczyć. Inni mogą opowiadać, że wykorzystując ten sposób walki w wielu krajach, różne zwycięstwa odnoszono w dawnych czasach, i to jest prawda. Jednak ja odpowiadam natychmiast, że ci, którzy przegrali walkę, także stosowali kontrmarsz. W przeciwnym razie też chciałbym chętnie widzieć, chociaż najlepsze armie na świecie, które w 30 000 żołnierzy mogą w polu stanąć i które zastosowałyby kontrmarsz przeciwko nieprzyjacielowi w boju, a nieprzyjaciel był równie silny i stosował strzelanie plutonami albo w szczególności poprzez upadanie szeregów, to pewnym jest, że ten ostatni zawsze go pokona i zwycięży.

Ponieważ ten, który upadaniem szeregów prowadzi walkę, nie tylko samą korzyść z tego osiąga, że on częściej i szybciej może ogień dawać, ale oprócz tego nie obawia się, że jego ludzie w łatwy sposób mogą zostać wprowadzeni w zamieszanie, przez co też nie poniosą wielu strat. Ponieważ zawsze tylko szósta część z szeregów stoi osobno od tych, którym należy strzelać, a pozostałe zawsze po wystrzale klęczą i broń swoją nabijają, a zatem wszystkim pułkom, które idą do ataku, tylko szóstej części szeregów można zaszkodzić. Wobec tego ten, który kontrmarszem zechce walczyć, musi już na początku obawiać się wielkiego zamieszania i nieporządku, który wszystkich może zgubić. Po drugie, że mogą oni wolno i bez zachowania porządku prowadzić ogień. Po trzecie, oczywiście będą musieli zawsze mieć większe straty w ludziach, ponieważ wszyscy oni zmuszeni będą stać w pozycji wyprostowanej [tj. część z nich nie będzie klękała]. W wojsku cesarskim dziwią się wielce, że w minionych

⁶ Schematy związane z różnorodnym stosowaniem kontrmarszu – szeregami, połowa szeregów, rzędami, rzędami z połową szeregów, z połową rzędów – zostały zamieszczone w pracy Karola Giovine, zob. K.C. Giovine, op. cit., S. 102–103. Por. E. Razin, op. cit., t. II, s. 527–528.

czasach tak często bywali pokonywani przez Turków, tak że do czasu tej wojny⁷ mieli wielką obawę przed nimi, i kiedy tylko u nich o tym narodzie wspomniano, to na nich padał strach. Jednak kiedy oni podczas tej wojny kilkukrotnie zwyciężyli i wiele twierdz Turkom odebrali, tak teraz nie szanują ich całkowicie, twierdząc, że jeśliby oni tego psa przed tą wojną, tak jak podczas tej wojny znali, toby cesarz już dawno był pod Konstantynopolem.

I ja także od różnych wykształconych wojskowych ludzi cesarskich słyszałem opinie, że oni w minionych latach Turkom tak wiele zaszkodzić jak obecnie nie mogli, dlatego że oni tak dobrej musztry, zarówno plutonami, jak i upadaniem szeregów, jak teraz się stosuje nie znali, i któż zechce zaprzeczyć, że nie było to jedyną przyczyną ich porażek.

⁷ Adam Weyde ma na myśli wojnę toczoną w latach 1683–1699 przez państwa skupione w Świętej Lidze (Cesarstwo, Rzeczpospolita, Republika Wenecka, Stolica Apostolska oraz od 1686 r. Rosja) z Turcją.

[CZĘŚĆ V]

[O WARTACH, JAK NA NIE CHODZIĆ I JAK Z NICH NALEŻY SCHODZIĆ]¹

Kiedy wódz² w wojsku się znajduje, to jest wówczas zwykle przyjęte, że u niego na warcie każdej doby stoi po jednym kapitanie z rotą i musi to zawsze zaczynać się od pierwszego pułku. I z tej roty stawia się około różnych namiotów i wozów wojewody [głównodowodzącego] po dwóch i po trzech lub tylu, ilu ludzi potrzeba. Wystawia się ich tak, aby sierżanci tej roty mogli ich nadzorować i co każde trzy godziny zmieniać. Te przewidziane porządkiem zmiany należy gefrajtrom gorliwie doglądać i dlatego w wielu [wojskach] zdarza się, że w rocie od sześciu do ośmiu osób nie chodzi na warty. Kiedy przyjdzie jednej rocie drugą rotę zmieniać, to wtedy idzie ona z biciem w bębny, a gdy tylko kapitan, którego idą zmieniać, to przyjdzie usłyszy, rozkazuje swoim żołnierzom stanąć pod bronią. I stanie przed nimi tak jak i ten, który przyjdzie w pobliże i chce go zmienić. Wtedy on rozkaże swój sztandar i broń w postawie prezentuj

¹ Niemal wszystkie kwestie związane z pełnieniem wart w armii Piotra I zostały uregulowane i drobiazgowo opisane w poszczególnych rozdziałach (LIX, LXI–LXIII, LXV) księgi pierwszej *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 153–170; ПСЗРП, т. V, № 3006, с. 287–312.

² W oryginale: *wódz (dowódca)* (ros. полководец). Za panowania Piotra I termin *wódz (dowódca)* stał się równorzędny ze stopniem generała-feldmarszałka (ros. генераль-фельдмаршалкь или проководецъ), zob. СРЯ XI–XVII, вып. 16, Москва 1990, с. 222.

muszkiet ustawić. Nowo przybyłemu należy też ze swoją rotą naprzeciw niego stanąć i w tym czasie sztandar i broń swoją także w postawie prezentuj muszkiet polecić postawić. Wtedy go powita i zapyta swojego towarzysza, jakie on ma mu do przekazania rozkazy dotyczące stania na warcie. Drugi zgodnie z tym musi wszystko, co związane jest z jego wartą i z innym rozkazami, sprawnie i dobrze przekazać.

I jak szybko kapitan, który był na warcie, wszystko należycie zdał i swoich żołnierzy razem zebrał, rozkazuje on bagnety założyć, a muszkiety przez ramię przewiesić i sztandar przed siebie rozłożony trzymać i pójdzie tak przy bijących bębnach z warty.

Generał piechoty może mieć także u siebie na warcie kapitana z rotą, jednakże stosuje się to rzadko, częściej natomiast stawia się u niego porucznika z połową rotę. Ci, którzy służą w kawalerii, nie mają warty od piechoty, ale od swoich własnych rajtarów lub kawalerii³.

U generała majora piechoty na warcie musi stać sierżant z 16 żołnierzami.

U brygadiera sierżant z 14 ludźmi.

U pułkownika 8 ludzi z kapralem.

U podpułkownika 6 ludzi z gefrajtrem⁴.

U majora 4 ludzi.

U kapitana 2 ludzi.

U porucznika jeden żołnierz, jeśli pułkownik zdecyduje⁵.

³ Potraktowana tu w sposób niezwykle skrótowy kwestia dotycząca wart wystawianych w kawalerii została dokładnie opisana w rozdziale LXIII księgi pierwszej *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 164–166; ПСЗРІ, т. V, № 3006, c. 303–306.

⁴ Zgodnie z zapisami regulaminu gefrajter doglądał żołnierzy stojących na warcie.

⁵ Wraz z modernizacją armii podjętą przez Piotra I liczba żołnierzy stojących na warcie u poszczególnych dowódców uległa całkowitej zmianie i została sprecyzowana w zapisach rozdziału LXI księgi pierwszej *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*, zob. KWPI, s. 159–160; ПСЗРІ, т. V, № 3006, c. 295–297.

O WSZYSTKICH WARTACH RAZEM

Wszystkie warty, gdziekolwiek zostaną postawione, choćby podczas oblężenia czy w obozie, muszą uważnie obserwować, trzymać swoją broń bez przerwy w rękach i bez zmiany warty swego miejsca nie opuszczać pod karą śmierci. Kiedy dowodzący obok warty przechodzi, wtedy należy wartownikom muszkiety w postawie prezentuj muszkiet⁶ ustawić.

Kiedy obchód lub ktoś inny przechodzi obok, warta zawsze zobowiązana jest pytać „kto idzie, kto idzie”⁷ i jak nie uzyska odpowiedzi, to po raz trzeci pyta, a jak wtedy też nie będzie odpowiedzi, to wówczas warta powinna strzelać, czy będzie to przyjaciel czy też nieprzyjaciel, ponieważ nikt nie śmie warty zwodzić i ją drażnić.

O PAROLU⁸

Parol jest rzeczą niezbędną, która w wojsku, a także i w pogranicznych miastach dla lepszego bezpieczeństwa jest bardzo potrzebna. W wojskach cesarskich jeżdżą każdego wieczoru generałowie majorzy do wojewody [do głównodowodzącego] ze swoimi podkomendnymi majorami i odbierają parol wraz z innymi rozkazami, z którymi to majorzy udają się wtedy do swoich pułków, gdzie następnie oddają je swoim adiutantom pułkowym. Każdy adiutant idzie i znosi je swojemu pułkownikowi i przedstawia, co mu jeszcze dodatkowo rozkazano. Sprawę zdaje także swojemu podpułkownikowi i ponownie majorowi, który wysłuchuje, czy on to dobrze uczynił. Oprócz tego należy sierżantom przed namiotem majora stać na zbiórce.

⁶ Zob. ryciny 3, 15, 21, 23.

⁷ W oryginale powtórzono: *kto idzie*.

⁸ W *Kodeksie wojskowym Piotra I z 1716 roku* sprawy związane z parolem nie zostały ujęte w osobny rozdział, tak jak uczynił to generał Weyde, lecz znalazły się w poszczególnych rozdziałach poświęconych służbie wartowniczej.

I jak adiutant wyżej opisane powinności wykona, to przychodzi do sierżantów, którzy wówczas staną w kole, trzymając swoje partyzany w lewej ręce, i stojąc tak z odkrytymi głowami przyjmą parol, z prawej i lewej strony. Wtedy adiutant znowu pyta po lewej i po prawej, czy dobrze oni zrozumieli. Wówczas pójdą sierżanci z parolem i z innymi poleceniami do swoich oficerów i przedstawią to, co im rozkazano. Oficerowie rozkazują znowu sierżantom, co jeszcze innego będzie potrzebne w rocie, i wtedy sierżanci ten rozkaz znowu kapralom przynoszą, którzy muszą to jak najlepiej wykonać. I tak należy każdemu zgodnie z porządkiem wypełniać swe powinności.

I aby w całej armii, jak szybko tylko parol zostanie wydany, było o tym wiadomo, dlatego po tym natychmiast należy z armaty wystrzelić. Wówczas należy wszystkim, którzy pojechali za furazem i pozostawili przebywającym poza obozem, znowu do obozu wrócić. Także rozpoczyna się we wszystkich pułkach przygotowanie do pójścia na warty.

O CAPSTRZYKU LUB BICIU POBUDKI⁹

Kiedy już wszystkie warty w wojsku zostaną wystawione i sprawdzone, a nadejdzie wieczór, wówczas na warcie głównej, stojącej u wojewody [u głównodowodzącego] i generała piechoty, wybija się capstrzyk, ewentualnie pobudkę. W tym czasie dobosze we wszystkich pułkach mają stanąć w gotowości i jak tylko na głównej warcie bić przestaną, wówczas oni we wszystkich pułkach rozpoczynają bić. Muszą wtedy wszyscy dobosze stać w dwóch szeregach i tak tam i z powrotem pójść. Naczelną dobosz idzie z przodu, pozostałe dwa szeregi podążają za nim według porządku, dopóki znowu na swoje miejsce nie przyjdą i wówczas składają tam swoje bębny. W wojskach cesarskich jest zwyczaj, że oni i o północy szarwach

⁹ Kwestie te zostały rozwinięte i doprecyzowane w rozdziale LX księgi pierwszej kodeksu Piotrowego, zob. KWPI, s. 157–159; ПСЗРІ, т. V, № 3006, с. 292–295.

biją, aby ludzi w wojsku w czujności utrzymywać. To się wzięło z tego, że na wojska cesarskie w minionych czasach o północy nieprzyjaciel napadał i je pobił¹⁰.

Rankiem, jak szybko dzień nastanie, jest zwyczaj bić pobudkę, ale nie śmie tego nikt wcześniej zacząć, dopóki najpierw na głównej warcie tego nie uczyniono.

O RUNDZIE¹¹ LUB OBCHODZIE¹²

Jest to rzecz wielce konieczna, zarówno w wojsku, jak i w miastach pogranicznych, ponieważ przez to wszystkie warty czujnie i ostrożnie mogą być pełnione, a składa się to szczególnie z trzech:

- Obchodu głównego
- Obchodu środkowego
- Obchodu porannego

Obchód główny jest najważniejszym dla wszystkich wart. Kiedy on przyjdzie, wszyscy żołnierze muszą natychmiast wystąpić z bronią, ale kiedy o parol on prosi, to wtedy każdy musi z konia zejść i choćby to był sam najwyższy generał, ponieważ jest to zgodne ze wszystkimi

¹⁰ *Szarwach* (niem. *Schaarwacht*; *Schaar-Wacht*) był sygnałem wybijanym na bębnach. *Szarwach* jest również definiowany jako wojskowy patrol (obchód) nocny, zob. J.R. Fäsch, *Kriegs-, Ingenieur- und Artillerie-Lexikon: Worinnen Die einem Ingenieur. Officier und Artilleristen, bey eines jedwednen Profession vorkommende Wörter, ihrem eigentlichen Verstande nach, In Alphabetischer Ordnung, deutlich und mit hierzu nöthigen Kupfern, erkläret werden...*, Nürnberg 1726, S. 172, 214; *Bequemes Correspondenz- und Conversations-Lexikon, Worinnen Die meisten fremden Wörter, und Redens-Arten, welche bey der Handlung, in Zeitungen und gemeinen Umgang täglich vorkommen und führet sind...*, Nürnberg 1727, S. 346. Szerzej zob. S. Brodowski, *Corpus Juris Militaris Polonicum*, Elbląg 1753, p. 376.

¹¹ W oryginale: *runie* (ros. пуње).

¹² Obchody wart zostały sprecyzowane w rozdziałach LXV–LVI księgi pierwszej kodeksu Piotrowego, zob. KWPI, s. 167–171; ПСЗРП, т. V, № 3006, c. 307–313.

obyczajami wojskowymi, gdyż do parolu należy mieć szacunek. Obchód główny przyjmuje zawsze parol, od dowodzącego, który stoi na warcie. I ten który daje parol, musi swoją broń, trzymaną w prawej i lewej ręce, mieć skierowaną w stronę obchodu, i tak przekazuje parol. A jeśli obchód parol niewłaściwy uzyska, rozkazuje takiego wziąć pod straż.

Obchód środkowy bywa wykonywany o północy. Obchodowi temu należy parol dawać przez wszystkie warty, które zostaną o niego zapytane.

Obchód poranny podobny jest do obchodu głównego i należy go wykonywać, kiedy dzień z nocą się rozłącza. Przyjmuje on od wszystkich wart parol, dokonuje oceny, czy jest on prawdziwy i czy nie zdarzyło się w nocy nic nowego, po czym o wszystkim oznajmia wojewodzie [głównodowodzącemu]. Kiedy oczekujesz nieprzyjaciela, to warty są szczególnie narażone na niebezpieczeństwo, wówczas to wszystkie pułki otrzymują rozkaz, aby w każdej godzinie przeprowadzać obchody doglądające. Wykonują to niżsi oficerowie, jednakże chodzą doglądać czasem i sami wyżsi oficerowie, czy wszystkie warty dobrze i bezpiecznie stoją, przy czym jak pobudka zostanie wybita, wtedy należy obchodom przestać chodzić.

SPIS TREŚCI, CO SIĘ W TEJ KSIĘDZE ZNAJDUJE

- O rocie żołnierskiej¹.
- O szarży kapitańskiej i jego podkomendnych.
- O batalionie.
- O pułku piechoty.
- O szarży pułkowniczej.
- O szarży podpułkowniczej.
- O szarży majorskiej.
- O kwatermistrzu pułkowym.
- O adiutancie pułkowym.
- O oboźnym pułkowym.
- O profosie pułkowym.
- O brygadzie, brygadierze i o generale majorze.
- O armii.
- O wojewodzie pułkowym.
- O generale piechoty.
- O generale feldcechmajstrze.
- O generale komisarzu.
- O generale majorze wspomnianym przy brygadzie.
- O generale adiutancie.
- O generale audytorze lub o sędzi.

¹ W oryginale: *soldackiej* (ros. солдатской). Autorzy opracowania w odniesieniu do roty przyjęli termin „żołnierska”.

- generale inżynierze.
- ręcznych chwytach muszkietowych z wyjaśnieniem.
- ręcznych chwytach przy ładowaniu.
- ręcznych chwytach grenadierskich.
- powrotach żołnierskich².
- podwajaniu rzędów.
- podwajaniu szeregów.
- Battaillon de Quarre. W jaki sposób za pomocą prowadzenia ognia upadaniem szeregów walczyć z nieprzyjacielem.
- plutonach.
- wartach, jak chodzić z rotą.
- warcie, ile należy stać u dowodzącego.
- Ilu wartowników jest u generała piechoty.
- Ilu [wartowników] jest u generała majora.
- Ilu [wartowników] jest u brygadiera.
- Ilu [wartowników] jest u pułkownika.
- Ilu [wartowników] jest u podpułkownika.
- Ilu [wartowników] u kapitana.
- wszystkich wartach razem.
- parolu.
- capstrzyku lub biciu pobudki.
- rundzie lub obchodzie.

² W oryginale: *soldackich*.

Ilustracja 11. *Krótkie zwyczajne nauczanie z dokładniejszym mocniejszym i lepszym wyjaśnieniem (dotyczącym musztry pułków piechoty), jak przy tym postępować i co kapitan, inni dowódcy i podoficerowie mają mieć na baczeniu* (K_{32N}) – strona pierwsza wydania drukowanego z 1699 r.

Źródło: *Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, и прочим начальным и урядником*, [Москва] 1699.

КРАТКОЕ ОБЫКНОВЕННОЕ УЧЕНИЕ,
сЪ КРѢПЧАЙШИМЪ И ЛУЧШИМЪ
РАСТВОЛКОВАНІЕМЪ, [ВЪ СТРОЕНІИ
ПѢШИХЪ ПОЛКОВЪ,] КАКЪ
ПРИ ТОМЪ ПОСТУПАТИ, И ВО
ВЪМОТРЕНІИ ИМѢТИ НАДЛЕЖИ
ГОСПОДАМЪ КАПИТАНОМЪ, И
ПРОЧЫМЪ НАЧАЛНЫМЪ, И ОУРЪДНИКОМЪ.

ПРІЕМЫ ВЪ ТРИ РАЗЫ
ИЛИ ТЕМПА
А: **Кажди на мѣшкѣтъ рѣкѣ.**

ANEKS

KRÓTKIE ZWYCZAJNE NAUCZANIE
Z DOKŁADNIEJSZYM MOCNIEJSZYM I LEPSZYM WYJAŚNIENIEM
(DOTYCZĄCYM MUSZTRY PUŁKÓW PIECHOTY), JAK PRZY TYM
POSTĘPOWAĆ I CO KAPITAN, INNI DOWÓDCY I PODOFICEROWIE
MAJĄ MIEĆ NA BACZENIU

Chwyty na trzy razy lub na trzy tempa

- I. Kładź muszkiet na rękę
- II. Podnieś muszkiet
- III. Prezentuj muszkiet¹

1. Muszkiet przed siebie
2. Chwyć za lufę
3. Muszkiet do nogi

1. Opuść rękę po muszkiecie
2. Wystąp prawą nogą
3. Połóż muszkiet

1. Przystąp prawą nogą
2. Bierz muszkiet
3. Przystaw [muszkiet] do nogi

¹ Pierwsze trzy chwytów oznaczono w rękopisie cyframi rzymskimi.

1. Opuść rękę po muszkiecie
2. Muszkiet przed siebie
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. Obróć [muszkiet] kolbą do góry
3. Muszkiet na ramię

1. Zdejmij z ramienia muszkiet prawą ręką
2. Obróć muszkiet
3. Prezentuj muszkiet

Te wyżej opisane chwyty należy wykonywać na trzy za jednym razem:

- Muszkiet na ramię
- Prezentuj muszkiet
- Muszkiet do nogi
- Położ muszkiet
- Podnieś muszkiet do nogi
- Prezentuj muszkiet
- Obróć [muszkiet] kolbą do góry
- Prezentuj muszkiet

Szczególne chwyty na warcie

Przed deszczem:

1. Muszkiet przed siebie
2. Podnieś prawą ręką poły [kaftana]
3. Przykryj zamek

Na pogrzeb:

1. Muszkiet przed siebie

2. Weź podnieś wysoko lewą rękę
3. Muszkiet pod ramię

1. Muszkiet przed siebie
2. Podnieś muszkiet
3. Muszkiet na ramię

Te wyżej opisane trzy różne chwytty czynić na jedno tempo:

Krótko z ramienia obydwu:

1. Muszkiet [chroń] przed deszczem
2. Muszkiet pod ramię
3. Muszkiet do ładowania

1. Otwórz panewkę
2. Syp proch na panewkę
3. Zamknij panewkę

1. Przenieś muszkiet na lewą stronę
2. Wyjmij ładunek i go pokaż
3. Zgryź [patron] i kładź do lufy

(A kiedy muszkiet przeniesiony do ładowania, wtedy kolbę połóż na ziemi).

A kiedy wyjmiesz patron, pokazawszy go dowodzącemu, kładź do lufy na słowa:

1. Wyjmij przybijak raz
2. Drugi
3. Trzeci pokazawszy, zwróć ku piersi

1. Kładź przybijak do lufy raz
2. Drugi
3. Trzeci przybijaj ładunek

1. Wyjmuj przybijak raz
2. Drugi
3. Trzeci pokazawszy, zwróć [go] do piersi

1. Kładź przybijak do łoża raz
2. Drugi
3. Trzeci ulokuj [przybijak] na miejscu

A kiedy wyżej opisane chwytty będą już dobrze znane, to wtedy można krócej rozkazywać, jak następuje:

Wyjmuj przybijak na dwa razy, za trzecim pokazawszy, zwróć [go] do piersi;

Kładź przybijak do lufy na dwa razy, za trzecim przybij ładunek;

Wyjmuj przybijak na dwa razy, za trzecim pokazawszy, zwróć do piersi.

Kładź [przybijak] do łoża na trzy razy.

1. Muszkiet przed siebie
2. Chwyć [muszkiet] lewą ręką poniżej prawej
3. Prezentuj muszkiet

1. Podnieś kurki
2. Celuj
3. Strzelaj

(Celując, należy przykładać [broń] nie do szczęki, a muszkiet trzymać równo, pochylając się nieco).

Według tej nauki każdy żołnierz musi strzelać szczególnie [tak], aby dowódca widział, jak wygląda jego celowanie.

Z bagnetem:

1. Chwyć prawą ręką za lufę
2. Postaw muszkiet przed siebie
3. Chwyć za bagnet

1. Wyjmuj bagnet
2. Przykładaj [bagnet] do lufy
3. Wkładaj [bagnet] do lufy

1. Opuść prawą rękę po muszkiecie
2. Muszkiet przed siebie
3. Prezentuj muszkiet

Należy zawsze wydawać rozkaz, kiedy żołnierz trzyma muszkiet w postawie „prezentuj muszkiet”, aby duży palec był na kurku, a wskazujący z tyłu języczka [spustowego].

Z postawy „prezentuj broń” czynić cztery obroty, a podczas powracania trzymać muszkiet przed sobą i stawać w pozycji „prezentuj muszkiet” w każdą ze stron:

Takim sposobem

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo
3. Prezentuj muszkiet

Znowu

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo
3. Prezentuj muszkiet

Znowu

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo w tył zwrot
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo jak poprzednio
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo w tył zwrot
3. Prezentuj muszkiet

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo jak poprzednio
3. Prezentuj muszkiet

Potem

Także z postawy „prezentuj muszkiet” odwracać się [z bronią] na ręce na cztery strony, a przy każdym powrocie kierować muszkiet przed siebie i później wychylać się i kłuć.

Podczas ćwiczeń takim sposobem

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo
3. [Muszkiet] na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo
3. [Muszkiet] na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo
3. [Muszkiet] na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo
3. [Muszkiet] na rękę

Znowu

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo
3. Muszkiet na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo
3. Muszkiet na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo
3. Muszkiet na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo
3. Muszkiet na rękę

Znowu

1. Muszkiet przed siebie
2. W prawo w tył zwrot
3. Muszkiet na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo jak poprzednio
3. Muszkiet na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo w tył zwrot
3. Muszkiet na rękę

1. Muszkiet przed siebie
2. W lewo jak poprzednio
3. Muszkiet na rękę

Szybka [komenda]²

Prezentuj muszkiet w czterech kierunkach

Muszkiet wychył i uderzaj w czterech kierunkach

A podczas ćwiczeń

W prawo, w prawo, w prawo, w prawo

W lewo, w lewo, w lewo, w lewo

W prawo, w tył zwrot, w lewo, [stańcie] jak uprzednio

W lewo, w tył zwrot, w prawo, [stańcie] jak uprzednio

² W tym kontekście rozkaz „szybka” [komenda] można odczytywać także jako „skrócona” [komenda] – żołnierze w krótszym czasie, a zatem szybciej, wykonują swoje powinności.

1. Muszkiet przed siebie
2. Bierz muszkiet za lufę
3. Postaw muszkiet przed siebie

1. Odemknij bagnet
2. Ściągnij bagnet
3. Włóż bagnet do pochwy

Szybka [komenda]³

(z ramienia lub z postawy „prezentuj broń”)

Przystaw bagnet do muszkietu,

(A kiedy przystawią bagnet, to wówczas podnieść broń do pozycji „prezentuj muszkiet”, nie czekając na słowa od dowódcy)

Zdejmuj bagnet

(A kiedy zdejmą [bagnet], to wówczas podnieść broń do pozycji „prezentuj muszkiet”, a jeśli będzie [bagnet] zdejmowany z pozycji „muszkiet na ramię”, to położyć [muszkiet] na ramieniu)

Także i bez bagnetu obracać się w czterech kierunkach. I trzymać muszkiet na ramieniu

W prawo 4, w lewo 4

W prawo w tył zwrot, w lewo jak uprzednio

W lewo w tył zwrot, w prawo jak uprzednio

O podwajaniu szeregów i rzędów

Podczas nauki słuchaj

³ W tym kontekście rozkaz „szybka” [komenda] można odczytywać także jako „skrócona” [komenda] – żołnierze w krótszym czasie, a zatem szybciej, wykonują swoje powinności.

Z połowy rzędów w lewo szeregi podwajaj;
Ci, którzy wchodzili w prawo, wystąp jak uprzednio;
Z połowy rzędów w prawo szeregi podwajaj;
Ci, którzy wchodzili w lewo, wystąp jak uprzednio;

(A podczas występowania należy [żołnierzowi] muszkiet podnieść do chwili, kiedy nie przyjdzie [on] na swoje miejsce, a [jak już] przyszedł, [ma założyć] muszkiet na ramię. A kiedy trzymając w postawie „prezentuj muszkiet”, podwajają, wtedy wychodząc i wchodząc, należy trzymać [broń] przed sobą)

A kiedy występujesz w lewo, to wówczas przyszedłszy na swoje miejsce, obrócić się w prawo, dlatego tak jest, bo słowa dowódcy, aby występować [brzmia] w lewo w tył zwrot. A w prawo występując, czynić także tak samo.

Słuchaj

Z połowy szeregów w prawo rzędy podwajaj;
Ci, którzy wchodzili w lewo, w tył zwrot wstępuj jak uprzednio;
Z połowy szeregów w lewo rzędy podwajaj;
Ci, którzy wchodzili na prawo, w tył zwrot wstępuj jak uprzednio;

(Kiedy podwajają, wówczas stojący i chodzący muszą trzymać broń blisko przy sobie). A przyszedłszy na swoje miejsce, muszą obrócić się wszyscy od razu.

Szybki ładunek⁴

1. Ładuj broń

⁴W tym kontekście oznacza to rozkaz: „Szybkie ładowanie”.

2. Celuj

(A kiedy mówią celuj, wtedy wpierw odciągnąć kurki i później celować)

3. Strzelaj

1.

Plutonami

Podwajaj szeregi, a podwoiwszy, podzielić na osiem plutonów (lub części) i rozkazać pierwszemu szeregowi klęknąć, a dwóm znajdującym się na jego tyłach przystąpić do niego, tak aby środkowemu przez pierwszy, a tylnemu między środkowym umożliwić strzelanie, ażeby wzajemnie sobie nie szkodziły. A strzelać ma pluton za plutonem, a kiedy wystrzeli pierwszy szereg, nie wstając ładuje broń, a dwóm znajdującym się na jego tyłach należy niewiele się cofnąć i ładować, a załadowawszy, znowu do strzelania przystąpić.

A podczas ćwiczeń

1. Z połowy rzędów w lewo szeregi podwajaj
2. Pierwszy szereg klęknij
3. Ostatnie szeregi przystąpcie bliżej

Pierwszy pluton strzelaj: Drugi strzelaj: I tak dalej

1. Wstawajcie wszyscy na raz
2. Otwierajcie rzędy i szeregi
3. Ci, którzy wchodzili w prawo, wystąp i stawajcie jak uprzednio

2.

Niderfalen lub przez upadanie

Postawić w osiem albo w sześć szeregów i kiedy przyjdzie strzelać, rozkazać przednim wszystkim szeregom upaść, a ostatniemu celować i strzelać,

a wystrzeliwszy upaść, a drugiemu, który był przed ostatnim szeregiem wstać, celować i strzelać. Tak też mają czynić i pozostałe szeregi, a nabijać mają na leżąco.

A podczas ćwiczeń

1. Pierwsze pięć szeregów padnij
2. Ostatni szereg celuj
3. Strzelaj; Drugi strzelaj; I tak dalej; I wstawajcie wszystkie razem.

3.

Salwa lub ostatni sposób prowadzenia ognia przez wszystkich w trzech szeregach

A podczas ćwiczeń

1. Ładuj broń wszyscy razem
2. Z połowy rzędów w lewo podwój szeregi
3. Pierwszy szereg [padnij] na kolana

1. Podnieście kurki
2. Celuj
3. Strzelaj i wstawaj

1. Zdejmij rzędy i szeregi
2. Ci, którzy wchodzili na prawo, wstępuj jak uprzednio
3. Obróć [muszkiet] kolbą do góry

Krótkie nauczanie dla grenadierów, a wszystko to czynić w trzech chwytach:

Kiedy grenadierzy wystrzelą już z muszkietów i trzymają broń w postawie „prezentuj muszkiet”, to im rozkazać:

1. Muszkiet przed siebie
2. Odciągnij rzemień
3. Muszkiet [załóż] za ramię

1. Otwórz torbę
2. Wyjmij granat
3. Zgryź [ładunek] zębami

1. Przygotuj lont
2. Cofnij prawą nogę
3. Zapalaj i rzucaj

A kiedy wyżej opisane chwytty dobrze zostaną wyuczone, to wtedy można krócej rozkazywać, jak następuje

1. Muszkiet [załóż] za ramię
2. Wyjmij granat i zgryź [ładunek zębami]
3. Zapalaj i rzucaj

Muszkietami i bagnietami grenadierzy posługują się tak samo jak i pozostali żołnierze, tylko kiedy idą w szyku, to niosą swoje fuzje na lewej ręce.

Орляз покры гнѣздо свое и на птенцы своа бождаетъ

Трѣбнѣчномъ Орля
 Прекрестрочный Рѣдмъ
 Шеновлян Орля Жизнь твою и лет
 Птенцы зрѣть къ санцѣ Изучай в день свѣта
 ѿ жеса ѿжити Въ боинствѣ Раздѣмны
 Твоихъ брагъ и шры Изжешъ акн гѣмны
 Ршгл жесловцевъ Неправду Гордыни
 Ещѣ низлаганъ Аспѣдъ и льшвз бш
 Царствъ разны та бгъ Кѣнцы Скъбѣтаетъ
 А трудъ твои онъ гдѣ Еси Справляетъ
 Фужь есеи мать Крѡвь врагѡ Багрити
 Южи самъ изнихъ и машн Изанти

КРАТКОЕ ОБЫКНОВЕННОЕ УЧЕНИЕ,
СЪ КРЕПЧАЙШИМЪ И ЛУЧШИМЪ
РАСТОЛКОВАНІЕМЪ, [ВЪ СТРОЕНІИ
ПЕШИХЪ ПОЛКОВЪ,] КАКЪ
ПРИ ТОМЪ ПОСТУПАТИ, И ВО
ОСМОТРЕНІИ НАДЛЕЖИТЪ
ГОСПОДАМЪ КАПИТАНУ, И ПРОЧИМЪ
НАЧАЛНЫМЪ, И ОУРЯДНИКОМЪ.

ПРИЕМЫ, ВЪ ТРИ РАЗЫ,
ИЛИ ТЕМПА.

А : КАДІ НА МУШКЕТЪ РЫСЬ.

Б : ПОДВЫСЬ МУШКЕТЪ.

Г : МУШКЕТЪ НА КАРАБЪ.

Ilustracja 12. Krótkie zwyczajne nauczanie z dokładniejszym i lepszym wyjaśnieniem (dotyczącym musztry pułków piechoty), jak przy tym postępować i co kapitan, inni dowódcy i podoficerowie mają mieć na baczności (K_{szn}) – karta tytułowa i strona pierwsza wydania drukowanego z 1704 r.

Źródło: Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, и прочим начальным и урядником, [Москва] 1704.

BIBLIOGRAFIA

I. Archiwalia

Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург

Отдел рукописей:

Ф. IX. 36.

Библиотека Российской академии наук, Санкт-Петербург

Библиотека Петра I:

П. I Б № 5 (Петр. гал. № 3).

Российский государственный архив древних актов, Москва

ф. 9, Кабинет Петра I и его продолжение, отд. II, оп. 3–4, кн. 53.

Российская государственная библиотека, Москва

Отдел рукописей:

ф. 256, Собрание рукописных книг Н.П. Румянцева: № 13; № 366.

II. Źródła drukowane

Backhausen W., *Nützliche gründliche und lustige Beschreibung deren bey der..., Marburg 1664.*

Bequemes Correspondenz- und Conversations-Lexikon, Worinnen Die meisten fremden Wörter, und Redens-Arten, welche bey der Handlung, in Zeitungen und gemeinen Umgang täglich vorkommen und führet sind..., Nürnberg 1727.

Berndt S., *Heutige Teutsche Krieger – Waffenhandlung zu Fuss..., Halla 1665.*

Boxel J., *Anweisung Der Kriegsübung So absonderlich mit Musquet und Piquen..., [Bd. I–II]–III, Hage 1675.*

Brodowski S., *Corpus Juris Militaris Polonicum, Elbląg 1753.*

- Büschings A.F., *Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten, geographischen, statistischen und historischen Büchern und Schriften*, Berlin 1778.
- Dilich W., *Kriegsbuch, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschreiben...*, Casell 1607.
- Gheyn J. de, *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende Spiessen*, Hage 1607.
- Giffart P., *L'art Militaire François, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniemment des Armes, tant des Officiers que des Soldats, représenté par des Figures en taille-douce déssinées d'après Nature...*, Paris 1696.
- Giffart P., *L'art Militaire François, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniemment des Armes, tant des Officiers que des Soldats, représenté par des Figures en taille-douce déssinées d'après Nature...*, Augsburg 1697.
- Giovine K.C., *Ars Militiae Pedestris oder Kriegskunst zu Fuss*, Zelle 1683.
- Diderot D., *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 2, Paris 1751.
- Fäsch J.R., *Kriegs-, Ingenieur- und Artillerie-Lexikon: Worinnen Die einem Ingenieur. Officier und Artilleristen, bey eines jedwedem Profeseßion vorkommende Wörter, ihrem eigentlichen Verstande nach, In Alphabetischer Ordnung, deutlich und mit hierzu nöthigen Kupfern, erkläret werden...*, Nürnberg 1726.
- Gordon A., *The History of Peter the Great, Emperor of Russia. To which is Prefixed, a Short General History of the Country, from the Rise of that Monarchy: And an Account of the Autor's Life*, vol. 1, Aberdeen–London–Edinburgh–Glasgow 1755.
- Gruber J.S., *Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drei besondern Theilen gehandelt wird*, Th. I–III, Augsburg 1697.

- Janusza Radziwiłła hetmana polnego W. Ks. Litewskiego artykuły wojskowe*, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937, nr 35, s. 261–273.
- Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, opracowali, tłumaczyli i przygotowali do druku P. Krokosz i K. Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016.
- Lavater H.C., *Kriegs-Büchlein: Das ist Grundtliche Anleitung Zum Kriegswerfen...*, Zürich 1659.
- Lipowski B., *Piechotne cwiczenie albo woienność piesza...*, Kraków 1660.
- Malinowski M., Przeddziecki A., *Zródła do dziejów polskich wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przeddzieckiego*, t. II, Wilno 1884.
- Oelsnitz A.L., *O bagażach wojska w polu będącego*, oprac. K. Łopatecki, Oświęcim 2014.
- Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i rękopismów*, wyd. S. Barącz, Lwów 1855.
- Troupitzen L., *Kriegs Kunst Nach Königlicher Schwedischer Manier...*, Frankfurt am Main 1633.
- [Anonim], *The Exercise For Yong Artillery Men or the Militia of the Kingdom in its Posture of Warre...*, London 1642.
- Volumina Legum*, t. VI, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860.
- Wallhausen J.J. von, *Defensio Patrie, Oder Landtrettung...*, Frankfurt am Main 1621.
- Wallhausen J.J. von, *Kriegskunst zu Fuss*, Leuwarden 1630.
- Wallhausen J.J. von, *Kriegskunst zu Fuß*, Oppenheim 1615.
- Wallhausen J.J. von, *Programma Scholiae Militaris, ex veteri veterum Romanorum instituto laudatissimo*, Frankfurt am Main 1616.
- Wimmer J., *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 20 (1976), s. 345–357.
- Бурцев А.Е., *Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг, брошюр, художественных изданий*,

- старых и новых рукописей, гравюр, грамот, портретов, любочных картинок, указов и разных летучих листов, с пояснительными замечаниями и полными перепечатками более редких книг и др. библиографических материалов*, т. I, СПб. 1901, № 186, с. 129-139.
- Вальхаузен И.Я., *1647 год. Учение и хитрость ратного строения пехотных людей*, ред. А.З. Мышлаевский, И.В. Парийский, СПб. 1904.
- Вейде А.А., *Воинский устав, составленный и посвященный Петру Великому генералом Вейде, в 1698 году*, СПб. 1841.
- Военные уставы Петра Великого*, под ред. Н.Л. Рубинштейна, вступ. ст. и коммент. П.П. Епифанова, Москва 1946.
- Воскресенский Н.А., *Законодательные акты Петра I. Редакции и проекты законов, заметки, доклады, доношения, челобитья и иностранные источники*, т. I, Москва–Ленинград 1945.
- Голиков И.И., *Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранныя из достоверных источников и расположенныя по годам*, т. VII, Дополнения, Москва 1838.
- Корб И.Г., *Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гварента, посла императора Леополда I к царю и великому князю Петру Алексевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом*, [в:] *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, с. 21–258.
- Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, и прочим начальным и урядником*, [Москва] 1699.

Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, и прочим начальным и урядником, [Москва] 1702.

Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, и прочим начальным и урядником, [Москва] 1704.

Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, прочим начальным и урядником, примеч. П.П. Епифанова, [в:] Военные уставы Петра Великого, под ред. Н.А. Рубинштейна, вступ. ст. и коммент. П.П. Епифанова, Москва 1946, с. 45–52.

Письма и бумаги императора Петра Великого, под ред. А.Ф. Бычкова, т. I, СПб. 1887.

Письма и бумаги императора Петра Великого, под ред. Л.Г. Бескровного, Б.Б. Кафенгауза, Л.А. Никифорова, т. XII, вып. 1, Москва 1975.

Полное собрание законов Российской Империи, т. IV–VIII, СПб. 1830.

Строевые уставы, инструкции и наставления русской армии века. Сборник материалов в 2-томах, т. 1, составление, вступительная статья, комментарии, оформление К.В. Татарникова, Москва 2010.

Устрялов Н.Г., История царствования Петра Великого, т. III–VI, СПб. 1858–1863, приложения.

Шейн С.А., Поход боярина и большого полку воеводы Алексея Семеновича Шейна к Азову, взятие сего и Лютика города и торжественное оттуда с победоносным воинством возвращение в Москву: С подробным описанием всех военных

и торжественных происшествий и с имянным списком бывших при том: сухопутных и морских, великороссийских и малороссийских, вышних и нижних военачальников числе всех войск и учиненным оным наград, изд. В. Рубан, СПб. 1773.

III. Opracowania, artykuły naukowe, encyklopedie i słowniki

Ágoston G., *Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History”, 12 (2011), 2, p. 281–319.

Andrade T., *The Arquebus Volley Technique in China, c. 1560: Evidence from the Writings of Qi Jiguang*, „Journal of Chinese Military History” 4 (2015), p. 115–141.

Andrade T., *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*, Princeton 2017.

Augustyniak U., *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004.

Bagger H., *En begivenhed der ikke fandt sted. Den dansk-russiske landgang i Skåne 1716*, „Historisk Tidsskrift” 103 (2003), h. 1, s. 118–160.

Davies B., *Empire and military revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish wars in the eighteenth century*, London–New York 2011.

Delbrück H., *Nowożytna sztuka wojenna*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2016.

Dictionnaire militaire. Encyclopédie des sciences militaires, rediger par un comté d'officiers de toutes armes, t. I–II, Nancy–Paris 1898–1910.

Encyklopedia wojskowa, pod red. mjr. O. Laskowskiego, t. I–VIII, Warszawa 1931–1939.

Handbuch für Herr und Flotte. Enzyklopädie der Kriegswissenschaften und verwandter Gebiete, unter Mitwirkung von zahlreichen Offizieren, Sanitätsoffizieren, Beamten, Gelehrten, Technikern, Künstlern

usw., hrsg. von Georg von Alten, V. 1–9, Berlin–Leipzig–Wien 1909–1913.

Jany C., *Historia armii pruskiej do 1740 roku*, tłum. B. Lipka, t. I, Oświęcim 2020.

Krokosz P., *Gdzie przyjąć wroga – w twierdzy czy w polu? Strategia i taktyka armii rosyjskiej w latach 1707–1709*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojσκowej*, red. M. Trąbski, t. III, Częstochowa 2020, s. 49–85.

Krokosz P., *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, [w:] „REGIONES EUXINUM SPECTANTES”. *Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 289–305.

Krokosz P., *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010.

Krokosz P., *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 397–444.

Krokosz P., „*Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku*”. *Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w.*, [w:] *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*, відп. ред. В. Смолий, Київ 2014, с. 302–322.

Krokosz P., Łopatecki K., *Adam Weyde a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku*, Białystok 2021.

Krokosz P., Łopatecki K., *Okoliczności uchwalenia rosyjskich Artykułów wojskowych z krótkimi komentarzami*, [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020, s. 367–398.

Krokosz P., Łopatecki K., *Wstęp*, [w:] *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, opracowali, tłumaczyli i przygotowali do druku P. Krokosz i K. Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016, s. 13–87.

- Kroll W., *Poeta laureatus Stefan Jaworski i emblematyka*, „Terminus” 20 (2018), s. 195–153.
- Lewitter L.R., *Jean-Nicole Moreau de Brasey's Letter on the Moldavian Campaign of Peter I (1711): The Text that Puškin Did not Translate: British Library MS 37358ff. 479-485v.*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 4 (1992), p. 517–529.
- Łopatecki K., *Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka*, „Zeszyty Prawnicze” 11 (2011), nr 2, s. 247–248.
- Łopatecki K., *Cykl dobowy wojska w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 116–129.
- Łopatecki K., *Institucja wytrębowania hasła w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Teki Historyczne” 3 (2005), s. 75–100.
- Łopatecki K., *Koncepcja Boga – Pana Historii wśród żołnierzy Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Religia wobec historii, historia wobec religii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 360–370.
- Łopatecki K., *The role of Russian army cartographers during the Great Northern War – the example of the Campaign of Grodno of 1706*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 57 (2021), 1, s. 57–88.
- McKay D., *Prince Eugene of Savoy*, New York 1977.
- Militär-Taschenlexikon*, zusammengestellt von Karl Friedrich Kurz, Bd 1–2, Wien 1911.
- Oestreich G., *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin 1969.
- Oestreich G., *Strukturprobleme des europäischen Absolutismus*, [w:] G. Oestreich, *Ders., Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin 1969, S. 179–197.

- Organiściak W., *Środki prawne przeciwko wyrokom sądów wojskowych autoramentu cudzoziemskiego w Rzeczypospolitej szlacheckiej w sprawach karnych*, „Problemy Prawa Karnego” 25 (2002), s. 220–232.
- Organiściak W., *Z badań nad postępowaniami szczególnymi w prawie karnym wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej*, „Problemy Prawa Karnego” 23 (2000), s. 117–129.
- Pabich Ł., *Zenta 11 IX 1697*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012.
- Parker G., *From the House of Orange to the House of Bush: 400 Years of Military Revolutions, or How to Prepare for the Next Gulf War*, „Military Spectator” 172 (2003), nr 4, p. 177–193.
- Parker G., *Od domu orańskiego do domu Bushów: czterysta lat „rewolucji militarnej”*, tłum. M. Kopczyński, „Przegląd Historyczny” 96 (2005), z. 2, s. 217–243.
- Parker G., *The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy*, „Journal of Military History” 71 (2007), nr 2, p. 331–372.
- Przyboś A., *Podróż królewicza Władysława Wazy do Europy Zachodniej w 1624 i 1625 r.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne” 8 (1977), s. 93–106.
- Querengässer A., *Das kursächsische Militär im Großen Nordischen Krieg 1700–1717*, Paderborn 2019.
- Razin E., *Historia sztuki wojennej*, t. II: *Sztuka wojenna okresu feudalnego*, tłum. I. Bukowski, Warszawa 1960.
- Razin E., *Historia sztuki wojennej*, t. III: *Sztuka wojenna manufakturowego okresu wojen*, tłum. I. Bukowski, Warszawa 1964.
- Rosner A., Stanny M., *Przyjęta struktura procesu badawczego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego*, [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, red. A. Rosner, Warszawa 2007, s. 27–46.

- Rusakovskiy O.V., *Der „Ustav voinskiy“ von Adam Weide (1699): ein Deutsch-Lutherisches militärrecht im petrinischen Russland?, [w:] Aus Sibirien – 2017, Тюмень 2017, с. 164–165.*
- Rusakovskiy O. [V.], *The Russian Edition of Johann Jacobi von Wallhausen's »Kriegskunst zu Fuß« (1649): The History of A Failure?, „Militär-geschichtliche Zeitschrift“ 1 (2020), S. 1–25.*
- Shearwood M.W., *The perfection of military discipline. The plug bayonet and the English army 1660–1705*, Warwick 2020.
- Sowa J.J., *One more time about tactics and weaponry*, „Петербургские славянские и балканские исследования” 30 (2021), 2, s. 170–174.
- Szczerski K., *Porządki biurowe*, Kraków 2004.
- Tilgner D., *Sozialdisziplinierung und Sozialregulierung: die Policeordnungen für Schleswig-Holstein von 1636 und für das Amt Bergedorf von 1623*, Münster 2000.
- Wojtasik J., *Podhajce 1698*, Warszawa 2008.
- Арсеньев Ю.В., Трутовский В.К., *Оружейная палата. Путеводитель*, Москва 1911.
- Артамонов В.А., *Русско-турецкая война 1710–1713*, Москва 2019.
- Бантыш-Каменский Д.Н., *Словарь достопамятных людей русской земли*, ч. 1, Москва 1836.
- Бескровный Л.Г., *Русская армия и флот в XVIII веке*, Москва 1958.
- Библиотека Петра Великого: Западноевропейские печатные книги. В 2-х т., 3-х кн.*, сост. И.В. Хмелевских, А.Е. Карначев, т. I, кн. 1, СПб. 2016.
- Библиотека Петра Великого. Указатель-справочник*, сост. Е.И. Боброва, Ленинград 1978.
- Большая советская энциклопедия*, т. 1–16, изд. 3, Москва 1961–1976.
- Бобровский П.О., *Вейде Адам Адамович. Один из главных сотрудников Петра Великого и его военный устав 1698 года. (Истори-ко-юридическое исследование)*, Казань 1887.

- Бобровский П.О., *Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях. Историко-юридическое исследование. С приложением снимков подлинной рукописи Артикула воинского*, СПб. 1887.
- Бобровский П.О., *Петр Великий как военный законодатель*, СПб. 1887.
- Великанов В.С., *Ругодивский поход и сражение под Нарвой 19(30) ноября 1700 г.*, Москва, 2020.
- Венгеров С.А., *Критико-биографический словарь писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)*, т. V, СПб. 1897.
- Военная Энциклопедия*, под ред. В.О. Новицкого, А.В. фон-Шварца, В.А. Апушкина, Г.К. фон-Шульца, т. I–XVIII, СПб., Петроград 1911–1915.
- Военный энциклопедический лексикон, издаваемый Обществом военных и литераторов*, ред. А.И. Зедделер, т. I–XIV, СПб. 1852–1858.
- Гребекин А.Н., *Подготовка русского офицерского корпуса в строевых частях во второй половине XVII – первой половине XVIII века*, „Вестник Волгоградского государственного университета” Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения, 20 (2017), № 4, с. 120–129.
- Губайдуллин А.М., *Фортификационный словарь*, Казань 2003.
- Гузевич Д., Гузевич И., *Великое посольство. Рубеж эпох, или Начало пути 1697–1698*, СПб. 2008.
- Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*, т. I–IV, СПб., Москва 1904–1909.
- Данков М.Ю., *Баловень фортуны. О загадочной судьбе Ламбера де Герэна*, [в:] *Труды Эрмитажа XXXII: «Петровское время в лицах-2006»*. Труды Эрмитажа XXXII. Материалы научной конференции, посвящённой 25-летию открытия экспозиции Эрмитажа

- «Дворец Менишикова. Культура России первой трети XVIII века», науч. ред. А.А. Трофимова, т. XXXII, СПб. 2006, с. 113–122.
- Дворянские роды Российской империи*, науч. ред. С.В. Думин, т. I, СПб. 1993.
- Каргалов В.В., *Русские воеводы XVI–XVII в.*, Москва 2002.
- Карнович Е.П., *Родовые прозвания и титулы в России*, Москва 1991.
- Карпов Г.М., *Великое посольство и первое заграничное путешествие Петра I. 1697–1698*, Калининград 1997.
- Крашенинникова О.А., *Неизвестная проповедь Стефана Яворского о российском гербе (1702)*, „Культурное наследие России” 2 (2015), с. 29–38.
- Кретинин В.Г., *Прусские маршруты Петра Первого*, Калининград 1996.
- Лебедева И.Н., *Библиотека Петра I. Описание рукописных книг*, СПб. 2003.
- Леонов О.Г., Ульянов И.Э., *Регулярная пехота 1698–1801*, Москва 1995.
- Лихач Е., Алексей Семенович Шеин, [в:] *Русский биографический словарь*, т. XXIII: *Шебанов–Шютци*, СПб. 1911, с. 36–38.
- Майер И., *Как московские переводчики XVII в. исправлялись с фразеологизмами иностранных источников? (На материале переводов с немецкого и нидерландского языков)*, [in:] *Swedish Contributions to the Fourteenth Congress of Slavists (Ohrid, 10–16 September, 2008)*, av P. Ambrosiani, Umeå 2009, с. 47–65.
- Матвеев В.М., «Дипломатия в верхах» в XVII веке: *Петр I и Вилгельм III в Утрехте и в Лондоне (1697–1698)*, [в:] *Петр Великий – реформатор России*, ред. колл. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стерлигов, Москва 2001, с. 227–246.
- Масловский Д.Ф., *Строевая и полевая служба русских войск времен Императора Петра Великого и Императрицы Елизаветы*, Москва 1883.

- Мышлаевский А.З., *Северная Война на Ингерманландском и Финляндском театрах в 1708–1714 гг. (Документы Государственного Архива)*, [в:] *Сборник военно-исторических материалов*, предисл. А.З. Мышлаевский, т. V, СПб. 1893.
- Немецко-русский словарь, составленный по лучшим источникам В. Эртелем*, т. I, вып. 1, СПб. 1846.
- Немировский Е.Л., *Мир книги. С древнейших времен до начала XX века*, Москва 1986.
- Обручев Н.Н., *Обзор рукописных и печатных памятников, относящихся до военного искусства в России, по 1725 год*, СПб. 1854.
- Одинцов Г.Ф., *К истории старорусских названий фитильного ружья*, [в:] *Этимология. 1986–1987*, отв. ред. О.Н. Трубачев, Москва 1989, с. 171–177.
- Описание русских и словенских рукописей Румянцовского Музеума*, сост. А. Востоков, СПб. 1842.
- Пекарский П., *Наука и литература в России при Петре Великом*, т. I, СПб. 1862.
- Прудовский П.И., *Переводчики царского языка Посольского приказа за работой*, [в:] *Переводчики и переводы в России конца XVI – начала XVIII столетия: материалы междунаро. науч. конф.*, ред. колл. А.В. Беляков, А.Г. Гуськов, Д.В. Лисейцев, С.М. Шагин, Москва 2019, с. 115–118.
- Рюстов Ф.В., *История пехоты*, перевод с немецкого А.К. Пузыревского, под ред. А.Е. Станкевича, т. II, СПб. 1876.
- Савельев Ю.С., *Подготовка Петром I Великого посольства в Европу*, [в:] *Петр Великий – реформатор России*, ред. колл. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов, Москва 2001, с. 217–226.
- Седов П.В., *К истории ранней биографии «генералиссимуса» Алексея Семеновича Шеина*, „Петербургский исторический журнал

- исследования по российской и всеобщей истории”, № 2 (10) 2016, с. 6–16.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1–30, Москва 1975–2015.
- Словарь русского языка XVIII века*, вып. 1–22, Ленинград, СПб. 1984–2019.
- Смирнов Н.А., *Западное влияние на русский язык в петровскую эпоху*, „Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук”, т. 88, кн. 2, СПб. 1910.
- Советская Военная Энциклопедия*, ред. А.А. Гречко, т. 1–8, Москва 1976–1980.
- Столетие военного министерства 1802–1902*, т. III, отд. IV: *Военные министры и главноуправляющие военной частью в России с 1701 по 1910 год*, ред. Д.А. Скалон, Н.М. Затворницкий, СПб. 1911.
- Соколов П.И., *Общий церковно-славяно-русский словарь, или Собрание речений как отечественных, так и иностранных, в церковно-славянском и русском наречиях употребляемых... по поручению Комитета устройства учебных заведений составленное П.С.: с присовокуплением таблиц склонений и спряжений, заимствованных из Грамматики г. Востокова, напечатанной в 1832 г. и введенной в употребление в нижних и средних учебных заведениях*, ч. I–II, СПб. 1834.
- Соловьев В.М., *Петровская модернизация России в контексте Великого посольства*, [в:] *Петр Великий – реформатор России*, редколл. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов, Москва 2001, с. 272–277.
- Сороколетов Ф.П., *История военной лексики в русском языке*, Ленинград 1970.
- Струков Д., *Московская Пушкарская школа. (Из истории первого военного училища России времен Петра Великого)*, „Военный сборник” 1 (1892), с. 141–164.

Татарников К.В., *Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение*, Москва 2008.

Тучков С.А., *Военный словарь, заключающий наименования или термины, в Российском сухопутном войске употребляемые, с показанием рода науки, к которому принадлежат, из какого языка взяты, как могут быть переведены на российский, какое оных употребление и к чему служат*, предисловие С.В. Львов, Л.В. Митрошенкова, Москва 2008.

Шокарев Ю.В., *Ручное огнестрельное оружие русской армии XVIII в.*, [в:] *Из истории армии и оружия. Труды Государственного ордена Ленина Исторического музея*, отв. ред. С.О. Шмидт, вып. 64, Москва 1987, с. 18–50.

Энциклопедия военных и морских наук, сост. под ред. Г.А. Леера, т. I–VIII, СПб. 1883–1897.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. I–Доп.-т. IА, СПб. 1892–1907.

IV. Artykuły internetowe

Psalm 18 (17): 38, <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=851> (dostęp: 15.11.2017).

rząd, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/rz%C4%85d.html> (dostęp: 16.04.2021).

szereg, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/szereg.html> (dostęp: 16.04.2021).

Воевода, <http://www.orthodic.org/word/3713> (dostęp: 10.02.2018).

Киселева М.С., *Священная и гражданская история в контексте книжной барочной проповеди: к вопросу об историческом знании в России*, „Вох. Философский журнал” 17 (2014), с. 10-17, [электронный журнал], <https://vox-journal.org/content/vox17/Vox17-KiselevaMS.pdf> (dostęp: 13.08.2022).

Корявцев П.М., *Большая Абевега чинов и званий* [П.М. Корявцев, *Большая Абевега чинов и званий*, СПб. 2011], <http://antisys.ru/abevega.html#Цейгдинер> (dostęp: 16.09.2016).

Псалом 17, <https://www.molivoslov.com/text323.htm> (dostęp: 15.11.2017).

WYKAZ SKRÓTÓW

BAN – Biblioteka Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu

Kupf. – die Kupferplatte

KWPI – *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*

RBN – Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt Petersburgu

RBP – Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie

Б. I П. – Библиотека Петра I

БАН – Библиотека Российской академии наук

БСЭ – *Большая советская энциклопедия*

вступ. ст. и коммент. – вступительная статья и комментарий

ВЭ – *Военная Энциклопедия*

ВЭЛ – *Военный энциклопедический лексикон, издаваемый Обществом военных и литераторов*

вып. – выпуск

гл. науч. ред. – главный научный редактор

гл. ред. – главный редактор

д. – дело

изд. – издание, изданный

изд. подгот. – издание подготовил, издание подготовили

ил. – иллюстрация

кн. – книга

л. – лист

лл. – листы

науч. ред. – научный редактор

об. – оборот

оп. – опис
ОР – Отдел рукописей
отв. ред. – ответственный редактор
отв. сост. – ответственный составитель
отд. – отдел, отделение
П. и Б. – *Письма и бумаги императора Петра Великого*
ПДС – *Памятники дипломатических сношений древней России
с державами иностранными*
пер., ст., примеч. – перевод, статья, примечания
пер. с англ. – перевод с английского
Петр. гал. – Петровская галерея
под. ред. – под редакцией
подгот. – подготовил
ПСЗРИ – *Полное собрание законов Российской Империи*
РГБ – Российская государственная библиотека
ред. – редактор
ред. колл. – редакционная коллегия
РНБ – Российская национальная библиотека
СВЭ – *Советская Военная Энциклопедия*
сост. – составитель, составители
сост., вступ. ст., коммент. – составил (составили), вступительная ста-
тья, комментарий
СПб. – Санкт-Петербург
стлб. – столбец
СРЯ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*
СРЯ XVIII – *Словарь русского языка XVIII века*
т. – том, томы
ТСД – В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка Вла-
димира Даля*
ф. – фонд

ч. – часть, части

ЭВМН – *Энциклопедия военных и морских наук*

ЭСБЕ – *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*

SPIS ILUSTRACJI, RYCIN, TABEL I FIGUR

Ilustracje

- Ilustracja 1. Frontysepis dzieła: J. de Gheyn, *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende Spiessen...*, 's-Gravenhage 1607..... 13
- Ilustracja 2. Frontysepis dzieła: P. Giffart, *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniemment des Armes, tant des Officiers que des Soldats*, Paris 1696 15
- Ilustracja 3. Połączenie starych koncepcji z nowymi – czynności związane z użyciem granatów i muszkietów z zamkiem lontowym z bagnetem oraz musztra pikinierów. F. Giffart, *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniemment des Armes, tant des Officiers que des Soldats*, Paris 1696, p. 133, 107, 165 16
- Ilustracja 4. Jedna z rękopiśmiennych wersji *Regulaminu* Adama Weyde (wersja K₃), w której odnotowano informację, że jego fragment (części 2–4) został trzykrotnie wydany drukiem w Moskwie 37
- Ilustracja 5. Zachowany rękopis *Regulaminu* (O), przechowywany w Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu (BAN). Format (kieszonkowy) i wykonanie świadczą o jego użytkowym charakterze 50–51
- Ilustracja 6. Oficjalna wersja *Regulaminu* *wojskowego* Adama Weyde z 1698 roku (O) wykonana w prikazie Poselskim54–55
- Ilustracja 7. *Regulamin* Adama Weyde w wersji K₂ – zakończenie wstępu oraz początek części 1. *Adam Beÿde*.58–59
- Ilustracja 8. *Regulamin* Adama Weyde w wersji K₃ – musztra wykonywana na trzy tempa bez odnotowanych ilustracji chwytów i wykonywanych czynności62–63

Ilustracja 9. <i>Krótkie zwyczajne nauczanie...</i> – karta tytułowa i strona pierwsza wydania drukowanego z 1702 r.	68–69
Ilustracja 10. Sposób wydania regulaminu Adama Weyde w 1841 r.	72–73
Ilustracja 11. <i>Krótkie zwyczajne nauczanie...</i> – strona pierwsza wydania drukowanego z 1699 r.	269
Ilustracja 12. <i>Krótkie zwyczajne nauczanie...</i> karta tytułowa i strona pierwsza wydania drukowanego z 1704 r.	284–285

Ryciny

Rycina 1. [Chwyć] prawą ręką za muszkiet	127
Rycina 2. Muszkiet w górze	129
Rycina 3. Prezentuj muszkiet	131
Rycina 4. Muszkiet przed siebie	133
Rycina 5. [Chwyć] prawą ręką za lufę	135
Rycina 6. Muszkiet do nogi	137
Rycina 7. Opuść prawą rękę w dół	139
Rycina 8. Wystąpcie prawymi nogami do przodu	141
Rycina 9. Połóżcie muszkiety	143
Rycina 10. Przystąpcie prawymi nogami do przodu	145
Rycina 11. Bierzcie muszkiety	147
Rycina 12. Powstańcie	149
Rycina 13. Opuść prawą rękę w dół	151
Rycina 14. Muszkiety przed siebie	153
Rycina 15. Prezentuj muszkiety	155
Rycina 16. Muszkiet przed siebie	157
Rycina 17. Obróćcie muszkiety	159
Rycina 18. Muszkiety na ramię	161
Rycina 19. Po raz trzeci [chwyćcie] muszkiety prawą ręką	163
Rycina 20. Obróćcie muszkiety	165
Rycina 21. Prezentuj muszkiety	167

Rycina 22. Muszkiet na ramię	169
Rycina 23. Prezentuj muszkiet	171
Rycina 24. Muszkiet do nogi	173
Rycina 25. Połóżcie muszkiet na ziemię	175
Rycina 26. Podnieście muszkiety i postawcie do nogi	177
Rycina 27. Prezentujcie muszkiety	179
Rycina 28. Odwrócone muszkiety przełóżcie przez ramię	181
Rycina 29. Prezentujcie muszkiety	183
Rycina 30. Chronście zamki przed deszczem	185
Rycina 31. Broń na pogrzeb	187
Rycina 32. Otwórzcie panewkę	189
Rycina 33. Proch na panewkę	191
Rycina 34. Zamknijcie panewki	193
Rycina 35. Obróćcie broń do ładowania	195
Rycina 36. Patron z ładownicy	197
Rycina 37. Patron do lufy	199
Rycina 38. [Wyciągnijcie przybijaki]	201
Rycina 39. Przybijaki do luf	203
Rycina 40. Przybijaki z luf	205
Rycina 41. Przybijaki na swoje miejsce	207
Rycina 42. Podnieście muszkiety	209
Rycina 43. Chwyć [muszkiet] lewą ręką poniżej prawej	211
Rycina 44. Prezentuj muszkiet	213
Rycina 45. Celujcie.....	215
Rycina 46. Strzelajcie	217
Rycina 47. Otwórzcie i bądźcie gotowi	221
Rycina 48. Zapalajcie i rzucajcie swoje granaty	223
Rycina 49. [Sięgnijcie po bagnety]	225
Rycina 50. Bagnety do góry	227
Rycina 51. Przyłóżcie bagnety do muszkietu i umocowujcie	229

Rycina 52. Wkładajcie bagnety	231
Rycina 53. Chwycie muszkiety prawą ręką pośrodku	233
Rycina 54. Chwycie [muszkiet] lewą ręką poniżej prawej	235
Rycina 55. Prezentuj muszkiet z bagnetem	237
Rycina 56. Skieruj bagnet [z muszkietem] w pierś człowiekowi	239

Tabele

Tabela 1. Rodzaje przewinień i zasądzanych za nie kar według rękopiśmiennej edycji <i>Regulaminu wojskowego Adama Weyde z 1698 roku</i> przechowywanej w RBN	47
--	----

Figury

Figura 1. W prawo podwajajcie swoje rzędy. Opracowanie własne.....	243
Figura 2. W lewo stańcie jak poprzednio. Opracowanie własne.....	244
Figura 3. Podwójcie rzędy z połową szeregów w prawo. Opracowanie własne	245
Figura 4. W lewo stańcie jak poprzednio. Opracowanie własne.....	246
Figura 5. Podwójcie rzędy z połową szeregów w lewo. Opracowanie własne	247
Figura 6. O podwajaniu szeregów. Opracowanie własne.....	249
Figura 7. O podwajaniu szeregów (rekonstrukcja wydawców). Opracowanie własne	250
Figura 8. Battaillon de Quarre. Opracowanie własne.....	253

INDEKS NAZWISK

Pismem pochyłym zapisano autorów, redaktorów i wydawców oraz strony, na których nazwiska występują w przypisach bibliograficznych. Jeżeli osoby wymienione są w książce w formach zapisanych w języku polskim i rosyjskim, używamy obu form, odnotowując alternatywny zapis w nawiasach kwadratowych.

- Aelian Taktyk 24 42, 43, 47–49, 52, 56, 57, 60,
42, 43, 47–49, 52, 56, 57, 60,
Ágostan Gábor 40 64–67, 70, 85
Aleksy Romanow, car rosyjski 66 Boxel Johan 82, 115, 123, 238
Alten Georg von 76 Brodowski Samuel 265
Ambrosiani Per 18 *Brockhaus Friedrich Arnold*
Andrade Tonio 38 [Брокгауз Фридрих] 76
Apuszkín Władimir [Апушкин
Владимир Александрович]
76 *Bukowski Ignacy* 107, 122
Artamonow Władimir *Burcew Aleksander* 49
[Артамонов Владимир
Алексеевич] 77, 118 Cruys Korneliusz 21
Augustyniak Urszula 82 *Dal Władimir* [Даль Владимир]
77
Davies Brian 11, 28, 30, 33, 35, 39,
40, 85
Backhausen Wendelin 251 Dawid, król izraelski 86
Bagger Hans 12 *Delbrück Hans* 122
Baranowicz Łazarz 67 Diderot Denis 31
Barącz Sadok 81 Dilich Wilhelm 83
Baszynski Roman 77 Duchanin Nikołaj 76
Berndt S. 123
Bobrowski Paweł [Бобровский
Павел Осипович] 10, 33,

- Efron Ilja* [Ефрон Илья Абрамович] 76
 Eugeniusz Sabaudzki, książę 18, 33
- Fäsch Johann Rudolph 265
 Ferdynand II, cesarz 105
- Gerua (Gueroi) Aleksander 76
Gędlek Łukasz 86
 Gheyn Jacob de 12–14, 38
 Giffart Pierre 14–17, 23, 24, 31, 92, 94, 224, 238
 Giovine (Giouine) Karol C. 242, 251, 259
 Göbels Gottlieb 23
 Gołowin Awtamon 25, 36, 40, 53, 64, 65, 74
 Gordon Aleksander 12
Gruber Johann Sebastian 14, 24, 31, 32, 53, 74, 122
 Guerin Joseph-Gaspar Lambert de [Герэн Ламбер де] 119
 Gustaw II Adolf, król szwedzki 48
Guzowski Piotr 34
- Hałaburda Marek* 77
 Horacy 9
- Istomin Karion 67
- Jany Curt* 124
 Jaworski Stefan [Яворский Стефан] 67
 Jerifanow Piotr [Енифанов Петр Павлович] 25, 64, 65, 70, 74
- Kłado Nikołaaj 77
Kopczyński Michał 17
 Koriawcjew Paweł [Корвяцев Павел Михайлович] 77
 Korogodna Maria 78
Krokosz Paweł 10–12, 19, 22, 25, 35, 38, 41, 86, 98, 118
Kroll Walter 67
 Kroniger Loranz (Lorentz, Laurent) 23
Krzyżowski Tomasz 86
Kurz Karl Friedrich 76
Kutiejnikow Nikołaaj 77
- Laskowski Otton* 77
Lavater Hans Conrad 97, 104, 238, 242, 251
 Lefort Justyna Elżbieta Katarzyna 9
 Leopold I, cesarz 91
Lewitter Lucjan R. 32
Liedke Marzena 34
 Liejer (Leer) Gienrich [Леер Генрих Антонович] 75, 76
Lipka Bernard 124

- Lipowski Błażej 28
Lityński Adam 11
 Ludwik XIII, król francuski 91
 Ludwik XIV, król francuski 91
- Łopatecki Karol* 10–12, 19, 22, 25,
 34, 35, 38, 82, 92, 104, 119
- Malinowski Mikołaj* 81
Matan Andrzej 11
 Mateusz II, patriarcha Konstanty-
 nopola 24
McKay Derek 18
Michalski Michał 86
 Mienszykow Aleksander Dani-
 łowicz [Меншиков
 Александр Данилович] 41,
 119
Mikołajczyk Marian 11
 Miedwiediew Sylwester 67
Młynarz Miłosz 122
- Nancka Grzegorz* 11
Nawrot Dariusz 11
Nikołajew Siergiej 78
Nowicki Wasilij [Новицкий
 Василий Федорович] 76
- Obruczew Nikołaj* [Обручев
 Николай Николаевич] 10,
 25, 32, 52, 65, 70
 Oelsnitz Antoni Leopold 104
Oestreich Gerhard 84
Ohryzko Jozafat 81
Organiściak Wojciech 101
- Pabich Łukasz* 25, 108
Parker Geoffrey 14, 17
 Piotr I Wielki, car rosyjski, passim
Przeddziecki Aleksander 81
Przyboś Adam 86
Przybył Elżbieta 82
- Querengässer Alexander* 90
- Razin Eugeniusz* 107, 115, 122, 259
Rosner Andrzej 17
Rusakovskiy Oleg V. 11, 18, 19, 29
Rüstow Fryderyk Wilhelm [Рюстов
 Фридрих Вильгельм] 91
- Schulz (Schoultz) Gustaw (Gustaf)*
 von [Шульц Густав
 Константинович фон] 76
Schwarz Aleksiej von [Шварц
 Алексей Владимирович
 фон] 76

- Seddeler Ludwig von* [Зедделер
Логгин Иванович] 76
- Shearwood Mark W.* 30, 40
- Sorokolietow Fiodor* [Сороколетов
Федор Павлович] 90
- Sowa Jan Jerzy* 30
- Stanny Monika* 17
- Symeon Połocki* (właśc. Samuel
Piotrowski-Sitnianowicz)
66, 67
- Szein Aleksiej* 109
- Szczerski Krzysztof* 17
- Szeremietiew Borys* 67
- Tatarnikow Kirył* [Татарников
Кирилл Васильевич] 36, 39
- Thessing Jan* 23
- Tilgner Daniel* 84
- Tratzberg Peter Pappus von* 119
- Trąbski Maciej* 77, 118
- Troupitzen Laurentius von* 82
- Tuczkwow Siergiej* [Тучков Сергей
Алексеевич] 75
- Wallhausen Johann Jakub von* 18,
24, 25, 29, 38, 82, 83, 105
- Weyde Adam Adamowicz*, passim
- Weyde Franc* 9
- Weyde Justyna z d. Gregorii* 9
- Weyde Justyna z d. Gruber* 9
- Wielikanow Władimir* 12
- Wimmer Jan* 28
- Wiszniakow Nikołaj* 77
- Władysław IV Waza*, król polski 86
- Wojtasik Janusz* 90
- Wołkow Michaił* 85
- Wostokow Aleksander*
[Востоков Александр
Христофорович] 60, 70,
107

- Апушкин Владимир Александрович [Apuszkin Władimir] 76
 Арсеньев Юрий Васильевич 87
 Артамонов Владимир Алексеевич [Artamonow Władimir] 77, 118
- Байбурова Римма Михайловна 84
 Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич 10, 21
 Беляков Андрей Васильевич 18
 Бескровный Любомир Григорьевич 24, 124
 Боброва Елизавета Ивановна 24
 Бобровский Павел Осипович [Bobrowski Paweł] 10, 33, 42, 43, 47, 48, 52, 56, 57, 60, 64–67, 70, 85
 Брокгауз Фридрих [Brockhaus Friedrich Arnold] 76
 Бурицев Александр Евгеньевич 49
 Бычков Афанастий Федорович 64
- Вальхаузен Иоганн Якоби фон 18, 33
 Великанов Владимир Сергеевич 12
 Владимирская Нонна Сергеевна 84
 Воскресенский Николай Алексеевич 22
- Востоков Александр Христофорович [Wostokow Aleksander] 60, 70, 107
 Гварент Христофор 21
 Герэн Ламбер де [Guerin Joseph-Gaspard Lambert de] 119
 Голиков Иван Иванович 117
 Гребенкин Алексей Николаевич 25
 Гречко Андрей Антонович 77
 Губайдуллин Айрат Маратович 105, 120
 Гузевич Дмитрий 23, 85
 Гузевич Ирина 23, 85
 Гуськов Андрей Геннадьевич 18
- Даль Владимир [Dal Władimir] 77
 Данков Михаил Юрьевич 119
 Думин Станислав Владимирович 105
- Елизавета Петровна, императрица Всероссийская 99
 Епифанов Петр Павлович [Epifanow Piotr] 25, 64, 70, 74
 Ефрон Илья Абрамович [Efron Ilja] 76

- Желябужский Иван 21
- Затворницкий Николай Митрофанович 10
- Зедделер Логгин Иванович [Seddeler Ludwig von] 76
- Иванюк Сергей 317
- Каргалов Вадим Викторович 109
- Карнавчев Александр Евгеньевич 24
- Карнович Евгений Петрович 87
- Карпов Герман Михайлович 84
- Кафернгауз Бернгард (Борис) Борисович 24
- Киселева Марина Сергеевна 67
- Корявцев Павел Михайлович [Korjawszew Paweł] 77
- Корб Иоганн Георг 20, 21
- Крашенинникова Ольга Александровна 67
- Кретицин Геннадий Викторович 84
- Лебедева Ирина Николаевна 52
- Леер Генрих Антонович [Liejer (Leer) Gienrich] 75
- Леонов Олег Геннадьевич 99
- Либерман Александр 21
- Лисейцев Дмитрий Владимирович 18
- Лихач Евгений 109
- Львов Сергей Владимирович 75
- Майер Ингрид 18
- Масловский Дмитрий Федорович 99
- Матвеев Андрей 21
- Матвеев Владимир Маркович 84
- Меншиков Александр Данилович [Mienszykow Aleksander Daniłowicz] 41, 119
- Митрашенкова Лада Вадимовна 75
- Мышлаевский Александр Захарьевич 18, 39
- Новицкий Василий Федорович [Nowicki Wasilij] 76
- Немировский Евгений Львович 18
- Никифоров Леонид Алексеевич 24
- Обручев Николай Николаевич [Obruczew Nikołaj] 10, 25, 52, 65, 70
- Одинцов Георгий Федотович 91
- Пекарский Петр 23
- Прудовский Петр Игоревич 18

- Пузыревский Александр Казимирович 91
- Рашикован Наталья Васильевна 84
- Рубан Василий 109
- Рубинштейн Николай Леонидович 25
- Румянцев Николай Петрович 36, 43, 59, 60, 63
- Рюстов Фридрих Вильгельм [Rüstow Fryderyk Wilhelm] 91
- Савельев Ю.С. 84
- Седов Павел Владимирович 109
- Скалон Дмитрий Антонович 10
- Смирнов Николай А. 90
- Смолий Валерий 86
- Соколов Петр Иванович 107
- Соловьев Владимир Михайлович 84
- Сороколетов Федор Павлович [Sorokolietow Fiodor] 90
- Станкевич Афанасий Евлампиевич 91
- Стерлигов Андрей Борисович 84
- Струков Дмитрий 21
- Татарников Кирилл Васильевич [Tatarnikow Kiryłł] 36, 39
- Трофимов Анна Алексеевна 119
- Трубачев Олег Николаевич 91
- Трутовский Владимир Константинович 87
- Тучков Сергей Алексеевич [Tuczkw Siergiej] 75, 105
- Ульянов Илья Эрнстович 99
- Устрялов Николай Герасимович 21
- Хмелевских Ирина Валеревна 24
- Шамин Степан Михайлович 18
- Шварц Алексей Владимирович фон [Schwarz Aleksiej von] 76
- Шейн Алексей Семенович 109
- Шмидт Сигурд Оттович 91
- Шокарев Сергей 21
- Шокарев Юрий Владимирович 91
- Шульц Густав Константинович фон [Schulc (Schoultz) Gustaw (Gustaf) von] 76
- Яворский Стефан [Jaworski Stefan] 67

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Amsterdam 53
Anglia 23
Archangielsk 23
Augsburg 14, 24
Azow 18, 21, 85, 109
- Berlin 119
Bieszenkowicze 40
- Cesarstwo Rzymsko-Niemieckie
84, 103, 260
- Don 86
Dunaj 118
- Erestfer 67
Europa 9, 12, 17, 26, 33, 82, 86, 251
Europa Południowa 40
Europa Środkowa 22, 84
Europa Środkowo-Wschodnia 40
Europa Zachodnia 22, 84
- Francja 23, 33, 76
- Gdańsk 119
- Hangö udd, przylądek 12
Holandia 18, 21, 23
- Japonia 76
- Konstantynopol 24
Kopenhaga 119
- Moskwa 9, 20, 24, 36, 43, 60, 77, 87
- Narwa 12, 35, 99
Newa 119
Niderlandy 9
Niemcy 76
Nienszanec 119
Nöteborg 119
- Państwo Moskiewskie 87
Połtawa 87, 118
Porta Otomańska 32, 40
Półwysep Skandynawski zob.
Skandynawski Półwysep
Prusy 119

Republika Wenecka zob. Wenecja
Republika Zjednoczonych Prowincji zob. Holandia
Rosja 9, 11, 17, 18, 22, 35, 75, 76, 81, 84, 90, 91, 104, 119, 123, 260
Rzeczpospolita 28, 40, 84, 86, 119, 260
Rzesza 23
Sankt Petersburg 43, 50, 52, 57, 78, 119
Skandynawski Półwysep 12
Skania 12
Stary Kontynent zob. Europa
Stolica Apostolska 84, 260
Szwecja 11, 12, 38–40, 42 67, 84, 99
Turcja 11, 86, 260
Wenecja 24, 84, 260
Węgry 18, 20, 24
Wiedeń 85
Włochy 119
Woroneż 21
Zenta 18, 21, 25
Związek Radziecki 76

ADAM WEYDE

1698 MILITARY CHARTER

SUMMARY

Adam Adamovich Weyde (1667–1720), a friend and associate of Peter I, is known to the general public primarily for the famous *1698 Military Charter* which he composed for the Russian army. At the same time, he has frequently been overlooked by historians, who, when discussing the reforms (not only military) undertaken by the tsar, mention the tsar's other closest advisers first. This is most likely due to the fact that Weyde was a “background character” during the events unfolding at the time. Although he did not hold the most prominent positions in the army or the apparatus of state structures, it was his perceptiveness, potential for innovation and hard organizational work that played a huge role in the modernization of the Russian army and state in the late 17th and early 18th centuries.

Historians who analyze the modernization process of the Russian state during the reign of Peter I in increasing depth are gradually beginning to recognize the role of Adam Weyde. One of his most important achievements was the establishment of modern Russian military legislation, with the turning point being the military charter presented to the tsar in 1698. Notably, Adam Weyde also initiated and completed the work

related to the general codification of Russian military law, which resulted in the modern regulations being adopted in 1716, commonly known as the *Military Code of Peter the Great*.

Russia also largely owes to him the introduction, and later consolidation, of the recruitment system, and the establishment of new bodies of central state administration, *collegia*, which replaced the obsolete *prikazes*. It was him who organized an efficient military judiciary as the second (vice) president of the military collegium, whose rules of operation he basically developed himself. At the same time, Weyde made a name for himself as an observant strategist and tactician during various war campaigns against Sweden and Turkey conducted in the second decade of the 18th century. He distinguished himself as a commander in battles: the land battle of Narva (1700) and the naval battle off Cape Hangö Udd (1714). His hypercritical report on the condition of the Danish army from 1716 prevented Peter I from making an allied landing on the coast of Skåne and moving the ongoing war with Sweden to the Scandinavian Peninsula. Undoubtedly, the list of Adam Weyde's achievements would have been much longer had it not been for his more than 10-year stay in Swedish captivity (1700–1711).

Adam Weyde's *Military Charter* itself is relevant not only to the Russian military. It was a work that presented the latest training, organizational and tactical solutions that were being introduced at the end of the 17th century in Europe. It might even be concluded that if Weyde's *Military Charter* had been published in print and translated into German or French, it would have had a chance to become a key treatise for the development of military thought in the 18th century. However, this did not happen for a number of reasons, the main being that Weyde was taken prisoner by Sweden after the Battle of Narva in 1700. Today, the work of this tsarist general is a valuable source for tracing and understanding the transformations taking place in the Russian military at the

turn of the 17th and 18th centuries. The Western European models that he adopted were adjusted to his own solutions, thus becoming the basis for the establishment of an entirely new army by Peter I.

According to our hypothesis, 17th-century military treatises can be closed between two time caesuras. On the one hand, there is the year 1607, when Jacob de Gheyna's innovative publication entitled *Wapenhandelinge van Roers Musquetten ende Spiessen* was issued. This work can be considered the most important early modern treatise on the art of infantry warfare. On the other hand, the end to the concepts initiated in the early 17th century came in the second half of the 1690s. First, in 1696, the French military charter *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie* by Pierre Giffart was issued, incorporating some new tactical developments. Then, two years later, Adam Weyde presented the result of his efforts to Peter I; the "signature" charter soon came to be used as a manual of military training in the newly formed Russian infantry regiments. Thus, at the very end of the 17th century, the Russian army had a new and, importantly, its own military charter breaking with the previously adopted patterns of its training and overall functioning.

The aforementioned French charter of 1696 was a kind of harbinger of change; it presented the actions performed by grenadiers and the drill of soldiers using muskets (still with a fuse lock) with a bayonet, but at the same time the traditional exercises for pikemen. This was applicable to a modern and modernizing army which was forced to go through the process of replacing one solution with another. The provisions of the charter in question were to play a different role. The tsar and his associate envisioned a complete modernization of the infantry by adapting the latest solutions already in place in Western European armies. In this regard, Russian delays may have been an asset, as they made it possible to reform the army without any intermediate forms. Thus, Adam Weyde's *Military Charter* is not just a description of (and a driver for) the military

changes taking place in Russia, but is a reflection of the broader changes in the military occurring on the Old Continent. An analysis of the charter's content indicates that this is the first European military treatise that presents the complete solutions described and applied in the 18th century. It is a successful compilation of the achievements of previous theorists of the military and military laws, as well as the direct observations of Adam Weyde, a participant in the military campaigns against the army of the Turkish Sultan – in 1695–1696 launched by the Russian army at Azov, and in 1697 by the Imperial Army in Hungary. In the first case, the Turkish fortress of Azov was captured, and in the second, Prince Eugene Francis of Savoy smashed a stronger opponent at the Battle of Zenta.

In this book we present the *1698 Military Charter* by Adam Weyde translated into Polish, with the relevant scientific background. The work of the tsar's associate was released only once in Russia in 1841 without a critical elaboration. Our publication features original, never-published illustrations of the holds of soldiers during the drill (for the purposes of the 19th-century source edition, lithographs based on the existing illustrations were made). In addition, we have reproduced the drill patterns not preserved in the *Military Charter* and proposed by Adam Weyde, which should be an integral part of the work. The annex contains the final text of the "combat infantry charter" compiled in 1700 and entitled *Short ordinary instruction with a more detailed, stronger and better explanation (concerning the drill of infantry regiments) of how to do it and what the captain, other commanders and non-commissioned officers are to be on the lookout for*. The charter edited by general Avtamon Golovin, another associate of the tsar's, with the commentary of Peter I himself, was a creative elaboration of the thoughts found in the provisions of Adam Weyde's *Military Charter*.

TRANSLATED BY TERESA CZOGAŁA-KOCZY

АДАМ ВЕЙДЕ ВОИНСКИЙ УСТАВ 1698 ГОДА

РЕЗЮМЕ

Адам Адамович Вейде (1667–1720), друг и соратник Петра I, широко известен прежде всего как автор знаменитого *Воинского устава 1698 года*, подготовленного для российской армии. При этом стоит отметить, что в историографии его личность до сих пор недостаточно раскрыта. Когда историками обсуждаются реформы Петра I (не только военные), то в первую очередь упоминают других ближайших соратников царя. Этот факт, скорее всего, продиктован тем, что Вейде принадлежал к «персонажам второго плана» событий, разворачивавшихся в то время. Несмотря на то, что он не занимал самых видных должностей в армии или в управлении Российского государства, именно его проницательность, способность проводить новаторскую деятельность и упорная организационная работа, сыграли большую роль в модернизации российской армии и государства на рубеже XVII–XVIII веков.

Историки, все более глубоко анализируя феномен модернизации российского государства в период правления Петра I, начинают признавать роль в этом процессе и Адама Вейде. Одним из важнейших его достижений стало создание современного российского

военного законодательства, поворотным пунктом которого стал устав о воинской службе, представленный царю в 1698 году.

К тому же Адам Вейде был инициатором и основным исполнителем работ по общей кодификации российского военного права, результатом которых стал принятый в 1716 году *Артикул воинский*, обычно называемый *Воинским уставом Петра I*.

Именно ему Россия обязана введением, а затем и укреплением рекрутской системы, равно как и созданием коллегий – новых органов центрального государственного управления, заменивших устаревшие приказы. Наконец, именно он организовал эффективную военную судебную систему, будучи вторым (вице) президентом Военной коллегии, механизмы функционирования которой в принципе и разработал сам. В то же время Вейде стал известен и как военачальник во время различных военных кампаний против Швеции и Турции, проводимых во втором десятилетии XVIII века. Он участвовал как полководец в битвах – сухопутной под Нарвой (1700) и морской у мыса Гангут (Ханко) (1714). Не была лишена значения и острая критика, содержащаяся в докладе генерала о состоянии датской армии в 1716 году. Данный доклад удержал Петра I от осуществления высадки союзников на побережье Сконе и переноса продолжающейся войны со Швецией на скандинавский полуостров. Несомненно, список достижений Вейде был бы намного длиннее, если бы не более чем 10-летнее пребывание его в шведском плену (1700–1711).

Сам *Воинский устав* Адама Вейде значим не только с точки зрения российского военного дела. Это была работа, в которой были представлены новейшие – внедренные в Европе в конце XVII века – учебные, организационные и тактические решения. Можно прийти к выводу, что если бы правила Вейде были опубликованы в печати и переведены на немецкий или французский языки, они имели бы

шанс стать ключевым трактатом для развития универсальной военной мысли в XVIII веке. Сегодня труд царского генерала является чрезвычайно ценным источником для прослеживания и понимания изменений, происходивших в российской армии на рубеже XVII и XVIII веков. Западноевропейские модели, которые Вейде адаптировал, были подходящим образом приспособлены к его собственным решениям, став основой для создания Петром I совершенно новой армии.

По мнению авторов, военные трактаты XVII века можно ограничить двумя временными рамками. С одной стороны, это 1607 год, когда была опубликована инновационная работа Якоба де Гейна под названием *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende Spiessen*, которую можно считать самой важной публикацией раннего Нового времени, посвященной искусству ведения сухопутной войны. Заключительная же временная рамка подобного рода концепций, изданных с начала XVII века, приходится на вторую половину 90-х годов того же столетия. Сначала, в 1696 г., был опубликован французский военный устав *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie* Пьера Жиффара, в который вошли некоторые новые тактические решения. В свою очередь спустя два года Адам Вейде представил результаты своей работы Петру I – в виде устава своего же авторства, который вскоре стал использоваться в качестве пособия для подготовки солдат во вновь сформированных российских пехотных полках. Таким образом, в российской армии уже в последние годы XVII века действовали новые и, что немаловажно, собственные воинские уставы, которые оставили в прошлом устаревшие схемы её подготовки и общего функционирования.

Вышеупомянутый французский устав 1696 г. стал своего рода предвестником перемен – в нём были описаны действия, выполняемые гренадёрами, а также строевая подготовка солдат,

вооружённых мушкетами (ружья с фитильным замком) со штыком, и в то же время – традиционные упражнения для пикинёров. Данное явление было характерно для современной и модернизирующейся армии, которая была вынуждена пройти через процесс замены одних подходов другими. В случае с положениями обсуждаемого нами устава все было иначе. Царь и его соратник предусмотрели полную модернизацию пехоты, адаптировав новейшие подходы, уже применявшиеся в западноевропейских армиях. В этом отношении задержка, возможно, была преимуществом российской армии, поскольку позволяла реформировать её без промежуточных форм. Таким образом, *Воинский устав* Адама Вейде является не просто описанием (и катализатором) военных изменений в России, но и отражением более широких изменений в области военного дела, происходивших на Старом континенте. На основе анализа его содержания можно с уверенностью утверждать, что это был первый европейский военный устав, в котором в полной мере были представлены военные решения, описанные и применённые в XVIII веке. Он представлял собой удачную компиляцию достижений предшествующих военных теоретиков и военных законов, а также непосредственных наблюдений Адама Вейде, участника военных действий, которые велись против войск турецкого султана – российской армией под Азовом (1695–1696) и австрийской императорской армией в Венгрии (1697). В первом случае был осуществлён успешный штурм крепости, а во втором принц Евгений Савойский в битве при Зенте разбил более сильного противника.

В нынешнем издании мы представляем *Воинский устав 1698 года* Адама Вейде, переведенный на польский язык и снабжённый соответствующим научным комментарием. Ранее этот труд (без научного критического аппарата) был опубликован в России лишь однажды – в 1841 г. Мы включили в него оригинальные, никогда не

публиковавшиеся ранее иллюстрации солдат, занимающихся строевой подготовкой (литографии были сделаны для исходного издания XIX в. на основе существующих рисунков). Кроме того, мы воспроизвели несохранившиеся в «*Воинском уставе*» схемы строевой подготовки, предложенные Адамом Вейде, которые также представляют собой неотъемлемую часть нашей работы над изданием. В свою очередь, в приложении мы публикуем окончательный текст «*боевого пехотного устава*», составленного в 1700 г. и озаглавленного *Краткое обыкновенное учение с крепчайшим и лучшим растолкованием (в строении пеших полков), как при том поступати и во осмотрении надлежит господам капитанам, прочим начальным и урядником*. Правила, составленные генералом Автамоном Головиным, ещё одним соратником царя, в текст которого Петр I сам вносил свои замечания, представляло собой как раз творческое развитие идей, содержащихся в положениях *Воинского устава* Адама Вейде.

ПЕРЕВЕЛ Д-Р СЕРГЕЙ ИВАНЮК

